

MARCH:-2024,
VOLUME:-13,ISSUE-49

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR
P. R. Sharma

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN : 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u> H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	<u>OTHER CONTACT</u> D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.
---	--

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2024, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College, Radhanpur, Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahmedabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hub due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
Contribution of Children's Literature in the Development of Children -Dr. Kaushikkumar L. Pandya	1-8
A STUDY ON PROFITABILITY AND LIQUIDITY ANALYSIS OF SELECTED TYRE COMPANIES -Dr. Manojkumar H. Purohit* -Dr. Deepakkumar B. Darji*	9-17
जल तत्व द्वारा चिकित्सा -KACHOT DHARAMABEN M	18-23
भारतीय संस्कृतिमां गायनो महिमा -ડो. મિહિર એમ વોરા -ડો. અર્ણવ કે અંજારિયા	24-28
કાળી તલાવડી ગામમાં શિક્ષણ સુવિધા અંગેનો અભ્યાસ-એક કેસ સ્ટડી -ડૉ. શિલ્પા જી. હડિયા	29-35
ભારતમાં 2017 પછી ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST)નું અમલીકરણ અને તેની અસરોનો એકમ અભ્યાસ -વ્યાસ ઇપ્સા રાજેશભાઈ	36-46
'વૃક્ષાલોક'નો આસ્વાદ -ડૉ. નયના એમ. સાગાઠિયા	47-51

Title	Page
महाभारत में धन का महत्त्व -धीरज बारूपर	52-57
शैक्षणिक प्रवाह अने मातापितानी वार्षिक आवकना संदर्भमां विद्यार्थीओना आत्महत्याना वलणनो मनोवैज्ञानिक अभ्यास -Dr Rashmi C Trivedi	58-68
जलि अने विस्तारना संदर्भमां तरुणोनी आत्महत्याना वलणनो मनोवैज्ञानिक अभ्यास -Sanjay K Raval	69-78
आनन्दवर्धनविरचिते ध्वन्यालोके सङ्घटनानां समीक्षात्मकमध्ययनम् । -देवकृष्ण बी. ठाकोर	79-87
विचारचन्द्रोदयः - वेदान्तम् अवगन्तुं महनीयः ग्रन्थः -CHAD SHAMBHU LAKHANA	88-94
A STUDY OF MOST STRESSFUL ASPECTS OF LIFE AMONG INDUSTRIAL PROFESSIONALS -Vipin Gupta* & Hardik Dineshchandra Modi**	95-111
An Investigation of the Impact of Domestic Factors on the Academic Performance of Students in Slum Areas of Rajkot District, Gujarat, India -Vipin Kumar Gupta* & Agarwal Priti Gitesh**	112-128
ઉચ્ચશિક્ષણના પરિણામે વિદ્યાર્થીનીઓના શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક દરજામાં આવેલ પરિવર્તન -ડૉ. ધર્મિષા કરડાણી	129-139

Title	Page
नागमती की विरहव्यथा का प्रामाणिक दस्तावेज - पद्मावत -डॉ. विपुलकुमार एम. पटेल	140-143
FOREIGN POLICY OF INDIA -Dr.Jagruti K.Pandya	144-147

Contribution of Children's Literature in the Development of Children

Dr. Kaushikkumar L. Pandya

Assistant Professor,

Government Arts and Commerce College, Babra
Dist. Amreli, Gujarat, INDIA

Abstract:

Children are the future of the nation and children's literature is a valuable asset of the nation. This is a creative work of a high order, which requires extraordinary talent. Harvey Darton in his book 'Childres' Books in England' has said in relation to children's books that by children's literature I mean those publications which are intended to simply amuse children and not to educate or improve them nor keeping calm Lillian Smith A. Ale. A. has also said in his book Unreluctant Years that children's literature does not exist in an empty space unrelated to the wider literature. It is a part of general literature. And the famous Hindi poetess Mahadevi Verma has also said that I think the definition of children's literature is not different from the definition of excellent literature because it does the work of making a whole generation of human beings. It has been written according to the interest and understanding of the children, so that the enthusiasm and curiosity of the children remains. Only then it will also be helpful in the development of the mind and intellect of the children.

Children are eager to know about each and every object and event present around them. To give right direction to their curiosity and mental power, there was also a law in ancient Indian literature. The author of works like Panchatantra Hitopadesh, Katha-Saritsagar and Sinhasan Batisi must have definitely had in mind the outline of the development of the personality of the children. Famous poet and storyteller Gurudev Rabindranath Tagore writes - Nothing is as old as a child if seen properly. According to the country, time, education, custom, so many new changes have taken place in adult humans, but the child is still the same as it was thousands of years ago. This unchangeable, ancient, again and again takes birth in the house of a man in the form of a child, but still as new, tender, innocent, sweet as it was on the first day, even today it is the same. This is because the infant is a creation of nature, whereas the adult man is in many respects the creation of man's own hands. Rabindranath Tagore believes that the soft, pure and clean mind of children needs the same natural and natural children's literature.

Key words: Sanskar Puranic, Teaching System, Psychological, Sensitive, Human Values.

*****
**

Children's literature is completely different from general literature. This is an independent subject under which major genres like children's story, poetry, drama, lonely, biography etc. come. In its creation, writers take care of child psychology because children's literature is created for children only. Along with eternal values, it is necessary to include entertainment. Dr. Surendra Vikram and Jawaharhandu have said - "No creator can create healthy and meaningful children's literature without studying child psychology. It is

absolutely undeniable truth that writing for children is not in everyone's control. In order to write children's literature, the creator himself has to become a child. It is something that children can easily adopt and the sentiments should be such that it appeals to the children. In fact, many litterateurs keep writing for children, but those who really write the thoughts of children, in the language of children, are successful children's literature writers."²

Harikrishna Devsare, while throwing light on the form of children's literature, says, "The form of children in today's life is influenced by any political or backward social ideology. The psychological literature and behavior that children need is absolutely It is necessary to make children compatible with contemporary society and environment, but not allowing their basic instincts to develop is an injustice to them. If we look at Indian children's literature from this perspective, most of it is such that Wants to take children back centuries. While magical valleys, fairy tales, stories from Puranas, are told in a traditional way in a roundabout way. There are very few people who write books keeping in mind the real needs of children."³ Dr. Harikrishna Devsare was against things like superstition, miracles in children's literature because he felt that they could have side effects on children.

Since children's literature is written by elders, it becomes essential to take full care of children's feelings and imagination. If the world of children is completely different from the world of adults, then their literature will also be different. Children's literature can be created only by accepting their simplicity, curiosity and curiosity in their natural form. And the form of contemporary children's literature should be in accordance with the conditions and needs of contemporary life. Today, when children are facing the reality at every step, it is the important responsibility of children's literature to depict the reality of contemporary family and social events in such a way that proper development of life values takes place in children. Shankar Sultanpuri writes "Today when human values are disintegrating, moral values are falling. Selfishness, corruption, immorality are prevailing and the dignity of Indian culture is tarnishing, in such a time the role of child writers is very important. Is. They have to be oriented towards the creation of such children's literature, which is not a momentary distraction, but permanently proves to be a motivator in the development of children's character, in raising their morale. The need for change is being felt. If we consider the immortal books of children's literature of the world, we will come to know that the reason for their immortality is that they were created by being inspired by creativity or self-expression. Mark Twain and R.L. Stevenson's novels are a favorite among children and are a powerful expression of the authors' childhood aspirations and imagination. Inspired by the desire of self-expression, the creation of children's literature is not an easy task. Mahadevi Verma says that if the creation of children's literature was easy, everyone could have done it. Nevertheless, children's literature has been written in every country, but only those people have written it, who had a child's heart till the end. Elizabeth Nesbitt also says that it is desirable that writers of children's prose should preserve in their adult hearts the memories and impressions of childhood, and that these qualities must be present in those who write poetry for children.

Like a shining star in the sky of children's literature, Jayaprakash Bharti ji had said in an interview that the biggest quality of an ideal children's writer is that he himself remains a child, if he has the simplicity like a child, then only he will be able to write for the child. The biggest thing is to try to be a child and understand the child completely. By the way, the thing is that even after spending the whole life, it is impossible to understand the child completely, because being influenced by the deceit and deceit of the society, we grow up and leave from childhood. In the words of Rabindranath Tagore, we leave the truth as impossible and children accept the impossible as truth.

Regarding the nature of Hindi children's literature, the conclusion emerges from the views of various scholars that along with providing healthy entertainment to the children,

children's literature should also give them awareness about the current environment and circumstances. In this 21st century era of globalization, the child's mind is also affected by the changing style of scientific and mechanical inventions, contemplation, living and working, so children's literature should also be of sophisticated interest. Children's tendencies, aspirations, curiosity, curiosity etc. all things are related to their mind. Dr. Harikrishna Devsare has written, "The theoretical base which is being talked about in children's literature today is based on the same child psychology, which is helpful for the development of the child and establishing harmony in the changing environment. Children's Literature Not only from the psychological point of view, but also from the point of view of literary creation, the classical laws of children are completely different from the classical laws of adults. Children's song is the rhymed expression of children's feelings in simple and lyrical words. Children learn something by listening to stories, They see new dreams. The whole world is in front of them, their mental horizon expands and their interest deepens."⁵ Dr. Surendra Vikram also writes in relation to this - "The truth is that children's literature The aim should be to build the personality of the child and provide proper direction for his development. From this point of view, it becomes necessary for the writing and selection of children's literature that the writer and the teacher should recognize the psychological characteristics in different stages of development of the child's personality. Children's literature should be written according to children's point of view by understanding their psychology and coming down to their level, in their own language through their understandable expression. "⁶ Writing children's literature without understanding child psychology is like shooting an arrow in the dark. Children's mind is soft and flexible. The impression made on them is indelible and lasting. That's why the science of child attitudes, child psychology, is a matter of great work for children's writers.

Entertainment is the main feature of any literature. Children's writers of Hindi have also created literature keeping children's entertainment at the center. The trend of child entertainment has been nurtured in all genres like poetry, song, drama, story, novel, essay etc. Along with this, knowledge enhancement is also included in the game. Children's literature has been written in the genres of poems, stories, novels etc. to teach children about nature and environment as well as small scientific inventions.

Regarding the language of children's literature, Rajendra Kumar Sharma has written, "Language is a powerful medium of expression of feelings and thoughts. Language has a direct impact on the effectiveness of poetic creation. Language has special importance in children's songs and children's poems. It is indeed a serious challenge for child poets to create poetry in accordance with child psychology. Anyone can create general literature, but creation of children's literature is not within everyone's capacity."⁷ Child The language of literature should be simple and soft, only then children will be able to understand it and children's language knowledge also develops through children's literature, so the writer of children's literature has to take care of this too. Word combination, frequency of words, rhythm and soft sound affect children.

The tendency of affection is the main feature of children's literature. It is quite natural that children understand the language of love. This is the reason why the amount of affection remains maximum in children's literature. love and affection for childrenThe rasa that shows intimacy is vatsalya. In children's literature, love towards children is not only shown, but at the same time, children are also inspired to show love and have a sense of intimacy. Only children's literature teaches small children to love family, society, animals and nature. The sense of patriotism and patriotism is also filled through children's literature. Children's literature builds a complete personality through these mediums. Dr. Shiromani Singh 'Path' has written- "The creation of children's poetry should be in the same way as a mother nurtures a child. In the same way, the nature of children's poetry should be that which creates

a giggle in the child's mind and communication of independent expressions." Which neither binds in any didactic or moral restrictions, nor is it boring, which children's poem should be only to please and entice the child's mind and without any burdensome weight. "8

Children's literature also informs children about social truths like Indian culture, festivals and festivals, opposition to corruption, Dalit consciousness, accurate and meaningful character planning and inclusion of imagination occupies a prominent place in it. Some children's writers have presented great personalities of India as characters in children's literature. Great personalities like Mahatma Gandhi, Nehru, Lal Bahadur Shastri, Bhagat Singh, Laxmibai, Subhash Chandra Bose have also been favorite characters of children.

According to Plato, "The education of children should begin with children's mythological, religious, fables, sacred stories. These stories can also be simple, comprehensible poems."9 Plato considers education as a means of gradual development of human. For the complete development of the body, the way importance is given to various types of exercises, sports, and care of the body of the students, while Plato considered the development of all qualities necessary for spiritual development. According to Plato, lying, stealing, finding fault with others, and violent tendencies are diseases of the mind, which result from setting wrong ideals in front of children. According to Maria Montessori, the object of education is to awaken in the mind of the child the man who is asleep. The function of education is not merely to observe, but to transform (change) the child. that does not awaken him, that does not lead him from love to credit, that does not enter his heart and fill him with the dream of a better life, is not education, only literacy, and today an increasing number of such literate fools The cause of many problems of the world."10

The present education system has made children a machine, due to which their power to think and analyze is suppressed. The knowledge obtained from others is necessary for the children, but it is more important that they make this knowledge their own after examining it with their intelligence, otherwise their intellectual development will not be possible. In general, the following are the basic needs of children, which are fulfilled by children's literature. a. The need for security, b. The need for belonging, c. The need to love and be loved, d. The need for aesthetics. For this, it is necessary that parents encourage children from childhood to read books other than textbooks. Good children's literature is a powerful medium to fulfill the mental needs of children. Stories of familiar objects, animals, birds and toys around him give him an opportunity to see his experiences in new contexts. Dr. Shakuntala Kalra says :- "Literature is the sophistication and grip of life, in this thought, children's literature and the writers who created it have played an important role in the development of children."11

At present, there has been a change in the form of children's literature. The means of scientific progress have increased the hegemony of western civilization and materialism. The place of folk tales, folk songs is slowly disappearing." Today, the most concerned about the effects of media on children around the world is its violent effects. According to psychological survey, the effects of violence in childhood are far-reaching. These affect the child's development, character, conduct, behaviour, thoughts, nature, work-style etc.12

Lehmann Haupt has made an important statement on the usefulness of children's literature - "The knowledge of the great usefulness of reading books is sometimes gained by bitter experience. It has always seemed to me that the saddest thing for a human being is the feeling that something infallible and In a hostile way, misfortune has chosen me as its victim. The thought that I alone in the world is burdened with a special kind of sorrow may prove to be very painful. It may seem like a strange coincidence to you, but it often happens."13

Literature is the means of fulfilling all the shortcomings for the children. Good schools, teachers, companions, relatives are not available to every child, but good literature can be found by every child. It is true that books cannot take the place of parents and teachers

in the lives of children, but nothing else can take the place of books Mahadevi Verma, the main pillar of Chhayavadi Kavya, inaugurated the Bal Sahitya Rachnalay at the Central Pedagogical Institute, Allahabad. In this context, doing He had expressed his thoughts :- "Actually, the child is the world's most broad-minded, big-hearted citizen. In true sense, we can call him a world citizen. His religion is the religion of life. When we become mature, then slowly Gradually, the boundaries of space and time begin to bind us and bind us in the same way as a river is bound by its banks and the fluidity of the water that prevails everywhere in the rain gets divided among the banks. We give a definite direction to our imaginations. All the children of the whole world are the children of the whole world. They have no understanding of which country we belong to, which society we belong to and which family we belong to. The biggest obstacle in the creation of children's literature, in my opinion, is psychological. Generally we think that what is there to write for children? In our thoughts, in our inferiority complex it seems that It is said that the child has very few subjects and very easily he can be seduced, but he cannot be seduced. Those of you who are scholars, who are scholars, must know that any child can make you answerless in two minutes. His curiosity is so strong, his imagination so wide, his emotion touches every life in the world. And continuously wants to know something, wants to get something. We get tired. And say not this time, then, and that time never comes because in our life the answer never comes, the solution never comes. The need is that we understand that the child's curiosity is bigger than our curiosity and that curiosity It is very difficult to tie it in any one direction."¹⁴

Children's literature of any society is an indicator of social reality. Along with being an indicator of the life philosophy of the society, children's literature is also indicative of its stage of development. Paul Hazard in his book 'Books, Children and Man' has said that how could adults who for centuries did not even think of dressing children properly, could think of arranging suitable books for them? That is, the society which is stuck in the basic needs of bread, cloth and house and has not been able to raise itself above the subsistence economy, cannot think of arranging literature for children. The need for literature other than school books for children was felt in the eighteenth century even in the advanced and prosperous countries of the world. Before that no one had imagined the word 'Children's Literature' even in their dreams.

Today's children are the citizens of tomorrow, according to the kind of literature we give to the children, the shape of tomorrow's society will be decided. Whenever we feel the great need of something in our society or nation, its first reaction is on children's literature. Whether a nation is democratic or socialist, its biggest problem today is that how to imbue the common people who run political and social institutions with great qualities like truthfulness, honesty, tolerance, scholarship and sense of values? Children's literature can make a huge contribution to important work. It is not possible to change adults but children's sophistication can be done by children's literature. Literature generalizes the great values of life. The feelings of honesty, boldness and justice are easily filled in. Animal stories refine the child's sensitivity so much that there is no scope for discrimination between humans and animals, let alone between humans and animals.

The problem of the present age is the problem of character. Plurality of material resources and scientific progress have handed over such power in the hands of man, with which he can do both welfare and destruction of the world. There is a need for such a characterful personality who can make good use of this power. Democracy, Socialism, United Nations Organization, Five Year Plans and other political or social institutions are very good in themselves but the character of the persons running them is not high, corruption is rampant in them. There is a difference between the words and actions of a leader who preaches equality and harmony. We lie even after taking oath in the courts. Character crisis is visible far and wide in the society.

21st century is the century of globalization and marketism. Children's literature is also involved in expanding the market. Today children's literature is looking for new subjects. Children's literature is presented in simple, easy, accessible language. Modern children's literature is reaching modern children through the Internet, digital and e-books.

Child, very soft by nature, simple, inquisitive, full of enthusiasm, unifying the underworld with wings of imagination and with such an original, unique concept, as no one else can ever be. It is full of creativity. If we see the expressions of Subhadra Kumari Chauhan in the poem 'Meri Bitiya Rani', then such childhood dances in front of us.

"I was calling childhood.

My daughter spoke up.

She rose like a nandan forest flower

My little cottage..15

Children's consciousness is supernatural, their power of observation is amazing, humor and energy are automatically present in them and their child-mind, always oriented towards innovation, remains active and alert all the time like a searching investigator. Along with all these featuresThe mind is so sensitive that it gets scared by the slightest shock. William Wordsworth writes remembering his childhood.

"Every child has wings of imagination, with their inquisitive mind they nurture new ways of thinking. But their wings are crushed before they can fly, the seeds of creativity crushed before they can germinate."¹⁶ Creativity Children's literature helps this seed to blossom. Children's literature enhances the imagination of children, protects their faith and belief. Enriches children with education, curiosity and culture. Children's literature is the only ingredient that works to make a human being a human being or rather to put the seeds of humanity in a social animal. Children's literature awakens sensitivity in new buds. That is the foundation stone of the new life.

Today's child is very different from the child of 20-25 years ago. He is more brilliant, sharp-tongued and equipped with modernity. In the present times, children's literature has to be selected keeping in mind the personality, interest and need of the child, because modern children are not behind their elders in reasoning ability. But despite all the modern trends, children's literature has played an important role in establishing the fact that truth always wins and lies have to be defeated, no matter how powerful they are. One of the most important features of Hindi children's literature has been that it has always kept the underprivileged society at the center. The shepherd or the woodcutter creates a 'pleasant fantasy' of children's literature and also becomes a symbol of Indian optimism. Because these characters are brave and truthful and fight for the common people. At the end of the story he gets some big treasure or he is made the king of some place. This Indian children's literature fills the children with a sense of hope and gives them such inspiration that they can face the difficult struggles of life under any circumstances. "Art is an angle of life which is expressed through human instincts. It is the religion of humanity that provides the basic consciousness to human instincts. Serving the living beings is a sign of humanity which is obtained from childhood rituals."¹⁷ The importance of children's literature in human life can be understood from the fact that Panchatantra has been translated into almost all the languages of the world, and the fact that it has been translated into 'Gita', 'Quran Sharif' and 'Bible' is astonishing. Because it is recognized that just as good food is needed for physical nutrition, clothes are needed for physical protection, similarly good literature is also needed for mental health. Inculcates an urge to be good. Inculcates love in children towards nature, towards animals, children become more sensitive as soon as attachment arises towards them. Then they connect with humans as well as the non-human world. One important fact is that one of the functions of literature is to speak for those who cannot speak for themselves. Te. Therefore, children's literature has been doing an important work of making the society and environment

aware in this area. While children's literature provides entertainment to young readers on one hand, it also stimulates their consciousness and awareness. It gives the child the conditions to grow into a sensitive human being. At the same time, it also plays the responsibility of protecting morality. Morality is the primary condition for social discipline for our existence. Morality is an essential element in children's literature.

In the twenty-first century, the country, the world and the society have changed rapidly. How can children be different from all this? Today's children's literature is also not ignorant of these. He is taking the challenges of the present with open eyes and an open heart. If we think about solving the problems of immorality, character degradation, corruption, isolation etc. prevalent in the society, then children's literature can become the main means. "For the relevance of fables and mythology, children's literature critics from abroad argue for the acceptance of today's political ideology and new values of different societies." children have to face. Since they get these through children's literature. Therefore, it is necessary to propagate the reading of children's literature. The usefulness of children's literature for the development of children cannot be denied. Interest awakens imagination. Curiosity is highest in childhood. Literature is the most helpful in fulfillment of curiosity and development of imagination. Through books, the child sees the world and identifies with his small world. In the words of the poet Rabindra Nath Tagore, "The child's subconscious is as active as the trees; just as the tree has the power to draw sap from the earth, so the child's mind has the power to obtain the necessary food from the environment around it." 19

Children's literature communicates self-confidence and self-development and self-loyalty in children. Through this, children are able to adapt themselves to the challenges of modern life. They recognize the pulse of time, they can judge the image of era truth. Children's literature today is presenting ancient values, traditions in a new perspective with scientific approach and revealing Indian culture and its glory in front of children. And this is the only way to safeguard our heritage. The literature which makes children kind and sensitive is also in the way of protecting the culture

Conclusion -

Children's literature is completely different from general literature. It is an independent subject under which major genres like children's story, poem, drama, one-act, biography etc. come. In its creation, writers take care of child psychology because children's literature is created for children only. Along with eternal values, it is necessary to include entertainment. In the 21st century, the child's mind is also affected by the changing style of scientific and mechanical inventions, thinking, living, working, so children's literature should also be of refined interest. Children's literature should be written keeping in mind the interest, ability and talent of children. Children's literature is very important from the point of view of culture, society, nation, world brotherhood, education and all-round development of children. It is only necessary that we understand the importance of children's literature, which plays an important role in society building, and pay attention to its proper development and dissemination. Children's literature communicates self-confidence and self-development and self-confidence in children. Through this, children are able to adapt themselves to the challenges of modern life.

Reference -

1. Editor Rashtra Bandhu, Children's Literature Review, May 1988, Child Welfare Institute, Kanpur, page-06
2. Harikrishna Devsare, A Study of Hindi Children's Literature, Atmaram and Sons, Delhi, 1969, page-07

3. Ibid, p. number 12
4. Surendra Vikram. Hindi Child Journalism: Origin and Development Sahitya Vani, Allahabad, 1991, from the interview of Shankar Sultanpuri, written by the author, p.-14
5. Harikrishna Devsare, Hindi Children's Literature: A Study, Atmaram and Sons, Delhi, 1969, page-235
6. Surendra Vikram, Hindi Child Journalism: Origin and Development-Sahitya Vani, Allahabad, 1991, p. 13-14
7. Rajendra Kumar Sharma, Contemporary Hindi Bal Kavita Falguni Prakashan, Delhi, 2013, page 143
8. Shiromani Singh, Socio-cultural consciousness in child poetry, Asha Prakashan, Kanpur, 2013, p. No. 62
9. Prem Bhargava, How to become a cultured and healthy child - Radhakrishna Paperbacks, New Delhi. 2015 p. 129
10. ibid p. 130
11. Shakuntala Kalra, Hindi Children's Literature Thoughts and Thoughts - Naman Prakash, New Delhi, 2014, p. 09
12. Ibid, p. 193
13. Mastram Kapoor, Critical Study of Hindi Children's Literature - Anamika Publishers & Distributors (P) Ltd., New Delhi, 2015. p. 31
14. Ibid, p. 35
15. Leeladhar Mandloji, Naya Gyanodaya - November 2014, (ed.) page number 25
16. Farhat Parveen (Ed.), Aaj Kal, November 2014, page number 8
17. Abhinesh Kumar Jain – Hindi Children's Literature Ancient and Modern Vision, Neeraj Book Center, Delhi-First Edition, p. 106
18. Anuj (Ed.) - Story 19, October 2014 page number 87
19. Shakuntala Kalra (Ed.), Hindi Children's Literature Genre-Interview-Naman Prakashan, New Delhi, First Edition, p. 20

A STUDY ON PROFITABILITY AND LIQUIDITY ANALYSIS OF SELECTED TYRE COMPANIES

Dr Manojkumar H. Purohit
Assistant Professor
Shree Ambaji Commerce College

Dr. Deepakkumar B. Darji
Assistant Professor
Shree Ambaji Commerce College

ABSTRACT

In Indian economy tyre industry importance role for automobile sector, in the research paper a study on profitability and liquidity analysis of selected tyre companies. This study main objective to analysis of profitability and liquidity position of the companies. This study base on secondary data which collected from 2018-19 to 2022-23. It has been trying to determine profitability and liquidity position with help of ratio analysis and Mean. From the analysis data MRF tyre is good and Apollo tyre and TVS companies had average while CEAT tyre is poor for liquidity and profitability position of the selected period.

KEYWORDS: Apollo Tyre, MRF tyre, CEAT tyre, TVS Tyre Company, Ratio Analysis

INTRODUCTION

Finance is considered to be the lifeblood of every business organization. Financial statements serve as a means for assessing the organization's financial performance. Stakeholders place great importance on the financial health of the business, as they want assurance that the company will continue to thrive in the future. The primary objective of measuring financial health is to demonstrate that the company is profitable and not at risk of going bankrupt. In today's world, evaluating the financial performance of each business organization is crucial. Finance is an integral part of our economic activities, as it helps reduce costs and increase profitability. Effective business management involves controlling expenses and ensuring regular maintenance of assets to maximize output. Additionally, timely debt repayment and achieving favorable returns on investments, assets, and value added are key factors in achieving this outcome.

LITERATURE REVIEW

SUMIT D KATESHIYA (2023) he has analysis “a study on liquidity and profitability of selected refineries” in the study he has an object to analysis the profitability and liquidity of the selected petroleum refineries. This study base on secondary data and collected through annual reports from 2011-12 to 2020-21. The researcher has used ratio analysis, ANOVA and correlation coefficient test for analyzed data. The researcher has found that petroleum

refineries have different in selected period. The organization can improve its gainfulness by controlling the operating expenses.

MR.VASSHEEGARAN.M AND MRS T.S (2023) has investigated “a study on liquidity and profitability analysis of selected IT companies: in the study an object find profitability and liquidity position of selected IT companies. This study purely base on the secondary data which are collected form moneycontrol.com. the period of study of is for five years form 2018-19 to 2021-22. The researchers have used ratio analysis for the analyzed data. The researchers have found that Few IT companies that these companies have greatly improved their performance. The finding is that Mind tree will outperform other companies in the future in terms of financial success.

DR.K.V RAMANA REDDY (2011) she has investigated “ (Ramana, 2011)” the main objective of the study analysis profitability and liquidity of the automobile industry. The study base on secondary data and data collected through annual report and magazines from 2008 to 2017. The researcher has concluded that there is wide variant among sample units on the ratio, further, there is no size pretentious between intermediate size firm and top software companies.

OBJECTIVE OF THE STUDY

To analysis the Profitability performance of Selected Tyre Companies in India.

To analysis Liquidity performance of Selected Tyre Companies in India.

DATA COLLECTION

This research is based on corporate parts of companies, which is secondary data. Data are collected from annual reports and various journal and websites of the selected Tyre companies.

PERIOD OF STUDY

In this study, researcher has taken the period of study has considered for ten years i.e. Financial
Year 2018-19 to 2022-23.

SAMPLING DESIGN

In the present analytical research of Apollo Tyre, CEAT Tyre, TVS Tyre and MRF Tyre companies in India having time span of 2018-19 to 2022-23. The present study using the non-probability convenience sampling techniques for selecting sample.

TOOLS AND TECHNIQUES

To analyze the profitability and liquidity position of selected tyre companies following are some tools and techniques are consideration. (1) Accounting Ratio (2) Tread Analysis

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

(1) CURRENT RATIO:

The present ratio, also referred to as the working capital ratio, is a measure that assists companies in evaluating their ability to meet short-term obligations within a year. It aims to illustrate how individuals can utilize their existing assets to satisfy the short-term debts of their creditors.

Current Ratio = Current Assets/Current Liabilities

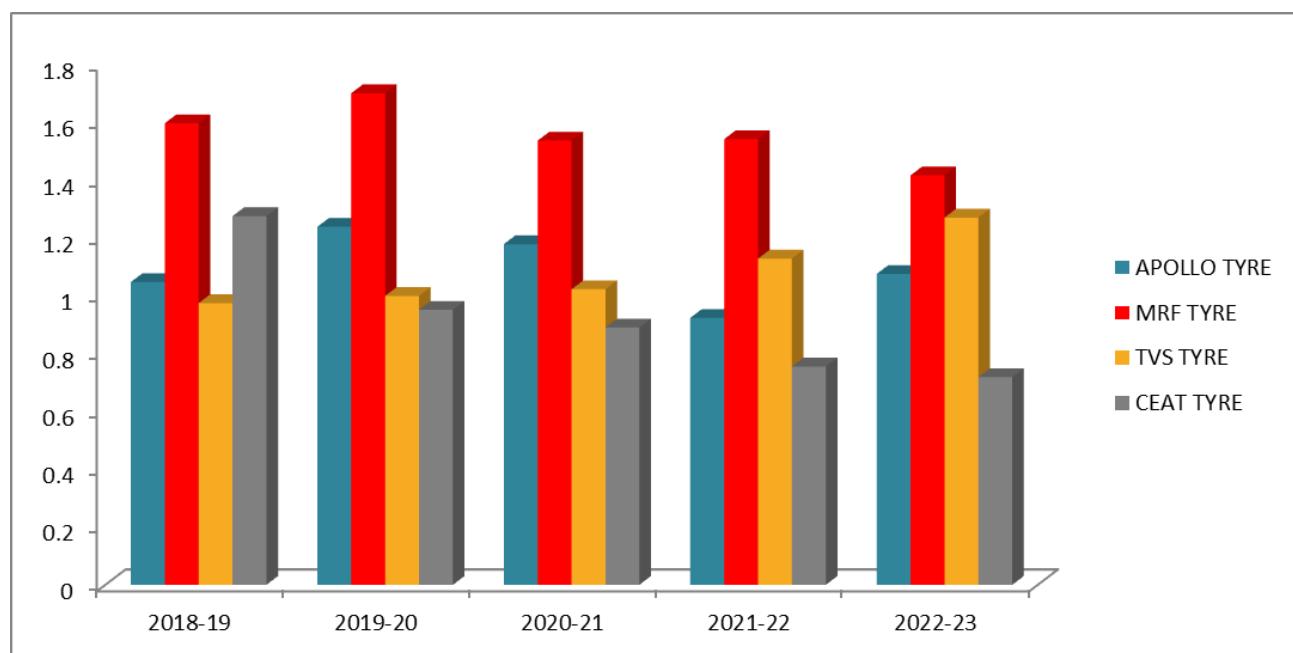
TABALE NO 1

TABLE SHOWING CURRENT RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

COMPANY	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVG.
APOLLO TYRE	1.047	1.238	1.178	0.923	1.075	1.0922
MRF TYRE	1.596	1.7	1.536	1.541	1.416	1.5578
TVS TYRE	0.974	0.999	1.022	1.128	1.27	1.0786
CEAT TYRE	1.275	0.951	0.89	0.755	0.718	0.9178

CHART NO 1

CHART SHOWING CURRENT RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

INTERPRETATION

The above table and graph no 1 is specify the current ratio of selected tyre companies in India. The data of selected tyre companies are five years which is started from 2018-19 and ending with 2022-23. We can observe that the current ratio of selected companies the lowest current ratio was 0.718 of CEAT Tyre Company in 2022-23 while The highest current ratio was 1.596 of MRF Tyre Company in 2018-19.

(2) QUICK RATIO

The Quick Ratio is a financial metric designed to assist companies in evaluating their capacity to settle short-term obligations within the upcoming 90 days using their liquid assets.

Liquid ratio = liquid asset/current liabilities.

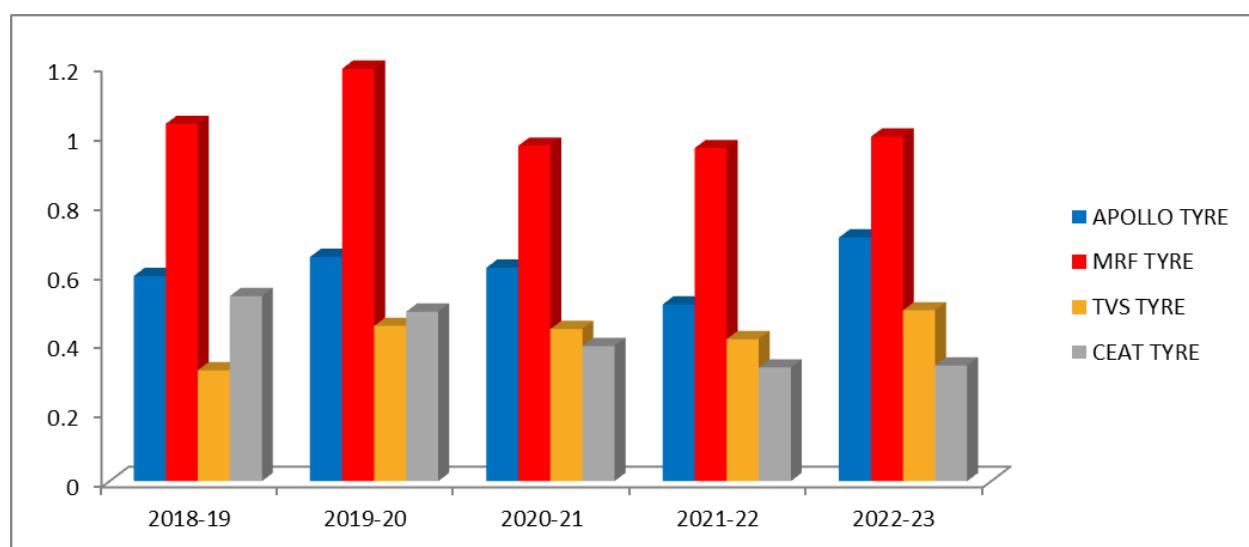
TABALE NO 2

TABLE SHOWING QUICK RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

COMPANY	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVG
APOLLO TYRE	0.592	0.647	0.616	0.51	0.703	0.614
MRF TYRE	1.031	1.19	0.968	0.961	0.994	1.029
TVS TYRE	0.32	0.448	0.439	0.41	0.493	0.422
CEAT TYRE	0.534	0.489	0.390	0.328	0.334	0.415

CHART NO 2

CHART SHOWING QUICK RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

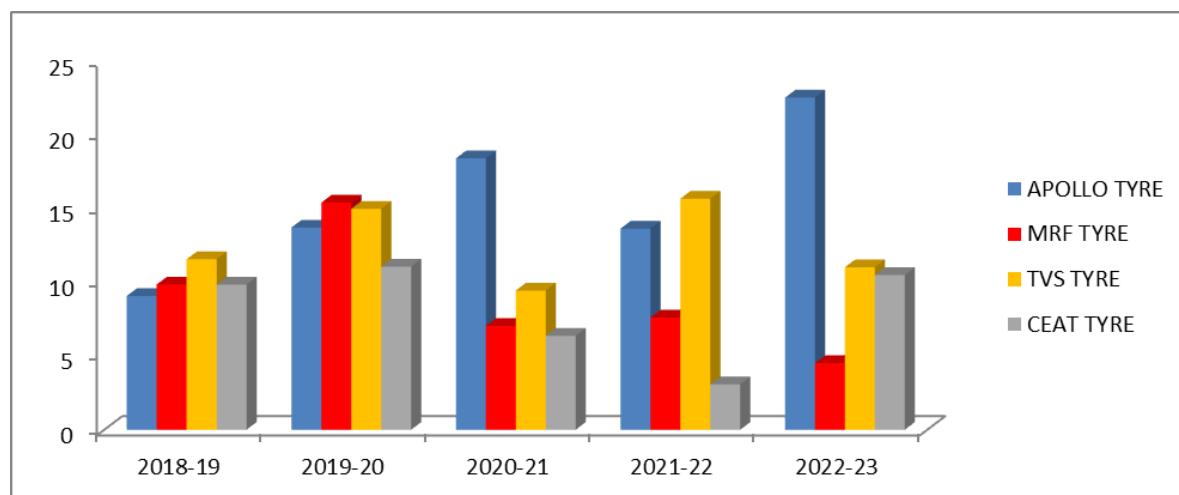
INTERPRETATION:

The above table and graph no 2 is specify the quick ratio of selected tyre companies in India. The data of selected tyre companies are five years which is started from 2018-19 and ending with 2022-23. We can observe that the quick ratio of selected companies the lowest quick ratio was 0.320 of TVS Tyre Company in 2018-19 while The highest quick ratio was 1.190 of MRF Tyre Company in 2019-20.

CHART NO 3
CHART SHOWING OPERATING PROFIT RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

COMPANY	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVG
APOLLO TYRE	13	10.4	10.2	11	14.6	11.84
MRF TYRE	18.2	15.2	15.2	15.1	18.7	16.48
TVS TYRE	13.4	11.6	11	10.3	12.2	11.7
CEAT TYRE	10.3	9.3	9.2	10.6	13	10.48

GRAPH NO 3
GRAPH SHOWING OPERATING PROFIT RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

INTERPRETATION:

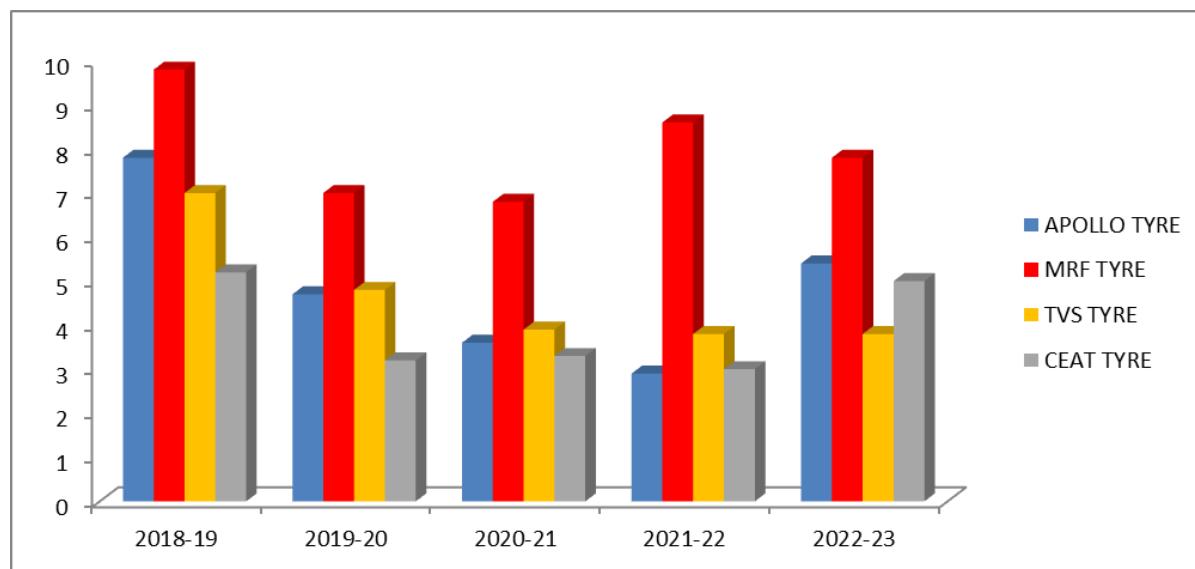
The above table and graph no 3 is specify the operating profit ratio of selected tyre companies in India. The data of selected tyre companies are five years which is started from 2018-19 and ending with 2022-23. We can observe that the operating profit ratio of selected companies the

lowest operating profit ratio was 9.2 of CEAT Tyre Company in 2020-21 while The highest operating profit ratio was 18.2 of MRF Tyre Company in 2018-19.

CHART NO 4
CHART SHOWING NET PROFIT RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

COMPANY	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVG
APOLLO TYRE	7.8	4.7	3.6	2.9	5.4	4.88
MRF TYRE	9.8	7	6.8	8.6	7.8	8
TVS TYRE	7	4.8	3.9	3.8	3.8	4.66
CEAT TYRE	5.2	3.2	3.3	3	5	3.94

GRAPH NO 4
GRAPH SHOWING NET PROFIT RATIO OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

INTERPRETATION:

The above table and graph no 4 is specify the net profit ratio of selected tyre companies in India. The data of selected tyre companies are five years which is started from 2018-19 and ending with 2022-23. We can observe that the net profit ratio of selected companies the

lowest net profit ratio was 2.09 of Apollo Tyre Company in 2021-22 while The highest net profit ratio was 9.8 of MRF Tyre Company in 2018-19.

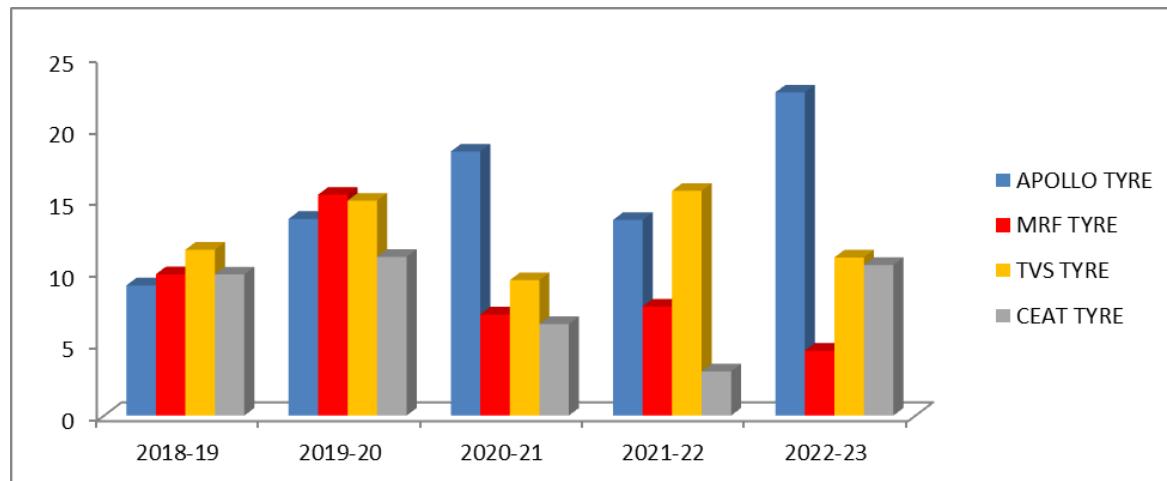
CHART NO 5

CHART SHOWING EARNING PER SHARE OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

COMPANY	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	AVG
APOLLO TYRE	9.08	13.72	18.42	13.65	22.54	15.482
MRF TYRE	9.86	15.41	7.05	7.61	4.52	8.89
TVS TYRE	11.57	14.99	9.45	15.68	11.03	12.544
CEAT TYRE	9.85	11.07	6.38	3.08	10.5	8.176

GRAPH NO 5

GRAPH SHOWING EARNING PER SHARE OF THE SELECTED TYRE COMPANIES

INTERPRETATION:

The above table and graph no 4 is specify the Earnings per Share of selected tyre companies in India. The data of selected Tyre companies are five years which is started from 2018-19 and ending with 2022-23. We can observe that the Earnings per Share of selected companies the lowest Earnings per Share was 2.09 of Apollo Tyre Company in 2021-22 while The highest Earnings per Share was 9.8 of MRF Tyre Company in 2018-19.

FINDINGS

For current ratio of selected tyre companies, the research study found that std. ratio (total of five year / number of years) was 1.162 with comparison to standard ratio MRF Company was good while Apollo Tyre and TVS tyre companies not well and CEAT Tyre company was poor in current ratio.

For quick ratio of selected tyre companies, the research study found that std. ratio (total of five year / number of years) was 1.162 with comparison to standard ratio 0.620 with comparison to standard ratio MRF was good while Apollo tyre was below to calculated standard ratio and poor performance of TVS Tyre and CEAT tyre.

For operating profit ratio of selected tyre companies, the research study found that std. ratio (total of five year / number of years) was 12.625 with comparison to standard ratio MRF Company was better performance while Apollo Tyre and TVS tyre company's tyre was below to calculated standard ratio and CEAT Tyre company was poor in operating profit ratio.

For net profit ratio of selected tyre companies, the research study found that std. ratio (total of five year / number of years) was 5.37 with comparison to standard ratio MRF Company was outstanding performance while Apollo Tyre and TVS tyre company's tyre was below to calculated standard ratio and CEAT Tyre company was poor in net profit ratio.

For Earning per share of selected tyre companies, the research study found that std. ratio (total of five year / number of years) was 11.273 with comparison to standard ratio Apollo Tyre and TVS Tyre Company's was outstanding performance while MRF Tyre and CEAT tyre company's was poor in Earning per ratio.

SUGGESTIONS

To strengthen its liquidity position, the CEAT tyre, and TVS tyre companies should keep as much cash and determine debtor's policy and enhance its cash, debtors and receivables. The companies should be maximum utilization of its resource to improve the efficiency of the business operations

The Apollo Tyre, CEAT tyre and TVS Tyre companies operating costing is higher than MRF Tyre so companies should try to reduce cost of goods sold and operating expenses.

The net profit ratio shows relation between net sales and net profit. The Apollo Tyre, CEAT tyre and TVS tyre companies should decrease its operating expenses, increase sales volume and implementation sales policy and try to control expenses.

MRF tyre and CEAT tyre companies had low EPS so companies should reduce tax liability and increase preference share capital to reduce burden of divined payable.

CONCLUSION

In a study on profitability and liquidity analysis of selected tyre companies, in current ratio of MRF tyre is best while Apollo tyre and TVS tyre average and CEAT tyre is poor. In Quick ratio MRF Tyre and Apollo tyre is best while CEAT tyre and TVS Tyre is average. In operating profit ratio and Net profit ratio MRF Tyre outstanding while Apollo tyre and TVS tyre average and CEAT tyre is poor performance in Quick ratio. In Earning per share TVS tyre and Apollo Tyre companies is outstanding while MRF tyre and CEAT tyre is bad performance in earning per share.

REFERENCE

(n.d.). Retrieved from <https://corporate.apollotyres.com/en-in/about-us/overview>

(n.d.). Retrieved 12 27, 2021, from <https://studyfinance.com/long-term-debt-to-equity-ratio>

(n.d.). Retrieved 12 27, 2021, from <https://www.investopedia.com/terms/i/interestcoverageratio.asp>

Dr. Lakshmi G, P. R. (2018). A study on capital structure and solvency position of TVS Srichakra limited. *International Journal of Applied Research*, 81-88.

MR.VASHEEGARAN. (2023). A Study On Liquidity And Profitability Analysis Of Selected It Companies. *International Journal of Reserach and Devlopment*, 315-322.

Ramana, K. V. (2011). a study on liquidity and profitability in selected Indian software companies. *International Journal of Management Studies*, 215-222.

SUMIT. (2023). *A STUDY ON LIQUIDITY AND PROFITABILITY OF SELECTED PETROLEUM REFINERIES.* GADHARA: SHREE GOVIND GURU UNIVERSITY.

“जल तत्व द्वारा चिकित्सा”

KACHOT DHARAMABEN M.
YOGA LECTURER (SSSU)

❖प्रस्तावना:

इस प्रकृति का निर्माण पंच तत्वो से होता है।आकाश,वायु,अग्नि,जल और पृथ्वी नामक पंच तत्व मिलकर प्रकृति की रचना करते हैं।इन पंच तत्वो में आकाश तत्व सबसे सुक्ष्म तत्व है।आकाश तत्व से स्थूलता के क्रम में बढ़ते हुए क्रमशः वायु,अग्नि,जल एंव पृथ्वी तत्व का वर्णन आता है।यह पंच तत्व समयोग में संयुक्त होकर संसार की रचना करते हैं।संसार की रचना के साथ साथ मानव शरीर की रचना भी उपरोक्त पंच तत्व ही करते हैं।मानव शरीर की उत्पत्ति में पंच तत्व के योग का वर्णन करते हुए गोस्वामी तुलसीदास कहते हैं,

क्षितिज पावक जल गगन समीरा
पंचतत्व रचित अधम शरीर ॥

इस प्रकार मानव शरीर उपरोक्त पंच तत्वो के समयोग का परिणाम है। ईश्वर के वाचक शब्द भगवान के अक्षरो का विश्लेषण करे तो भ अर्थात् भूमि,ग अर्थात् गगन ,व अर्थात् वायु, अ अर्थात् अग्नि तथा न अर्थात् नीर(जल) भी पंच तत्वो की ओर संकेत करता है। इन पांच तत्वो मे एक प्रधान तत्व जल है जो प्रकृति के साथ साथ मानव शरीर मे प्रमुखता से विद्यमान रहता है। शरीर चिकित्सको के अनुसार मानव शरीर का 70 प्रतिशत भाग जल तत्व ही है। शरीर में इस जल तत्व का समयोग स्वास्थ्य एंव इस तत्व की विषम अवस्था रोगो को उत्पन्न करती है।इस प्रकार यह स्पष्ट होता है कि जल तत्व हमारे शरीर का एक अत्यंत महत्वपूर्ण तत्व है।

पंच तत्व और पंच महाभूत एकार्थी शब्द है,अर्थात् पंच तत्वो को पंच महाभूतो के नाम सें भी सम्बोधित किया जाता है।भूत शब्द संस्कृत की भू धातु से उत्पन्न होता है।संस्कृत भाषा में भू धातु विद्यमान होने अथवा सतावान होने के अर्थ मे प्रयुक्त

होती है।इस प्रकार जो विध्यमान होता है अथवा उपस्थित रहता है।उसे महाभूत कहा जाता है। वह पांच तत्व जो प्रकृति में प्रमुखता से विध्यमान रहते हैं उसे पंच तत्व कहेलाते हैं।

आधुनिक वैज्ञानिक पृथ्वी पर जीवन का प्रारम्भ जल तत्व में ही स्वीकार करते हैं।वैज्ञानिकों के अनुसार पृथ्वी पर जीवन का प्रारम्भ जल में ही हुआ।सर्व प्रथम जलीय जीवों की उत्पत्ति के बाद थलीय जीवों की उत्पत्ति हुई।यह जल तत्व जलीय एवं स्थलीय दोनों ही प्रकार के जीवों के लिए समान रूप से आवश्यक तत्व है।इस तत्व की महिमा का वर्णन प्राचीन ऋषि मुनियों से लेकर आधुनिक वैज्ञानिकों तक ने किया है। अनेक वैदिक कर्मकाण्डों में जल को अमृत रूप मानक जल से प्रक्षालन,आचमन एवं संकल्प धारण आदि क्रियाओं का उपदेश किया गया है।वैदिक दैनिक अग्निहोत्र में दाहिनी हाथ की हथेली में जल लेकर निम्न मंत्र से तीन बार आचमन करने का विधान है-

ओर्म अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ।

ओर्म अमृतापिधानमसि स्वाहा ।

ओर्म सत्यं यशः श्रीमयी श्रीः श्रयतां स्वाहा॥(तैतिरीय अरण्यक)

अर्थात हे अविनाशी परमेश्वर! आप सबके रक्षक हैं। आंतरिक एवं बाह्य दुखों से हमारी रक्षा कीजिए। हे परम दाता प्रभो हम आपकी कृपा से सच्चा ज्ञान,विमल किर्ति,भौतिक सम्पन्नता एवं आध्यात्मिक उन्नति प्राप्त करें।हम आपके उदार स्वभाव से परिचित हैं और अपने साथियों को परिचित कराते हैं।

पंच तत्वों में जल तत्व का अपना एक विशिष्ट स्थान है। स्थूलता के आधार पर जल तत्व दुसरा स्थूलतम् तत्व है जिसे सामान्य भाषा में पानी,वरी,नीर,तोय,अम्बु,सलिल,आप,उदक तथा अमृत आदि नामों से जाना जाता सम्पुर्ण पृथ्वी का 70% भाग जल तत्व ही है।यह जल तत्व जीवधारियों के जीवन का आधार होता है।इस तत्व के अभाव में जीवन की कल्पना ही नहीं की जा सकती है।मनुष्य के जीवन का आधार भी यह जल तत्व ही है।इन तत्व के द्वारा मनुष्य

विभिन्न दैनिक एंव निमेतिक कार्यों के करने में सूक्ष्म होता है।आईएस तत्व के अभाव में मनुष्य के दैनिक एंव निमेतिक कार्यों में अवरोध उत्पन्ना हो जाता है।

➤जल चिकित्सा का महत्व :

वर्तमान काल में जल चिकित्सा एक प्रमुख एंव महत्वपूर्ण चिकित्सा पद्धित के रूप में विकसित हो चुकी है।चूंकि आधुनिक समय चरों ओर प्रदृष्टि का स्तर बहुत तेजी से बढ़ा है एंव मानव के खान पाना में रासायणिक पदार्थों एंव परिरक्षक पदार्थों के सेवन की मात्रा बढ़ी हैं जिनके परिणाम स्वरूप शरीर में विजातीय विष अधिक मात्रा में एकत्र होते हैं।शरीर को इन विजातीय विषों से मुक्त बनाने में जल चिकित्सा महत्वपूर्ण भूमिका वहन करती है।टिनचर्या के अपालन,भोजन की अनियमितता एंव मानसिक तनाव आदि कारक भी शरीर में विजातीय विषों के बोझ को बढ़ा देते हैं इस अवस्था में शरीर शोधन का कार्य करती है तो वही दूसरी ओर अंगों की क्रियाशिलता को बढ़ाने में भी महत्वपूर्ण योगदान देती है।जल चिकित्सा के प्रयोग से शरीर स्वच्छ,क्रियाशील,रोग रहित एंव स्वस्थ बनता है।शरीर के विभिन्न तंत्रों पर जल चिकित्सा लाभकारी प्रभाव रखती है।

❖जल चिकित्सा की सावधानिया :

- शरीर में कफ दोष की विकृति अवस्था में ठण्डे जल का अधिक प्रयोग रोगी पर नहीं करना चाहिए।
- तिव्र सर्दी,खासी,बुखार,जुकाम,टॉसिल्स,टी.बी.,दमा,जोड़ों में दर्द व सूजन,कमरदर्द,गठिया व आर्थराइटिस आदि रोगों की तीव्र अवस्था में रोगी पर ठण्डे जल का प्रयोग करने से रोग ओर अधिक तीव्र अवस्था को प्राप्त हो जाता है।अतः इन रोगों में ठण्डे जल का प्रयोग अत्यंत सावधानीपूर्वक अथवा नहीं करना चाहिए।ठण्डे जल के प्रयोग से गठिया एंव आर्थराइटिस्ट रोगी के जोड़ों में दर्द एंव सूजन बढ़ जाती है।
- उच्च रक्तचाप,हृदय रोगी,मिर्गी एंव मानसिक तनाव से ग्रस्त रोगी को गर्म जल का उपचार अत्यन्त सावधानीपूर्वक अथवा नहीं देना चाहिए। इस प्रकार के रोगियों को गर्म जल का उपचार देने से रक्तचाप,हृदय गति एंव चयापचय दर

असामान्य रूप से बढ़ जाति है जिसके परिणाम स्वरूप रोग की तीव्रता बढ़ जाती है एंव रोगी स्वमं को अधिक असहज अनुभव करने लगता है अतः इन रोगियों को गर्म जल का उपचार नहीं देना चाहिए।

➤यदि गर्म जल के उपचार के तुरंत बाद ठण्डे जल का उपचार भी रोगी को देना है तो सदैव उपचार का प्रारंभ गर्म जल कई साथ करना चाहिए एंव ठण्डे जल के उपचार पूर्ण करना चाहिए। अर्थात् गर्म जल से उपचार प्रारम्भ करते हुए ठण्डे जल के प्रयोग के साथ उपचार समाप्त करना चाहिए।

❖जल चिकित्सा में प्रयुक्त विभिन्न स्नानों के प्रकार :

जल चिकित्सा में प्रमुख रूप से कटि स्नान, रीढ़ स्नान, बॉह स्नान, पैर स्नान, बाष्प स्नान एंव सम्पूर्ण स्नान का वर्णन आता है। इन स्नानों में भाप स्नान में भाप का एंव अन्य सभी स्नानों में मूल रूप से साफ-स्वच्छ जल का प्रयोग किया जाता है। इन स्नानों में प्रयुक्त जल के तापक्रम के आधार पर इन्हे निम्न लिखित तीन वर्गों में विभाजित किया जाता है-

(क) सामान्य तापक्रम एंव ठण्डे जल के स्नान :

इस वर्ग के स्नानों में सामान्य तापक्रम (मानव शरीर के तापक्रम 98.4 डिग्री फेरेनाइट) अथवा इससे कुछ ठण्डे जल को स्नान में प्रयुक्त किया जाता है। इस वर्ग के स्नानों से शरीर की कोशिकाओं, तंत्रिकाओं, अंगों एंव तंत्रों को बल तथा शक्ति प्राप्त होती है। ठण्डे जल के स्नानों का प्रयोग अंगों की शक्ति एंव बल को बढ़ाने के लिए एंव थकान को दूर करने के उद्देश्य से किया जाता है। ठण्डा कटि स्नान, रीढ़ स्नान, पैर स्नान, बॉह स्नान एंव सम्पूर्ण शरीर का स्नान इस वर्ग के प्रमुख स्नान हैं।

(ख) गर्म जल के स्नान :

स्नान की क्रिया में जब गर्म जल का प्रयोग किया जाता है तब उसकी शोधन क्षमता और अधिक बढ़ जाति है अर्थात् इस वर्ग के स्नानों से अंगों एंव शरीर का शोधन और अच्छी प्रकार से होता है। इसके साथ साथ गर्म जल के प्रयोग से रक्त संचार में तीव्रता उत्पन्न होती है जिससे रोगी को दर्द में आराम

मिलता है। इसलिए इस वर्ग के स्नानों का प्रयोग अच्छी प्रकार शरीर शोधन एंव तीव्र दर्द से आराम मिलता है। इसीलिए इस वर्ग के स्नानों का प्रयोग अच्छी प्रकार शरीर शोधन एंव तीव्र दर्द से आराम प्राप्त करने के उद्देश्य से किया जाता है। गर्म कटि स्नान, गर्म रीढ़ स्नान, गर्म पैर स्नान एंव गर्म सम्पूर्ण शरीर का स्नान इस वर्ग के प्रमुख स्नान है।

(ग) गर्म - ठण्डे जल के स्नान :

स्नानों के अंतर्गत यह वर्ग एक विशिष्ट प्रकार का किन्तु सर्वाधिक लाभकारी एंव प्रभावशाली वर्ग है जिसके प्रयोग से रोगी को शीध अतिशिध लाभ प्राप्त होता है। इस प्रकार के स्नानों में ठण्डे एंव गर्म तापक्रम के जल को दो अलग अलग पात्रों अर्थात् टबों में प्रयोग किया जाता है। इन स्नानों का प्रारम्भ सदैव गर्म जल के तापक्रम वाले टब से होता है एंव स्नान की पूर्णता अथवा समाप्ति ठण्डे जल के टब से की जाती है। गर्म-ठण्डे जल के प्रभाव से रक्त संचार बहुत तीव्रता से बढ़ता है जिसके परिणाम स्वरूप रोगी को रोग विशेष रूप से दर्द से शीध लाभ प्राप्त होता है। गर्म-ठण्डा कटि स्नान, गर्म-ठण्डा रीढ़ स्नान, गर्म-ठण्डा पैर स्नान इस वर्ग के प्रमुख स्नान हैं।

❖ शरीर के विभिन्न तंत्रों पर जल चिकित्सा का प्रभाव :

शरीर में जल तत्व की कमी होने पर रक्त गाढ़ा होने लगता है। रक्त गाधा होने के कारण रक्त वाहिनीयों में इसके संचरण में बाधा उत्पन्न होने लगती है जिससे रक्त चाप सम्बद्धी रोग उत्पन्न होने लगते हैं। इससे अतिरिक्त शरीर में जल तत्व के अभाव से विषाक्त पदार्थों की मात्रा बढ़ने लगती है जिसका हृदय पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ता है एंव इसके परिणाम स्वरूप हृदय से सम्बंधित रोग उत्पन्न होने लगते हैं।

इस अवस्था में जल चिकित्सा लाभकारी प्रभाव रखती है। जल चिकित्सा के अंतर्गत उषापान, एनीमा, स्नान एंव लपेट आदि क्रियाओं का अभ्यास रोगी को विधिपुर्वक एंव नियमित रूप से करने से रक्त शुद्धिकरण की क्रिया तीव्र होती है, रक्तपरिसंचरण में स्वाभाविक रूप से तीव्रता उत्पन्न होती है, रक्तचाप नियमित

होता है एंव हृदय,स्वस्थ,शक्तिशाली एंव उर्जावान बनता है। जल चिकित्सा के प्रभाव से रक्त हिमोग्लोबिन से परिपूर्ण बना रहता है एंव रक्त में ऑक्सीजन व कार्बन डाईऑक्साइड को ग्रहण करने एंव छोड़ने की क्षमता अच्छी बनी रहती है।

मानव शरीर जल तत्व को पाचन तंत्र के माध्यम से ग्रहण करता है।जिस कारण पाचन तंत्र का जल तत्व के साथ सीधा सम्बंध होता है।जल संसार का एक श्रेष्ठ घोलक द्रव्य है,इस द्रव्य मे घोलकर विभिन्न पोषक तत्वो एंव लाभकारी पदार्थो को हम भोजन के रूप में ग्रहण करते हैं।जिस प्रकार शरीर में जल तत्व की मात्रा को सम एंव विषम बनाने में पाचन तंत्र महत्वपूर्ण भूमिका वहन करता है उसी प्रकार शरीर में जल तत्व की मात्रा सम एंव विषम होने का इस तंत्र पर भी अनुकूल एंव प्रतिकूल प्रभाव पड़ता है।शरीर में जल तत्व की मात्रा विषम अथवा कम होने से कब्ज नामक रोग की उत्पत्ति होती है।इसके साथ साथ जल तत्व शरीर में भोजन के पाचन,अवशोषण एंव उत्सर्जन की क्रिया में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।इस तत्व के अभाव में भोजन के पाचन,अवशोषण एंव उत्सर्जन की क्रिया पर नकारात्मक प्रभाव पड़ता है।जल तत्व की विषमता से पाचन तंत्र में अनेक प्रकार के रोगों की उत्पत्ति होती है।पाचन तंत्र के इन रोगों में आतो की शुष्कता,कब्ज,अपच,भुख नहीं लगना,पेट दर्द,गैस,यकृत विकार एंव मधुमेह आदि रोगों का वर्णन प्रमुख रूप से आता है।जल चिकित्सा की विभिन्न प्रविधियों द्वारा उपचार करने से इन रोगों में शीध लाभ प्राप्त होता है। इसके साथ साथ पाचन तंत्र,उत्सर्जन तंत्र,अस्थि तंत्र,पेशिय तंत्र,तंत्रिका तंत्र वगेरे मे जल चिकित्सा बहुत ही लाभ कारक होती है।

➤ संदर्भ ग्रंथ :

- (१)प्राकृतिक चिकित्सा- एक समग्र उपचार पद्धति -(डॉ.सरस्वति काला,डॉ.रीमा श्रीवास्तव)
- (२) प्राकृतिक चिकित्सा एंव योग(वैज्ञानिक प्रयोग)- डॉ.नागेंद्र कुमार निरज
- (३)आरोग्य अंक -गीताप्रेस गोरखपुर

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાયનો મહિમા

-ડૉ મિહિર એમ વોરા

-ડૉ અર્ણવ કે અંજારિયા

શ્રી આર આર લાલન કોલેજ ભુજ કુદુરુ -૩૭૦૦૦૧

સારાંશ :

યાદ રાખજો ગાયનું પૂજન ફક્ત હિંદુઓ માટે જ છે. એમ માનવું ભુલ ભરેલું છે. જેનામાં માણસાચ છે. કૃતજ્ઞતાનો ભાવ છે તે પ્રત્યેક ધર્મ ના માણસ માટે ગાયનું પૂજન કરવું જરૂરી છે. ગાય અતિ પવિત્ર માતા છે તેનો ઉપકાર સર્વ ધર્મ માટે છે. ભગવત ગીતાનાં છાંદ્ર અધ્યાયનાં બત્રીસમાં શલોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ખાસ કહે છે કે 'જે યોગી પોતાની જેમ જ સધળા ભૂતોમાં સમ દ્રષ્ટિ જુદે છે એ પરમ શ્રેષ્ઠ છે.'

ઉપયોગી શબ્દો: ગૌમાતા, ગાયનું પૂજન, મહત્વ

પરિચય : મિત્રો ગોસ્તુ માત્રા ન વિધતે ।(કૃગ્રવેદ)

ગાયનો મહિમા જોઈએ તો "ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી" જીવનનાં બધા જ સ્તરોમાં ગાયનું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ મનાયું છે. જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, આયુર્વેદ, વર્ગેરેમાં તથા આધુનિક સાહિત્યનાં લખાણમાં જણાવ્યું છે.

ગાયોની સેવા કરવી તેમને ચરવા લઈ જવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય સમજતા. તેથી તેઓ 'ગોપાલ કૃષ્ણ' કહેવાતા. તેમણે કહ્યું હતું કે "ગાયો મારી આગળ અને પાછળ રહે, ગાયો મારા દિલ માં રહે, અને હું તેમની વચ્ચે વાસ કરું છું" 'ગવા મદ્યે વસામિ અહમ'

ઋવેદમાં 'માતા રૂદ્રાણા' કહીને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ગાય રુદ્ર દેવોની માતાનાં રૂપમાં સમસ્ત સંસારનું કલ્યાણ કરનારી, વસુઓની પુત્રીનાં રૂપમાં સમૃદ્ધિદાત્રી તથા આદિત્યોની બહેનનાં રૂપમાં, અંધકાર માંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જનારી સાક્ષાત અમૃત નાભિ હોવાથી અમરત્વનું વરદાન આપનારી છું. એટલે પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધ કરતી વખતે 'ગોગ્રાસ' મૂકવામાં આવે છે

અને બોલવામાં આવે છે કે 'હે ત્રિલોક ની માતા ગાય. મેં ગ્રાસ મુક્યો છે તેને તમે ગ્રહણ કરો.

વેદોમાં ગાયનું માતા તરીકે વર્ણન છે. હકીકતમાં ગાય એ માનવ સમાજની માતા છે. કારણ કે બાળકની જન્મદાત્રી માતા છે. તે તો બાળકને વરસ-બેવરસ સ્તનપાન કરાવે છે. ત્યાર પછી આખી જીંદગી દુધ પાનારી માતા જ છે.

મહાભારતમાં ગાયના માટે સ્પષ્ટ લખાણ છે. ગાય: શ્રેષ્ઠ: પવિત્રાશ્ચ પાવન જગપ ઉત્તમા:

ગાયો સંસારમાં ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ, પ્રવિત્ર કરનારી છે. જેના દહીં તથા ધી વગાર યજ્ઞાને કરવો સંભવિત નથી.

શરીર ની પુષ્ટિ માટે જેટલું ગાયનું દુધ મહત્વનું છે. તેટલું રોગ નિવારણ તથા પ્રાયશ્ચિત માટે ગોમૂત્ર અને ગોમય (ધાણ) નું જ છે. એમ વસિષ્ઠ મુનિએ કહેલું છે.

પૂતના ના પ્રાણ હરણ કર્યા પછી પૂતનાના વક્ષ: સ્થલ રમતા બાલકૃષ્ણને ગોદમાં લઈ યશોદા માતા એ તેમની ચારે બાજુ ગોપુષ્ટ ફેરવી, ગોમુત્રથી સ્નાન કરાવી તેના શરીર ઉપર ગોરજથી મર્દન કરી કેશવનાં બાર નામોથી તેની રક્ષા કરી હતી. (શ્રીમદ્ ભાગવત)

ગાયમાં ચોત્રીસ કરોડ દેવતાઓ સમાયેલા છે. દરેક દેવ-દેવતા દેવીઓનું સ્થાન ગાયમાં સમાયેલું છે. આશી ગાયને પૂજનીય મનાય છે. ગાયમાતામાં ચારેયવેદો અર્થર્વવેદ, સામવેદ, ઋગ્વેદ, યજુવેદ એમ ચારેય વેદોમાં ગાયનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે.

"ગાયની પીઠમાં બ્રહ્મા, ગળામાં વિષ્ણુ, મુખમાં શિવજી. વચમાં બધા દેવી-દેવતાઓ, રૂંવાડામાં મહર્ષિઓ, પૂછમાં નાગા, પગની ખરીઓમાં આઠ પર્વત, મૂગમાં ગંગાજી આદિનદીઓ, બંને નેત્રોમાં સૂર્ય-ચંદ્ર, સ્તનોમાં વેદ, તથા ગોબર (ધાણ)માં લક્ષ્મિ. આદિ વસેલા છે. આશી તે ગાય વરદાન આપનારી થાય" ગાયનાં કાનમાં આપણી સમસ્યા બોલવાથી તે સમસ્યા દુર થાય છે.

દુધ, દહી, દી, મૂત્ર, છાણ, તથા ચામડી, હડકા, વાળ અને શિંગડા બધું જ માનવજાત ને માટે ઉપકારક છે. તેથી જ ઋગ્વેદમાં મંત્ર છે કે ગાયથી થનારા લાભની કોઈ ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી.

ગાવો ના પરમા મિતા (બધસુત્ર ૧૩/૧૪/ ગાયનું માનવ સમાજના પરમ મિત્ર તરીકેનું વર્ણન છે.

ગાયનું સમાજમાં એટલું મહત્વ અને ગો-ભક્તિ ની ભાવના આપી છે કે જ્યાં જ્યાં ગાયનાં પગલા પડતા તે ધૂળથી વાતાવરણ પવિત્ર થઈ જતું, તે લોકોમાં સૌભાગ્યશ્રી નું સુચક દર્શાવ્યું છે.

ગાયનું મહત્વ : ગૌધન એ આપણી ઐહીક સમૃદ્ધિ નું મુળ છે. ધનોમાં તેને ઉત્કૃષ્ટ ધન માનવામાં આવ્યું છે. આપણી જીવન વ્યવસ્થા કૃષિ પ્રધાન રહી છે. અને કૃષિ નો બધો આધાર સ્તંભ બળદ-ગોપુત્ર અને ગાયો પર છે.

જે ગાયોએ વરસો સુધી માનવના કુદુંબને પાળી-પોષીને પુષ્ટ કર્યા. પોતાના પુત્ર બળદને માનવીના સુખ માટે આપી દીધો તેની ઉપકારીકાને ન ભૂલી શકાય તેવી છે.

મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં ગાયની શ્રેષ્ઠતા વિષે અચન્દું કહ્યું છે કે "આ સંસારમાં ગાયો સિવાય બીજુ કોઈ શ્રેષ્ઠ ધન નથી. તેના ગુણોનું નામ અને કીર્તન કરવંટું, સાંભળવું, તેનું દાન આપવું, તેનું દર્શન કરવું. એની શાસ્ત્રો માં ખુબજ પ્રશંસા કરી છે."

ગવ્યા પ્રશસ્યતે વીર ॥ મહાભારતમાં તેથી જ કહેવાયું છે કે તીર્થસ્થાનું સ્નાન, બ્રહ્મભોજન, મહાદાન, ભગવત્સેવા, સમસ્ત વ્રતોની ઉપાસના, પૃથ્વીનું પર્યાટન તથા સત્યભાષણથી જે પુણ્ય મળે છે. તે બધું જ પુણ્ય કેવળ ગો-સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તવ પૂજ્યં પ્રાપ્તતેરાદા કેવલં ધનું સેવાયા ।

સમસ્ત ભારતની ચારિતાર્થ કરનારી ગાય એ ગૌરવ પૂણ સંપત્તિ છે એવી મારી લાગણી છે. આપણે તેની પ્રત્યેની ભાવનાને યોગ્ય માન આપી તેના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએએવી મારી લાગણી છે

ગાયના દુધમાં શરીરને જરૂરી બધા જ પોષક તત્ત્વો છે. પાણી વગરનાં દુધમાં ૧૩ ટકા ધનપદાર્થો રહે છે. બાકીનો ભાગ જલીય છે. આ ૧૩ ટકામાં પ્રોટીન રૂથીઓ ૮ ટકા, ચરબી રૂથીઓ ૮ ટકા, સાકર રૂથીપ ટકા, ક્ષાર અડધો ટકા, ખનીજો અડધો ટકા, વિટામીન અડધો ટકા

ગાયનાં દુધમાં કેલ્સિયમ, ફોસ્ફરસ, મેઝેશિયમ, સોડીયમ, પોટેશિયમ, કલોરિન, આર્ટિન, આયોડિન અને સલ્ફર જેવા ખનીજો હોય છે. વિટામિન એ.બી.સી.ડી.ઇ.એને કે હોય છે. વિટામિન બી-૧૨ પણ હોય છે. બાળકો, વૃધ્યા, સગર્ભા, બીમારી અને અશક્તો ને માટે દુધ ખોરાકની ગરજ સારે છે. તેઓને દુધમાંથી પુરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળી રહે છે. બેસનાં દુધ કરતા વધારે સુપાચ્ય અને પચવામાં હલકું છે. ગાયનાં દરેક પદાર્થો ઉપયોગી છે.

છાસ : ઝાડાને મટાડનારી ખાટી તુરી મીઠી, હિતકારી અને અદ્ધિક વર્ધક, વાતહર, તૃપ્તિ કરનાર તથા પાચન ના ગુણો વધાર નારી છે.

માખણ : હિતકાર, બળ વધારનાર, રોગને સુધારનાર, બળને આપનારા, ઝાડાને રોકનાર, હરસ મટાડનાર લોહી સુધારનાર બાળક અને વૃધ્યને માટે અમૃત સમાન છે.

ધી : ગાયનું ધી આંખ માટે હિતકારી, જાતીય શક્તિ વધારનાર, પવિત્ર, અલશિક્ષમ, પાપ, રાક્ષસોના નાશ કરનાર, આયુર્ધ્ય તથા બુદ્ધિ વધારનાર છે.

ગોમૂત્ર : આયુર્વેદમાં આઠ પ્રાણીઓના મુત્ર નો ઉલ્લેખ છે કરેલ છે. તેમાં ગોમૂત્ર સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ચરક, સુશ્રુત, ભાવપ્રકાશે ગોમૂત્રને પવિત્ર અને લોહી તથા કફનાં વિકારોમાં શ્રેષ્ઠ ઔષધ તરીકે ગણેલ છે. તેમજ કબજીયાત, ઉધરસ, શ્વાસ, ચામડીના રોગો કરમિયાનો રોગ, ખંજવાળ નો રોગ, હાથી પગાનો રોગ, માટે ગોમૂત્ર શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યું છે, હવે ગૌશાળામાં તેનો અર્ક કાઢીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ગાયનું છાણ પણ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. ધર લીપવામાં તેનો પણ ઉપયોગ કરાય છે જેથી પવિત્રતા જળવાઈ રહે.

દરેક ધર્મમાં ગાયનું મહત્વ :હિન્દુ ધર્મમાં તો ગાયને પવિત્ર માતા તરીકે પૂજનીય ગણાય છે. ગાયનું દુધ-ખૂદની કૃપા પ્રસાદી મનાય છે. ગાયનું દુધ હંમેશા પીતા રહો કારણકે એ દવા છે. ગાયનું ધી બીમારીઓ દુર કરે છે ગાયના માંસ થી બચો કારણ કે ગાયનું માસ એ

બીમારી છે. - મહંમદ પચ્ચાંબર (હદીસ) ભગવાન છથુ ખ્રિસ્તનો જન્મ જ ગૌશાળામાં થયો હતો.

યહી આશા પૂર્ણ કરો તુમ હમારી ,મિટે કષ ગવન છટે એદ ભારી,----ગુરુગોવિંદ સિંહ

પારસીઓ ગૌમાસ ખાતા નથી.,જેનો તો જીવમાત્ર ની હિંસાના વિરોધી છે.ભગવાન બુઝે ગૌહત્યા નો વિરોધ કર્યો હતો. અને ગાયને માતા તુલ્ય ગણી હતી. દુધ કંકું થઈ જાય તો ગરમ કરીને લેવું આ રીતે આયુવૈદની દરેક સંહિતાઓમાં ગાયના દુધને પવિત્ર - ગણેલ છે.

સંદર્ભ :

- (૧). ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગાય (ગૌમાતા)નું મહત્વ જુલાઈ ૨૦ ૨૦૨૩ ગુજરાત સમાચાર ડૉ. ઉમાકંત.જી.જોધી.
- ૨). વિકિપીડિયા , વિવિધ અભિવારી અહેવાલ
- (૩). ગાય અને સાહિત્ય ઉપર શાસ્ત્રો આધારિત સંદર્ભ
- (૪) . ગુજરાતી વિકિપીડિયા

કાળી તલાવડી ગામમાં શિક્ષણ સુવિધા અંગેનો અભ્યાસ- એક કેસ સ્ટડી

ડૉ. શિલ્પા જી. હડિયા - મ.પ્રાધ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

શ્રી આર. આર. લાલન કોલેજ ભૂજ

કાળી તલાવડી ગામ ગુજરાત રાજ્યના કર્ચ જિલ્લાના ભુજ તાલુકામાં આવેલું છે. તે ભુજથી 12 કિમી દૂર આવેલું છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ધણા વર્ષોથી કાળી તલાવડી ગામએ આહીર સમાજની વસ્તીનું ગામ રહ્યું છે. આ ગામમાં આજે આહીર, મુસ્લિમ અને દલિત લોકો વસવાટ કરે છે. કાળી તલાવડી નામ એ પોતાના નામમાં જ ઇતિહાસ ધરાવે છે. સૌપ્રથમ ગામનું નામ મેઘપર હતું, પરંતુ જ્યારે ગામનું તળાવ ખોદવામાં આવ્યું અને આ તળાવ ખોદતા તેમાંથી કાળા રંગની માટી નીકળવાથી ગામના લોકોએ ભેગા મળી ગામનું નામ કાળી તલાવડી રાખવામાં આવ્યું. આજે આ ગામમાં ઐતિહાસિક પાજિયા, જુના ઐતિહાસિક મંદિરો અને ઐતિહાસિક કુંગર ચંદુઆ ધામ જોવા મળે છે. આમ કાળી તલાવડી ગામ પોતાની ધરતીમાં ધણા ઇતિહાસ સાચવીને બેઠો છે.

ગામનો કુલ ભૌગોલિક વિસ્તાર 2036.9 હેક્ટર છે. કાળી તલાવડીની કુલ વસ્તી 2,345 લોકોની વસ્તી ધરાવે છે, જેમાંથી પુરુષોની વસ્તી 1,193 છે જ્યારે મહિલાઓની વસ્તી 1,152 છે. કાળી તલાવડી ગામનો સાક્ષરતા ૬૨ 55.48% છે. જેમાંથી 64.96% પુરુષો અને 45.66% સ્ત્રીઓ સાક્ષર છે. કાળી તલાવડી ગામમાં 481 જેટલા મકાનો છે.

• શિક્ષણ:

કાળી તલાવડી ગામમાં શિક્ષણની સુવિધા ધોરણ એક થી આઠ સુધીની પ્રાથમિક શિક્ષણની સુવિધા છે. તેમાં કન્યાશાળા અને કુમારશાળા આમ બે પ્રાથમિક શાળાઓ પણ આવેલી છે. અહીં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે બાળકોને બહારગામ જવું પડે છે ગામમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે કોઈ વ્યવસ્થા નથી.

• અન્ય માળખાકીય સુવિધા:

અહીં કાળી તલાવડી ગામમાં એક પોસ્ટ ઓફિસ આવેલી છે. અહીં હર ઘર નળની પણ સુવિધા છે. લોકોને પોતાના ઘર સુધી પાણી જેવી માળખાકીય સુવિધા મળી રહે છે.

અન્ય માળખાકીય સુવિધાઓનું પણ સારું એવો વિકાસ થયો છે. મોટા ભાગે પેવર બ્લોક વાળા પાક્કા રસ્તાઓ, સ્ટ્રીટ લાઈટ, ગાટર વ્યવસ્થા, દરેક ઘરમાં વીજળીનું જોડાણ, પ્રાથમિક શાળાઓ, પંચાયત ઘર, આંગળવાડી, વાંચનાલય, બસ સ્ટેસન, બેંક તેમ જ ફૂધની ડેરી જેવી સવલતો પ્રાપ્ય થયેલી છે.

- લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય: ખેતી, પશુપાલન, ખેતમજૂરી, નોકરી અને માઈનિંગ (ખાણ-ખનિજ) વ્યવસાય સાથે પણ અમુક લોકો સંકળાયેલા છે.
- મુખ્ય પાકો: દિવેલા, મગફળી, કપાસ, તલ, બાજરી, જુવાર, રંજકો, દાડમ, કેરી જેવા બાગાયતી પાકો તેમ જ અન્ય શાકભાજના પાકની ખેતી કરવામાં આવે છે.
- જમીનના પ્રકારો: મુખ્યત્વે રેતાળ- કાંપ વાળી અને કાળી માટી વાળી જમીન જોવા મળે છે.
- સંશોધનના હેતુ:
  1. કાળી તલાવડી ગામમાં શિક્ષણ અંગેનો અભ્યાસ કરવો.
  2. કાળી તલાવડી ગામમાં પાચાની સુવિધાઓનો અભ્યાસ અને પ્રમાણ જાણવું
- નિદર્શનું કદ: આ સંશોધન માટે નિદર્શનું કદ 59 છે. 59 ઉત્તરદાતા પાસેથી પ્રાથમિક / જાત માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે.
- માહિતીનો સ્વોત:
  - A. પ્રાથમિક માહિતી: આ સંશોધન માટે પ્રાથમિક માહિતી તરીકે પ્રશ્નાવલી દ્વારા ઉત્તરદાતા પાસેથી રૂબરૂ મુલાકાત દ્વારા માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે.
  - B. ગૌણ માહિતી: આ સંશોધન માટે ગૌણ માહિતી તરીકે જુલ્લા, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયત તથા ભારત સરકારના વસ્તી ગણતરીની માહિતીનો ગૌણ માહિતી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.
- માહિતી વિશ્લેષણની પદ્ધતિ: આ સંશોધનમાં માહિતીનું વિશ્લેષણ આવૃત્તિ વિતરણ, ટકાવારી પદ્ધતિ, કોષ્ટકો અને વર્ગીકરણ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે.

- કાળી તલાવડી ગામમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ આ મુજબ છે. જેમાં અશીક્ષિત લોકોનું પ્રમાણ 38.68 % છે. પ્રાથમિક શિક્ષણનું પ્રમાણ 40.67 % છે. જ્યારે સૌથી ઓછું અનુસ્નાતક 1.69% છે.

વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
A. અશીક્ષિત	23	38.98305
B. પ્રાથમિક	24	40.67797
C. માધ્યમિક	5	8.474576
D. ઉચ્ચતરમાધ્યમિક	3	5.084746
E. સ્નાતક	3	5.084746
F. અનુસ્નાતક	1	1.694915
TOTAL	59	100

(શિક્ષણ સુવિધાઓ)

1. બાલ મંદિરની સુવિધા:

ગામમાં આંગણવાડીની કે બાલ મંદિરની સુવિધા છે કે નહિ તેમાં હા અથવા સહમત થનારા લોકોની ટકાવારી 100% છે.

હા	100%
ના	0

2. સરકારી પ્રાથમિક શાળા:

ગામમાં સરકારી પ્રાથમિક શાળા છે કે નહી તેમાં હા અથવા સહમત થનારા લોકોની ટકાવારી 100% છે.

હા	100%
ના	0

3. જો હા તો તેમાં તમારા બાળકને મુકવાનું પસંદ કરશો? તેમાં હા અથવા સહમત થનારા લોકોની ટકાવારી 88.14% છે અને ના 11.86% લોકો તેમના બાળકોને સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં મુકવાનું પસંદ કરશે નહીં.

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	52	88.14
ના	7	11.86
કુલ	59	

4. ધોરણ દમાં અભ્યાસ માટે બાળક ને ગામની બહાર મોકલવા અંગેનું વલણા:

ધોરણ દમાં અભ્યાસ માટે આપના બાળક ને ગામની બહાર મોકલવાનું પસંદ કરશો? તેમાં હા અથવા સહમત થનારા લોકોની ટકાવારી 89.83 % અને 10.16% લોકો તેમના બાળકોને બહાર અભ્યાસ માટે મોકલવાનું પસંદ કરતા નથી.

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	53	89.83051
ના	6	10.16949
કુલ	59	

5. બાળકને નજીકના કયા સ્થળે મુકવાનું પસંદ કરશે તે અંગેની માહિતી:

જો હા તો તેમાં તમારા બાળકને નજીકના કયા સ્થળે મુકવાનું પસંદ કરશો? 89.83% લોકો પોતાના બાળકને નજીકના સ્થળે મુકવાનું પસંદ કરશે. જેમાં ભૂજ માટે 39.62%, માધાપરમાં 18.86% અને અન્ય વિસ્તારમાં 41.50 % પોતાના બાળકને નજીકના સ્થળે મુકવાનું પસંદ કરશે.

વિગત	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	53	89.83051
MADHAPAR	10	18.86792
BHUJ	21	39.62264
OTHER	22	41.50943

ના	6	10.16949
કુલ	59	

6. બાળકને હોસ્પિટમાં મુકવા અંગેનું વલણા:

જો હા તો તેમાં તમારા બાળકને હોસ્પિટમાં મુકવાનું પસંદ કરશો? તેમાં 59.32% બાળકને હોસ્પિટમાં મુકવાનું પસંદ કરશે અને 40.67% લોકો બાળકને હોસ્પિટમાં મુકવાનું પસંદ નહીં કરે.

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	35	59.32203
ના	24	40.67797
કુલ	59	

7. ખાનગી શાળામાં મોકલવા અંગેનું વલણા:

આપના બાળકોને ખાનગી શાળામાં મોકલવાનું પસંદ કરશો? 55.93 % લોકો તેમના બાળકોને ખાનગી શાળામાં મોકલવાનું પસંદ કરશે. જ્યારે 44.06% લોકો તેમના બાળકોને ખાનગી શાળામાં મોકલવાનું પસંદ કરશે નહિં.

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	33	55.9322
ના	26	44.0678
કુલ	59	

8. ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે બહારગામ અથવા જીલ્લા બહાર મોકલવા અંગેનું વલણા:

આપના બાળકોને ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે બહારગામ અથવા જીલ્લા બહાર મોકલવાનું પસંદ કરશો? તેમાં 71.18% લોકો તેમના બાળકોને ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે બહારગામ અથવા જીલ્લા બહાર મોકલવાનું પસંદ કરશે અને 15.25% લોકો તેમના બાળકોને ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે બહારગામ અથવા જીલ્લા બહાર મોકલવાનું પસંદ કરશે નહિં.

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	42	71.18644

જા	9	15.25424
કુલ	59	

9. શિક્ષણ સુવિધા અંગેની સંતુષ્ટિ: ગામમાં પ્રાપ્ત શિક્ષણ સુવિધાથી આપ સંતુષ્ટ છો કે નહિ?

તેમાં 62.71% લોકો સંતુષ્ટ છે અને 37.28 % લોકો શિક્ષણ સુવિધાથી સંતુષ્ટ નથી.

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	37	62.71186
જા	22	37.28814
કુલ	59	

10. રમત-ગમતની સુવિધા:

ગામની શાળામાં રમત-ગમતની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે કે નહી? 67.79% લોકો માને છે કે ગામની શાળામાં રમત-ગમતની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે અને 32.20% લોકો માને છે કે ગામની શાળામાં રમત-ગમતની સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી.

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	40	67.79661
જા	19	32.20339
કુલ	59	

11. પુસ્તકાલયની સુવિધા:

ગામની શાળામાં પુસ્તકાલયની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે કે નહી? જેમાં 54.23% લોકો માને છે કે ગામની શાળામાં પુસ્તકાલયની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે અને 45.76% લોકો મુજબ ગામની શાળામાં પુસ્તકાલયની સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી.

	સંખ્યા	ટકાવારી

હા	32	54.23729
ના	27	45.76271
કુલ	59	

12. પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ અંગેનું વલણા:

આપ પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કરશો? 69.49% લોકો પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કરશે જ્યારે 30.50% લોકો પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવાનું પસંદ કરશે નહીં

	સંખ્યા	ટકાવારી
હા	41	69.49153
ના	18	30.50847
કુલ	59	

સ્થાનો:

1. કાળી તલાવડી ગામમાં માત્ર સરકારી પ્રાથમિક શાળા આવેલી છે. તેથી ગામના વિદ્યાર્થીઓને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક અભ્યાસ અર્થે તાલુકા મથક કે નજીકના ગામમાં જવું પડે જેથી વિદ્યાર્થીઓ આગળ અભ્યાસ કરી શકે તે માટે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક શિક્ષણ સુવિધા ગામમાં વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

2. સ્નાતક અને અનુસ્નાતક શિક્ષણનું પ્રમાણ ગામમાં નહિવત છે જે માટે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચી:-

- [1. https://censusindia.gov.in](https://censusindia.gov.in)
2. Kachchh District Profile <https://kachchh.nic.in>

ભારતમાં 2017 પછી ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST)નું અમલીકરણ અને તેની
અસરોનો એકમ અભ્યાસ

સંશોધક

વ્યાસ ઇપ્સા રાજેશભાઈ

સારાંશ :-

1લી જુલાઈ, 2017થી GST લાગુ કરનાર ભારત વિશ્વનો 161મો દેશ બન્યો. GST દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય 'એક રાષ્ટ્ર, એક કર' ના સૂત્ર સાથે દેશમાં પરોક્ષ કર પ્રણાલીને સરળ બનાવવાનો હતો. ભારતે 'ઇચ્યુઅલ GST' મોડલ અપનાવ્યું છે જેનો અર્થ છે કે કેન્દ્ર સરકાર તેમજ રાજ્ય સરકાર એકસાથે GST વસૂલ કરશે. GST માલ અને સેવાઓના પુરવઠા પર વસૂલવામાં આવે છે. પુરવઠાનું વધુ વર્ગીકરણ ઇન્ટ્રા-સ્ટેટ સપ્લાય અને આંતર-રાજ્ય પુરવઠામાં કરવામાં આવે છે. પુરવઠાના પ્રકાર પર આધાર રાખીને, માલ અને સેવાઓ પર 3 કર લાદવામાં આવે છે - કેન્દ્રીય માલ અને સેવા કર (CGST), રાજ્ય માલ અને સેવા કર (SGST), અને સંકલિત માલ અને સેવા કર (IGST). ભારતમાં GSTના દરો 0%, 5%, 12%, 18% અને 28% છે. ભારતીય અર્થતંત્રના આર્થિક ક્ષેત્ર જેવા કે જુડીપીમાં 1.5 થી 3% નો વધારો થયો છે વિકાસદરમાં અને રોજગારીમાં પણ વધારો થયો છે. તથા જીએસટીની કેટલીક સકારાત્મક અસરો છે કરમાળખાને સરળ બનાવ્યું, બજારોને વધારે મજબૂત બનાવી, સરકારની આવકમાં વધારો થયો કરચોરીમાં ઘટાડો. અને કેટલીક નકારાત્મક અસરો પણ છે જેમ કે કુગાવવામાં વધારો, અનુપાલન ખર્ચમાં વધારો વગેરે.

મુખ્ય શબ્દો:- ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST), ભારતીય અર્થતંત્ર, કરવેરા, પ્રત્યક્ષ વેરા

પ્રસ્તાવના :-

કર નીતિ કાર્યક્ષમતા અને ઇક્વિટી પર તેમની અસર દ્વારા અર્થતંત્ર પર મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સારી પ્રણાલીએ આવકના વિતરણના મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ અને તે જ સમયે કરની આવક જાહેર સેવા અને માળખાગત વિકાસ પરના સરકારી ખર્ચને સમર્થન આપે છે. GSTને ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ એક પરોક્ષ કર છે જેણે ભારતમાં આબકારી જકાત, વેટ અને સેવાઓ કર સહિત અન્ય ધારણા પરોક્ષ કરોનું સ્થાન લીધું છે. ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ એકટ 29 માર્ચ, 2017 ના રોજ સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે 1 જુલાઈ, 2017 ના રોજ અમલમાં આવ્યો હતો, જે તેને દેશમાં પસાર કરવા માટેનો સૌથી તાજેતરનો કાયદો બનાવ્યો હતો. ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST) ભારતમાં માલ અને સેવાઓના પુરવઠા પર વપરાતા વેટનો અનુગામી છે. VAT અને GST બંનેમાં સમાન ટેક્સેશન સ્લેબ છે. તે એક વ્યાપક, મલ્ટિ-સ્ટેઝ, ડેસ્ટિનેશન-આધારિત કર છે કારણ કે તેણે અમુક રાજ્ય કર સિવાયના લગભગ તમામ પરોક્ષ કરને સમાવી લીધા છે. બહુ-તબક્કાની જેમ, GST ઉત્પાદન પ્રક્રિયાના દરેક પગલા પર લાદવામાં આવે છે, પરંતુ અંતિમ ઉપભોક્તા સિવાયના ઉત્પાદનના વિવિધ તબક્કામાં તમામ પક્ષોને રિફંડ કરવા માટે છે અને ગંતવ્ય-આધારિત કર તરીકે, તે એકત્રિત કરવામાં આવે છે. વપરાશના બિંદુથી અગાઉના કરની જેમ મૂળ બિંદુથી નહીં. ભારતમાં સૌથી મોટા કરવેરા સુધારાઓમાંનું એક (GST) રાજ્યના અર્થતંત્રોને એકીકૃત કરવા અને સમગ્ર વિકાસને વેગ આપવા માટે તૈયાર છે. હાલમાં, કંપનીઓ અને વ્યવસાયો ધારણા બધા પરોક્ષ કર ચૂકવે છે જેમ કે વેટ, સર્વિસ ટેક્સ, સેલ્સ ટેક્સ, મનોરંજન કર, ઓક્ટ્રોય અને લક્ઝરી ટેક્સ. અગાઉ માલ અને સેવાઓ પર અલગ-અલગ ટેક્સ વસૂલવામાં આવતા હતા. પરંતુ GST લાગુ થયા બાદ માલ અને સેવાઓ બંને પર માત્ર એક જ ટેક્સ લાગે છે. માત્ર એક જ ટેક્સ હશે જે કેન્દ્ર

સરકારના નિયંત્રણમાં હશે. GST એ ખરેખર આપણા રાજ્યમાં વ્યાપક પરોક્ષ કર સુધારા તરફ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ પગલું છે

GST નો અર્થ :-

ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST) તે સમગ્ર રાજ્ય માટે એક પરોક્ષ પ્રકારનો કર છે. “જુદા જુદા કર માળખાની જગ્યાએ આખા દેશમાં એક જ પ્રકારનું કર માળખું એટલે GST”.

દેશમાં માલ અને સેવાઓના ઉત્પાદન અને વેચાણ પર ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST) વસૂલવામાં આવે છે. ઉત્પાદન પ્રક્રિયાના દરેક તબક્કા ટેક્સને આધીન છે. ખરીદનાર અને ઉત્પાદક બંને GSTને આધીન છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વપરાશના સમયે GST વસૂલવામાં આવશે. પરિણામે, જો કોઈ વસ્તુ હરિયાણામાં બનાવવામાં આવે છે અને દિલ્હીમાં વેચાય છે, તો દિલ્હીમાં ટેક્સ વસૂલવામાં આવશે. વધુમાં, ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં દરેક તબક્કે GST વસૂલવામાં આવે છે, જ્યારે વધારાના મૂલ્યનો સમાવેશ થાય છે.

GST ના પ્રકારો ;-

1. **CGST** (સેન્ટ્રલ ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ): કેન્દ્ર સરકાર રાજ્યમાં માલ અને સેવાઓના વેચાણ પર CGST વસૂલે છે. જેમાં એક્સાઈજ ડયુટી વધારાની એક્સાઈજ ડયુટી, સ્પેશિયલ એક્સાઈજ ડયુટી, સર્વિસ ટેક્સ, વધારાની કસ્ટમ, સેસ અને સરચાર્જનો સમાવેશ થાય છે.

2. **SGST** (સ્ટેટ ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસીસ ટેક્સ): આ ટેક્સ રાજ્ય સરકાર દ્વારા માલ અને સેવાઓના આંતર-રાજ્ય પુરવઠા પર વસૂલવામાં આવે છે. જેમાં VAT, મનોરંજન વેરો, લક્જરી ટેક્સ, લોટરી વગેરે રાજ્યને લગતા ટેક્સ, સરચાર્જ તેમજ એન્ટ્રી ટેક્સનો સમાવેશ થાય છે.

3. **IGST** (ઇન્ડિગ્રેટેડ ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસીસ ટેક્સ): IGST ટેક્સ બે રાજ્યો વચ્ચે માલ અને સેવાઓની લેવડ-દેવડ પર વસૂલવામાં આવે છે. ફેડરલ અને રાજ્ય સરકારો કરની આવકને વિભાજિત કરે છે.

GST ના દરો :-

- 0.25%. કટ અને અર્ધ પોલિશ પત્થરો
- 3% સોનું
- 5% ધરગાથ્ય આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ, કોલસો, ભારતીય મીઠાઈઓ, જીવનરક્ષક દવાઓ
- 12% પ્રોસેડ ફૂડ્સ, કોમ્પ્યુટર
- 18% મુડીગત વસ્તુઓ, ઔદ્યોગિક મધ્યસ્થી
- 28% લક્ઝરી વસ્તુઓ
- 28% + CESS લક્ઝરી કાર, તમાકુ અને સિગારેટ જેવી વસ્તુઓ

સંદર્ભ સાહિત્ય સમીક્ષા ;-

1. શ્રીવાસ્તવ અર્થલા(2021) “ભારતમાં ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સની પડકારો અને સંભાવનાઓ અને જુડીપી પર તેની અસર”. તેમના આ અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું કે સેન્ટ્રલ વેલ્યુ એડેડ ટેક્સ અને વેટ સાથે રાજ્ય સરકારોની સેલ્સ ટેક્સ સિસ્ટમનું રિપ્લેસમેન્ટ એ ભારતીય સુધારા પ્રક્રિયામાં એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. આ અગાઉની પ્રણાલીની કાસ્કેડિંગ અસરને અગાઉની ખરીદીઓ અને આવક અને કર પર ટેક્સ સેટ કરીને સંબોધવામાં આવી હતી અને પરિણામે ચુકવણીનો વધુ સરળ દર અને ટેક્સ બેઝમાં વધારો થયો હતો. જો કે, રાજ્યના સેન્ટ્રેટ અને વેટને માન આપવામાં આવતું નથી. જ્યારે કેન્દ્રની અંદર વિવિધ મશીનરીઓ દ્વારા ધણા પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે, ત્યારે વર્તમાન ટેક્સ સિસ્ટમ જોવા મળે છેશરૂઆતમાં GST નો વિરોધ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ GST ના કારણે વેપાર અને ઉદ્યોગો, કેન્દ્ર અને રાજ્ય

સરકારોને, ગ્રાહકોને, જીડીપી તથા સરકારી આવકમાં વધારાના થયાના લાભો મળ્યા છે.

2. પલ્લવી કપિલા (2018) "GST: ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા પર અસર" શીર્ષક ધરાવતો લેખ, આ સંશોધન પેપરમાં GST ભારતમાં કરની હાલની જિટિલતાને ઘટાડવામાં કેવી રીતે મદદ કરશે તેના પર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે તે VAT, આબકારી જકાતને સબમિટ કરે છે. , સર્વિસ ટેક્સ અને સેલ્સ ટેક્સ. અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે, GSTના અમલીકરણે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થાના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ભારતમાં એક સમાન અને તર્કસંગત કરવેરા પ્રણાલી બજારના અર્થતંત્રમાં ઓછા વિક્ષેપો તરફ દોરી જશે અને વધુ કાર્યક્ષમ બનશે. નજીકના ભવિષ્યમાં ઉદ્યોગમાં સંસાધનોનું વિતરણ. અભ્યાસમાં એવું પણ જાણવા મળ્યું છે કે, GST દેશના જીડીપી અને નિકાસમાં વધારો કરશે, આર્થિક કલ્યાણમાં વધારો કરશે અને ઉત્પાદનના પરિબળો એટલે કે જમીન, શ્રમ અને મૂડી પર વળતર આપશે.

3. Maruthi M.V. (2020) "A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF GOODS AND SERVICES TAX (GST) IN INDIA" 1, જુલાઈ, 2017ના રોજ અમલમાં આવેલ ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (જીએસટી), મુખ્ય કર સુધારણા તરીકે ગણવામાં આવે છે. તે એક વ્યાપક કર પ્રણાલી છે જે રાજ્યો અને કેન્દ્ર સરકારોના તમામ પરોક્ષ કર અને એકીકૃત અર્થતંત્રને સીમલેસ રાષ્ટ્રીય બજારમાં સમાવી લેશે. GSTના વિકાસ પાછળનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય ભારતમાં તમામ પ્રકારના પરોક્ષ કર જેમ કે સેન્ટ્રલ એક્સાઇઝ ટેક્સ, વેટ/સેલ્સ ટેક્સ, સર્વિસ ટેક્સ વગેરેનો સમાવેશ કરવાનો છે અને ભારતમાં એક કરવેરા પ્રણાલીનો અમલ કરવાનો છે. GST આધારિત કરવેરા પ્રણાલી કરવેરા પ્રણાલીમાં વધુ પારદર્શિતા લાવે છે અને GDP દર 1% થી વધારીને 2% કરે છે અને દેશમાં કર ચોરી અને ભુષાચાર ઘટાડે છે. આ પેપરમાં કરવેરા પ્રણાલીની પૃષ્ઠભૂમિ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો, નોંધપાત્ર કાર્ય સાથે

GST ખ્યાલ, ભારતીય GST કરવેરા પ્રણાલીના દરોની અન્ય વિશ્વની અર્થવ્યવસ્થાઓ સાથે સરખામણી, અને GST વસૂલ્યા પછી ભારતીય અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રોને થતા ફાયદાઓ અંગે પણ ઊડાણપૂર્વક કવરેજ રજૂ કર્યું હતું અને કેટલાક પડકારોની રૂપરેખા આપી હતી.

4. KCG (2022) “ભારતમાં જુએસટી ના કારણે અર્થતંત્રના કેટલાક ક્ષેત્રો પર પડેલી અસરો”. તેમનો અભ્યાસમાં ભારતમાં જુએસટી ના કારણે અર્થતંત્રના વિવિધ ક્ષેત્રો પર પડેલી અસરો અને જુએસટીના દરોને જાણવાનો હેતુ રામેલ હતું. જુએસટી ના કારણે કૃષિ ક્ષેત્ર, ઓટોમોબાઇલ ક્ષેત્ર, રીયલ એસ્ટેટ ક્ષેત્ર, સિમેન્ટ અને સ્ટીલ ક્ષેત્ર, સેવા ક્ષેત્ર, બેંકિંગ અને નાણાકીય ક્ષેત્રો પરેલી પડેલી અસરોને સમજાવ્યું છે.

અભ્યાસના હેતુઓ ;-

- 1.GST ના અમલીકરણની ભારતની GDP પર અસર તપાસવી.
- 2.GST અમલીકરણની દેશના અર્થતંત્ર પર પડેલ સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરોનો અભ્યાસ કરવો.

સંશોધન પદ્ધતિ ;-

સંશોધન પત્ર એ સંશોધનનો પ્રયાસ છે. જર્નલ, ઇન્ટરનેટ, પુસ્તકો, અગાઉના સંશોધન પેપરમાંથી મેળવેલ ગૌણ ડેટાના આધારે જે સારા અને સેવા અધિનિયમના વિવિધ પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે

GSTના અમલીકરણ પહેલા અને પછી GDP વૃદ્ધિ ;-

Source:- centre for monitoring Indian economy (CMIE)

અર્થઘટન ;-

ઉપરોક્ત ચાર્ટ દર્શાવે છે કે 2012-13 થી 2016-17 સુધી, જીડીપી વૃદ્ધિ દરે 5.5% થી 8.3% સુધીના વધારા સાથે સામાન્ય ઉપરનું વલણ દર્શાવ્યું હતું. 2017-18માં, જીડીપી વૃદ્ધિમાં થોડો ઘટાડો 6.8% થયો હતો, જે આર્થિક વૃદ્ધિમાં મંદી દર્શાવે છે. ભારતમાં GST લાગુ થવાને કારણે આવું થઈ શકે છે. 2018-19માં આ વલણ ચાલુ છે, જેમાં GDP વૃદ્ધિમાં વધુ ઘટાડો 6.5% થયો છે. 2019-20માં, GDP વૃદ્ધિમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો 3.7% થશે, જે નોંધપાત્ર આર્થિક મંદી સૂચવે છે. વર્ષ 2020-21માં, -6.7% ની નકારાત્મક GDP વૃદ્ધિ કોવિડ રોગચાળાને કારણે આર્થિક સંકોચન અથવા મંદી સૂચવે છે, જેના પરિણામે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ધીમી પડે છે. જો કે, 2021-22માં, 8.7%ના ઉંચા જીડીપી વૃદ્ધિ દર સાથે તીવ્ર પુનઃપ્રાપ્તિ થશે, જે મજબૂત રિકવરી સૂચવે છે. 2022-23 માં, જીડીપી વૃદ્ધિમાં થોડો ઘટાડો 7.2% થયો છે, પરંતુ વૃદ્ધિમાં

વार्षिक ફેરફાર -1.5% છે. ઉપરોક્ત અર્થધટન પરથી, અમે નિર્જર્ષ પર આવીએ છીએ કે 2017 માં GST લાધા પછી, આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં મંદી આવી હતી, જેના પરિણામે નીચી વૃદ્ધિ જોવા મળી હતી. 2020 માં કોવિડ રોગચાળો હોવા છતાં, આપણું અર્થતંત્ર બાઉન્સબેક માટે સક્ષમ છે અને 7% થી વધુ વૃદ્ધિ દર સાથે આવ્યું છે.

GST ની સકારાત્મક અસરો ;-

(1). વેપારીઓ અને ગ્રાહકો પર અસર ;-

GST નો અમલ થાય એ બાદ વ્યાપારીઓ માટે સૌથી મોટો ફાયદો એ થશે કે તમને દેશભરમાં એક સરખો ટેક્સ ભરવો પડશે. હાલમાં એક રાજ્યથી બીજા રાજ્યમાં વેપાર કરનારા વેપારીઓએ કેટલાય પ્રકારના ટેક્સ આપવા પડે છે. GST નો સૌથી મોટો ફાયદો ઉપભોક્તાઓને થશે, GST નો અમલ થાયા બાદ સર્વિસ કંઇક સસ્તી અને વધુ સુવિધાજનક થછ છે.

(2). કર માળખાનું સરળીકરણાં ;-

અગાઉ, ભારતમાં ઘણા પરોક્ષ કર હતા જે વિવિધ તબક્કામાં વસૂલવામાં આવતા હતા. તેથી, કર માળખું જાટિલ હતું અને વ્યવસાયોએ વિવિધ કર કાયદાઓનું પાલન કરવું જરૂરી હતું. GST એ દેશના કર માળખાને સરળ બનાવ્યું છે કારણ કે તે વિવિધ વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર લાદવામાં આવતો એક જ કર છે.

(3). આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં મજબૂત પગથિયાાં ;-

GST હેઠળ નિકાસ શૂન્ય-રેટેડ સપ્લાયની શ્રેણીમાં આવે છે. તેથી, ભારતમાંથી જે માલની નિકાસ કરવામાં આવે છે તે કરમુકત છે. પરિણામે, ભારતીય માલ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં વધુ સ્પર્ધાત્મક બન્યો.

(4). સરકારની આવકમાં વધારો;:-

GSTનો વ્યાપક આધાર છે જેનો અર્થ છે કે તે ટેક્સ બ્રેકેટ હેઠળ વિવિધ માલ અને સેવાઓને આવરી લે છે. તેથી, GSTને કારણે સરકારની ટેક્સ આવકમાં વધારો થયો છે. નાણા મંત્રાલયે હાઇલાઇટ કર્યા મુજબ, આ નાણાકીય વર્ષમાં આ સાતમો પ્રસંગ છે જ્યારે GSTની આવક $\square 1.6$ લાખ કરોડથી વધુ હતી. 2023-24ના પ્રથમ નવ મહિનામાં GST કલેક્શનમાં 12%નો વધારો થયો છે, જેમાં માસિક સરેરાશ $\square 1.66$ લાખ કરોડ છે, જે 2022-23માં $\square 1.49$ લાખ કરોડ હતું.

(5) કરચોરીમાં ઘટાડો;:-

GSTને કારણે દેશમાં કરચોરીના કેસમાં બે કારણોથી ઘટાડો થયો છે. પ્રથમ, GST હેઠળ ઇનપુટ ટેક્સ કેડિટની સિસ્ટમ છે જેના કારણે કરપાત્ર વ્યક્તિ ઇન્વોઇસના આધારે જ કેડિટનો દાવો કરી શકે છે. બીજું, GST હેઠળની સમગ્ર પ્રક્રિયા જેમ કે નોંધણી, ચુકવણી, રિફંડ વગેરે ઓનલાઇન પોર્ટલ પર હાથ ધરવામાં આવે છે. તેથી, કરચોરીને ટ્રેક કરવી સરળ છે.

•GSTની નકારાત્મક અસરો;:-**(1). કુગાવો;:-**

એક જ ટેક્સ હોવા છતાં, GST વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતમાં વધારો કરે છે. ખાસ કરીને, બિન-ખાદ્ય ચીજોમાં કુગાવો જોવા મળી શકે છે જે પહેલા કરતા વધુ મોંધા છે. ભારતમાં GSTના અમલ પછી તરત જ, ગ્રાહક ભાવ સૂચકાંકમાં આશરે વધારો થયો છે. 1%. કન્યામર પ્રાઇસ ઇન્ડેક્સ એ એક ઇન્ડેક્સ છે જે સામાન્ય રીતે ધરો દ્વારા ખરીદવામાં આવતા સામાન અને સેવાઓના ભાવમાં ફેરફારને માપે છે. GST ના અમલીકરણ વિના, WPI કુગાવો -1.79% હોત, જે દર્શાવે છે કે, GST ના અમલ સાથે, WPI કુગાવો 4.16 PPS વધ્યો છે.

(2). અનુપાલન ખર્ચમાં વધારો;-

GSTનું રિપોર્ટિંગ માળખું કસ્ક તેમજ વ્યાપક છે. GST હેઠળ નોંધાયેલા વ્યવસાયે કાયદા મુજબ કેટલાંક માસિક રિટર્ન ભરવાનું હોય છે અને હિસાબની ચોપડીઓ જળવવી પડે છે. તેથી, GSTની રજૂઆત પછી વ્યવસાયોના અનુપાલન ખર્ચમાં વધારો થયો છે.

(3). રીગ્રેસિવ ટેક્સેશન સિસ્ટમ;-

GST એ રીગ્રેસિવ ટેક્સ છે એટલે કે, દરેક વ્યક્તિએ તેની આવકના સ્તરને ધ્યાનમાં લીધા વિના સમાન રકમનો ટેક્સ ચૂકવવો પડશે. તેથી, તે ઓછી આવક ધરાવતા જૂથોના લોકો પર નકારાત્મક અસર કરે છે.

(4). નાના વ્યવસાયો પર અસર;-

અગાઉના કર પ્રણાલીઓમાં, નાના ઉદ્યોગો માટે નોંધણી ફરજિયાત ન હતી. ઉદાહરણ તરીકે, રૂ.થી ઓછા ટર્નઓવરવાળા વ્યવસાયો માટે તે જરૂરી નથી. 1.5 કરોડ એક્સાઇઝ કાયદા હેઠળ નોંધણી લેવા. GST હેઠળ, જો કુલ ટર્નઓવર રૂ.થી વધુ હોય તો નોંધણી જરૂરી છે. વિશેષ શ્રેણીના રાજ્યોમાં 10 લાખ અને રૂ. અન્ય રાજ્યોમાં 20 લાખ જ્યાં સુધી કોઈ વ્યવસાય કમ્પોઝિશન સ્કીમ પસંદ ન કરે. તેથી, નાના વ્યવસાયોએ પણ પોતાની નોંધણી કરાવવી અને અનેક અનુપાલન કરવા જરૂરી છે.

•અભ્યાસના તારણો;-

1.આ સંશોધન અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું કે ભારતમાં 2017માં GST લાયા પછી, આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં મંદી આવી હતી, જેના પરિણામે નીચી વૃદ્ધિ જોવા મળી હતી. 2020 માં કોવિડ રોગચાળો હોવા છતાં, આપણું અર્થતંત્ર બાઉન્સબેક માટે સક્ષમ છે અને 7% થી વધુ વૃદ્ધિ દર સાથે આવ્યું છે.

2. સંશોધન અભ્યાસમાં જીએસટીના અમલીકરણની કેટલીક સકારાત્મક અસરો પડી છે. જેમકે કરમાળખું સરળ બન્યું, બજારો વધુ મજબૂત બની, સરકારની આવકમાં રૂપિયા 1.49 લાખ કરોડનો વધારો થયો કર્યોરીમાં ઘટાડો થયો વગેરે.

3. જીએસટી ના અમલીકરણની કેટલીક નકારાત્મક પણ અસરો પડી છે. જેમ કે કુગાવમાં(WPI) માં 4.1 ટકા નો વધારો, અનુપાલન ખર્ચમાં વધારો MSMe પર નકારાત્મક અસર વગેરે.

સંદર્ભ સૂચિ ;-

1. the Hindu, 3 January 2024,newspaper
2. Knowledge consortium Gujarat, (2020) “જીએસટીના કારણે અર્થતંત્રના કેટલાક ક્ષેત્રો પર પડેલી અસરો”. Volume-41. department of higher education government of Gujarat.
3. WWW.GST.GOV.IN
4. centre for monitoring Indian economic (CMIE)
5. <https://registrationarena.com/impact-of-gst-on-the-indian-economy/>
6. www.gst.nic.in.govt. of India.

‘વૃક્ષાલોક’નો આસ્ત્ર્યાદ

ડૉ.નયના એમ.સાગાડિયા

નિબંધના જનક તરીકે સોળમી સદીમાં થઈ ગયેલા ફેંચ લેખક મોન્ટેન માને છે, તે પ્રમાણે નિબંધનો અર્થ આપતા લખે છે કે, “દુંકાણમાં અમુક વિષય અંગે વિચારો રજૂ કરવાનો પ્રયાસ” પાશ્ચાત્ય ધારણા પ્રમાણે નિબંધકારના વ્યક્તિત્વની મુદ્રા અને પ્રાસાદિકતા એમ ઉભયનો સમાવેશ થાય છે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં essay નામે પ્રચલિત લખાણોમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારો જોવા મળે છે. (1) ગંભીર વિદ્ધતા પૂર્ણ (2) હળવી, વિનોદી, રસળતી, શિશ્યિલ બંધવાળી રચનાઓ આપણે ત્યાં બીજા પ્રકાર માટે ‘નિબંધિકા’ કે ‘લલિત નિબંધ’ સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે.

ઉપરોક્ત બાબતો પરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણે જેને ‘નિબંધ’ કે ‘લલિત નિબંધ’ કહીએ છીએ તે સ્વરૂપ મળે પણિમાંથી ઉત્તરી આવી, આપણે ત્યાં વિકાસ પામેલું છે. આપણે ત્યાં કાકાસાહેબ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ, સુરેશજોશી આદિ નિબંધકારો દ્વારા લલિત નિબંધ સ્વરૂપ વિકાસ પામ્યું છે.

• નિબંધારંભ

મણિલાલ નિબંધના આરંભમાં બે પ્રકારની પ્રયુક્તિઓ અજમાવતા પ્રતીતિ થાય છે. પ્રથમ તો ક્યારેક વૈશ્વિકતાના ભાવ આપણે દ્વારા થાય છે. ‘ચંદ્રની હોડી મને લેવા આવશે’નો આરંભ ‘હું’ થી થાય છે.

“આ વિશાળ સૃષ્ટિની સંમુખ એકલા એકલા બેસી રહેવાનું મન થાય છે.” તો વળી ‘સંબંધો તો વહેતા જળ જેવા’ નો આરંભ આપણે દ્વારા થાય છે. “કાચ જેવા પારદર્શક અને નિર્મળ સંબંધોની આપણને ઘણી સ્પૃહ હોય છે”. આ ઉપરાંત ક્યારેક ટ્રેક એવા વાક્યથી ક્યારેક વર્ણન થી ક્યારેક લાંબી વાક્યરચનાથી પણ તેમના નિબંધોનો આરંભ થાય છે.

આમ મણિલાલના નિબંધોમાં આરંભની વૈવિધ્યતા ધ્યાન એંચે તેવી છે.

• વિષયવસ્તુ

મણિલાલ હ.પટેલના નિબંધો વિષયના વૈવિધ્યથી છલોછલ ભરેલા છે. પ્રકૃતિએ વિષય તરીકે સંગ્રહનો ઘણો મોટો ભાગ રોકે છે. પ્રકૃતિની સાથે ચિંતન, શૈશવ, અતિતરાગ, યાંત્રિકતા, સંબંધો, માનવીય સંવેદન, વૈશ્વિકતા, ક્રૌદુંબિક ભાવ, અંગાત વેદના, વતનપ્રેમ, આદિ વિષય તરીકે પ્રવેશ પામે છે.

આમ, વિષયોની વૈવિધ્યતા હોવાથી નિબંધો ભારેખમ તથા બોજુલ બનતા અટક્યાં છે.

• પ્રકૃતિ નિરૂપણ

‘વૃક્ષાલોક’નો પ્રધાનસુર પ્રકૃતિના રાગને ગાવાનો છે, એ વાત સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં પ્રતીત થાય છે. સજ્જક પોતાના નિબંધમાં પ્રકૃતિ સાથેનો તેનો અવિનાભાવી સંબંધ દર્શાવતા કલ્યાણ છે કે, “મારો અને પ્રકૃતિનો સંબંધ નાલીનાળનો સંબંધ છે” તથા આગળના નિબંધમાં લખે છે કે, “પ્રકૃતિ એ મારી નોળવેલ છે” આ વાત પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, સજ્જકનું પ્રકૃતિ સાથેનું અછેત તેમના નિબંધોમાં દેખાય છે. પ્રકૃતિએ એક પાત્ર તરીકે નિબંધોમાં આલેખાય છે. ‘ઉધદવાની વાત’ નિબંધમાં પ્રકૃતિ સજ્જવારોપણ અલંકાર સાથે આવે છે. “આ તો પારિજ્ઞતની ઋતુ છે. ફૂલોમાં નાહીને નિર્મળ થયેલો

તડકો સવારમાં ઘેર-ઘેર ફરીને કુશળ પૂછતો દેખાય છે.”આ ઉપરાંત ‘પોયણે મઢી ચાંદની’, ‘ધાસ સત્ય જગત મિથ્યા’, ‘વૃક્ષાવતારની વૃત્તિ’, ‘અંગણામાં અંબાનું આડ છે’, ‘અશોકને કુલ આવ્યા છે’, ‘વૃક્ષો મારા ભેરુ’, ‘વણારી ઋતુઓ’, આદિ નિંબંધોમાં પ્રકૃતિ મુક્ત રીતે આવે છે.

•અતિતરાગ

સર્જકના નિંબંધોમાં પ્રકૃતિ બાદ વિષય તરીકે અતીત પ્રવેશ પામે છે. વીતી ગયેલા સમયનાં સ્મરણોને યાદ કરી સાંપ્રત કરતાં અતીતમાં જ જીવવાની જિજીવિષા સર્જકના નિંબંધોમાં પ્રગટ થતી જોઈ શકાય છે. સર્જક અતિતાનુરાગી છે. સાંપ્રતના સડેલા જીવન કરતાં અતિતના જીવન કરતાં અતિતના સ્મરણોમાં જીવવું તેમણે વધારે પરવડે છે. માટે જ કદાચ નિંબંધોમાં તે વારંવાર અતિતમાં સારી પડતાં પ્રતીત થાય છે. ‘નિભાન્તિની નજીક’માં પોતાના ઘર તથા ગામને સંભારતા લખે છે કે, “દર વર્ષ તહેવારો આવે છે જે ગામમાં, ઘરમાં, શેરીમાં, ઉછ્યો છું એની યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી.” તો વળી ‘કાળ-વિકરાળ’માં લખે છે ‘વૃક્ષોથી ભર્યા ભાદર્યા મારા ગામમાંથી ઉનાળાની આકરી મુદ્રા એનો પરિચય આપ્યા કરે છે.” તો “વતનમાં હવે તો જાજુ જવાતું નથી બાકી ત્યાંની સાંજ અને રાત્રીનો તો અનુભવ જ જુદો” તથા ‘મારુ મન ભરાઈ આવે છે’, ‘ઘર સાંભરી આવે છે’, ‘પોયણે મઢી ચાંદની’ આદિ નિંબંધોમાં અતિતાનુભૂતિ થાય છે.

આમ સર્જકના નિંબંધોમાં તેનો અતીત પ્રેમ પરાકાણાએ પહોંચતો જણાય છે.

•વૈશિકતા

સર્જકના નિંબંધો Personal Essay ન બનતા દરેક ભાવકના ચિત્તને સ્પર્શનારા તથા ઝંપ્હુત કરનારા સાબિત થાય છે. વિષયની બહુવિધતા હોવાથી તથા તે વિષયોમાં સુંદર આલેખન અને ભાવના સાભાર શૈલીના ત્રિવેણી સંગમથી વૈશિકતાના સ્તરે વિસ્તારતા જણાયા છે. તેમની સવેનંદના એ પ્રત્યેક સુજ્ઞ ભાવકની સંવેદના સાથે જોડાય છે, અને ભાવકનું તથા સર્જકનું એકાત્મ સધાય છે અને આના કારણે જ સર્જકના નિંબંધોએ વૈશિકતાને આલેખવામાં સકળ પુરવાર થાય છે.

“વિશાળે જગ વિસ્તરે નથી એક જ માનવી,

પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો છે, વનોની છે વનસપતી”

તથા વસુધીય કુટુંબકમની ભાવના પણ પડધાય છે. એટલે કે, સર્જકની અંગત લાગણી ‘સ્વ’થી વિકાસ પામી ‘સર્વ’ સુધી વિસ્તરે છે

•ઘરનું સ્મરણ

‘પૃથ્વીનો છેડો ઘર’ કહેવાયું છે સર્જકને અતીત જેટલું પ્રિય છે તેટલું જ અતીતમાં ઊભું રહેલું તેમનું ઘર પ્રિય છે. શૈશવને સ્મરણો સાંભરતા પોતાના પ્રિય ઘર સુધી અવાર-નવાર નિંબંધોમાં જઈ આવે છે. વર્ષો પછી પણ ઘર સાથેનો તેમનો સબંધ અભેદ તથા અવિચ્છિન્ન રહ્યો છે. ઘર વિશેના તેમના કેટલાક સ્મરણો જોઈએ તો, “મારા વતન, ઘર સામેના કોથળીયા દુંગર ઉપર એક પગે એકલું ઊભું છે એક કોઠીનું અંખું અંખું આડ” (મારું મન ભરાય આવે છે) માંથી “દર વર્ષે તહેવારો આવે છે અને જ ઘર-શેરીમાં ઉછ્યો છું એની યાદ આવ્યા વિના રહેતી નથી (નિભાન્તિની નજીક) માંથી ઉપરાંત ઘણા નિંબંધોમાં ઘર પાત્ર બની આપણી સંમુખ આવે છે આ તકે પ્રવીણ દરજના ઘર તથા સુરેશ જોખીના ‘જનાન્તિકે’ સંગ્રહમાંના ‘નાનુંઘર’ નિંબંધોનું સ્મૃતી થયા વિના રહેતી નથી.

•વતન પ્રેમ

પોતાના વતનની અનહદ પ્રેમ કરનારા સર્જક તેમના વતનને નિબંધોમાં અચૂક આલેખ છે. નિબંધ લખતી વેળાએ વતન પ્રેમ શબ્દ રૂપે પૃષ્ઠો પર અંકિત થઈ જાય છે.” પણ આજે સાંભર્યુ છે તે ધર વતન-ધર નથી”. (ધર સાંભરી આવે છે) માંથી “વતનમ આજું જવાતું નથી બાકી ત્યાની સાંજ અને રાત્રીનો તો અનુભવ જ જુદો” (સંવાદના દિવસો ક્યાં છે) માંથી “મારામાં ગામ હજુ અકબંધ છે” (પોયણે મફી ચાંદની) માંથી “વારે -વારે વતનની દિશામાં ભાગી છૂટવાનું મન થાય છે. મહિસાગરનો શિશુકાલીન સાદ હજુ સંભળાય છે.” (ચંક ની હોડી મને લેવા આવશે) માંથી. ઉપરોક્ત કથનોને તપાસતા એકવાત ઉડીને આંખે વળો તેવી છે કે, વતનપ્રેમની મમતા હુંક સર્જકના હુદયમાં તથા નિબંધોમાં અકબંધ રહેલી પ્રતીત થાય છે.

•વ્યંગ-કટાક્ષ

સર્જક નિબંધોમાં આધુનિક મનુષ્યની પ્રકૃતી તથા માનવિથી વિમુખ થતી પરિસ્થિતી પર વ્યંગ-કટાક્ષ કરતાં પ્રતીતિ થાય છે. સ્વાર્થ સભર સબંધો પ્રકૃતિ પ્રત્યેની વિમુખતા, શિક્ષણ પરતે આજની અવદશા, યાંત્રિકતા થકી ભૂલાતી માનવીય સંવેદના, ઝતુઓ પ્રચે અસભાનતા આદી બાબતો વગેરે નિરૂપી મનુષ્યની નિજિયતા તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરી કટાક્ષ કર્યો છે. “દૈયડને રોજ-રોજ જોવા છતાં નહી ઓળખાતી નવી યુવા પેઢીની ઇન્જિય બધિરતાને માટે ક્યાં શબ્દો પ્રોયોજવાના?” ‘વૃક્ષો નહી મારો જીવ કપાય છે’ આ નિબંધમાં આજ ની પેઢી જે પક્ષીઓની જાતને પણ ઓળખતા નથી એ બાબત પર લેખકે કટાક્ષ કર્યો છે. આજના આ યુગમાં માતા-પિતા પોતાના પુત્રોના કામો કરી આપી તેમની પાંખોને ઉગતા પેહલા જ જાણે કાપી નાખે છે’ દૂર મોકલતી બા’ નિબંધમાં આ વાત પર વ્યંગ કરે છે. દિવાળી હજુ આવી જ ક્યાં છે? નિબંધમાં બ્રષ્ટ લોડો સામે વ્યંગ કરતાં લખે છે “સરી ગયેલો સાંપ્રત કશી આશા-એશ જગવતો નથી. દેશની તિજોરી તળિયા આટક કરી નાખનારાઓએ બધા જ ક્ષેત્રોને બ્રષ્ટ કરી મેલ્યું છે, તંત્રો અને વ્યવસ્થામાં બધું કોહવાય ગયું છે”

•ચિંતન

વ્યંગ કટાક્ષની સાથે નિબંધોમાં ચિંતનને પણ પ્રાધાન્યતા અપી છે, જે તેમના નિબંધોનો સ્થાયી ભાવ છે. તેમનું ચિંતન કોઈ એક વિષયને વાચા આપતું નથી પરતુ, અનેક વિષયોની સાથે પ્રગટ થાય છે જેમ કે માણસ વિચેનું, સમાજ વિચેનું, શિક્ષણ વિષયનું, પ્રાણીય, સ્વભાવ, સબંધ, મિત્રતા, પ્રકૃતી, સંસ્કૃતી, ઈશ્વર, રાજકારણાદીનું ચિંતન પ્રગટ થાય છે.

•યાંત્રિકતા

ઔદ્ઘોગિક કાંતિના પરિણામ આપણે ત્યાં પણ પ્રગટ થયેલી યાંત્રિકતા એ માનવ-માનવ વચ્ચેની સંવાદિતાને જાણે ગણે દ્રોપો દઈ દિધો છે. યાંત્રિકતાએ માનવીનો પ્રકૃતિ સાથેનો પ્રેમ પણ વિચ્છિન્ન કરી નાખ્યો છે. આ બધીજ બાબતો નિબંધોમાં પડધાય છે. ‘પ્રગતિએ પ્રકૃતિના ગળે પગ દઈ દીધો છે.’ તે નિબંધ યાંત્રિકતાની વિસંવાદિતાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ‘માયાનગરી’ સંવાદના દિવસો જ ક્યાં છે?’ વગેરેમાં યાંત્રિકતા થકી મનુષ્યજીવનનું આલેખન થયું છે.

•નિંબધોમાં પદ્ય વિનિયોગ

નિંબધોમાં ગાયને જે પ્રકારે ખપમાં લીધું છે તે જ પ્રકારે પોતાને વાતને વધારે ઉપસાવવા તથા થોડા જ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવવા માટે પદ્યનો પણ વિનિયોગ થથા સ્થાને કર્યો છે.

“ખાલી ખલે ખેપ ખેડીશું ખાસી”,

“વજન કરે તે હારે મનવા ભજન કરે તે જુતે!”

“નિજને ભાર દબાયા દુંગર, પવન બધે ફરફરતા”,

“કોક સમયના પરવાળામાં, કુલો બેઠા ગરમાળામાં”

પોતાની અભિવ્યક્તિને ચોટદાર બનાવવા તથા ધારી અસર નીપજાવવા માટે નિંબધકારે કવિતાને ખપમાં લીધી છે.

•ભાષાશૈલી

સર્જકની ભાષાનું પોત ગાય-પદ્યમાં સુંદર રીતે પ્રગાટે છે. કાવ્યતત્ત્વને નામે કવિતાવેદા ન થઈ જાય તેની તકેદારી પણ રાખે છે. માન્યભાષા, બોલી, સંસ્કૃત શબ્દો, તદ્ભવ, તત્ત્વમહિન્દી, અંગ્રેજી, દેશી શબ્દોનો યોગ્ય સ્થળકાળે વિનિયોગ કરી એક ભાવ સ્થિતિ ભાવકના હદ્થ પર કાયમ કરવામાં તેઓ સફળ થયા છે. પરિવેશ પ્રમાણે ભાષા તથા શૈલીનું નિરૂપણ એકેક નિંબધને જીવંત રાખે છે. નિંબધને રજૂ કરવાની શૈલી બિજ્ઞ-બિજ્ઞ હોવાથી સ્પર્શી જાય છે. એ એટલી તો હળવી છે કે જાણે નિંબધકાર ભાવકની-વાચકની આંગળી પકડી જે તે સ્થળ બતાવવા લઈ જતાં જણાય છે. ભાષાની મુજદ્દતા તથા શૈલીની સુંદરતાએ નિંબધોને તાજગીસભર બનાવ્યા છે.

•વર્ણનો

નિંબધોમાં આલેખાયેલા વર્ણનો જીવંત છે. પ્રાકૃતિક વર્ણનો, ગામ-ધરના વર્ણનો, વ્યક્તિના વર્ણનો સુંદર રીતે પ્રાયોજાયા છે. વર્ણનો થકી ક્યારેક સમગ્ર પરિવેશ ગ્રામીણ કે પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ ધારણા કારે છે. “સંવાદના દિવસો ક્યાં છે? ”પોતાના ગામની સાંજનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે. “ચુર્ય દુંગરની પાછળ ચાલ્યો જાય અને સીમનો ચહેરો બદલવા માંડે વાઢી લીધેલા ખેતરોમાંથી સજ્જાટો બેઠો થાય, હજુ ઉભેલા ખડધાન વધારે રહસ્યમય લાગવા માંડે.” આમ, વૃક્ષાલોકરૂપી મયુર પર કલગીરૂપી વર્ણનો સંગ્રહની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરનારા સાબિત થાય છે.

•શબ્દચિત્રો

ભાષાના હથવગા સુંદર માધ્યમ દ્વારા કોઈપણ સ્થળ વિશેષનું શબ્દચિત્ર ભાવકની આંખ સામે ઊભું કરી બતાવે છે. આ પ્રકારના શબ્દચિત્ર ભાવકના માનસપટ પર એક અવિસમરણીય છાપ છોડી જાય છે. નિંબધકાર ભાદરવાનું વર્ણન આલેખે છે અને વાતાવરણ જીવંત બને છે. “ભાદરવો પારિજાતના કુલોની ધાબડી લઈને મારા ધર નગરના દ્વારે આવી ઊભો છે. વ્રતવતી કન્યાની આંખો જેવું સવારનું અજવાણું મારી ચારે બાજુ ઝલમલ ઝલમલ થયા કરે છે” આ રીતે નખશિખ સુંદર શબ્દચિત્રો આલેખાયા છે.

•વિષયસંકાંતિ

નિબંધકાર જે વિષયમાં આપણને ક્યારે એક વિષય પરથી બીજા વીષયમાં ગરકાવ કરવી મૂકે તેનો આપણને ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે છે. આ પ્રમાણે સર્જક પાસે એક વિષય પરથી બીજા વિષય પર ભાવકનું ધ્યાનભંગ થયા વિના લઈ જવાની કળા વિરલ છે.

•સંદર્ભ

સર્જક પોતાની વાતને ભાવકના મનમાં સ્પષ્ટ કરવા કેટલા જાણીતા તથા કેટલા દુર્લભ સંદર્ભો પણ નિરૂપે છે.

- ➔ ઐતિહાસિક સંદર્ભો : લેલીન,હિટલર ,1947
- ➔ પૌરાણિક સંદર્ભો : સીતાજી,મીરાં,કુંભકર્ણ,દુર્ગાસા,
- ➔ વ્યક્તિવિશેષ : ઉમાશંકર જોશી, કલાપી , કાકાસાહેબ કાલેલકર , મેઘાણી ,
- ➔ કુત્તિ વિશેષ ; મહાભારત, રામાયણ, સરસ્વતીચંક, માનવીનીભવાઇ, શાંકુતલ
ઉપમાં અલંકાર,ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર, સજીવારોપણ અલંકારને ખ્પમાં લીધા છે.
- ➔ ‘સોનાની સળી જેવું તૃણ’
- ➔ ‘વ્રતવતી કન્યાની આંખો જેવું અજવાણું’
- ➔ ‘ગાભા જીવો કાગડો’
- ➔ ‘સીમ પાછી એના વસ્તો પહેરીલે’

સર્જકના ભૌગોલિકતા વર્ણનો ધ્યાન ખેંચે છે. વાચકને જાણી અજાણી ભૂમીથી પરિચિત કરા વવાનો એક સફળ ઉપક્રમ હાથ ધર્યો હોય તેવું પણ લાગે છે.

સર્જકના નિબંધોમાં આપણને લિન્ન શીર્ષક પ્રતીત થાય છે. મોટા ભાગના શીર્ષકો વિષયની ધરીને અંત સુધી જકડી રાખે છે. તો વળી ‘વૃક્ષલોક’ શીર્ષક પણ ઔચિત્ય સભર છે.કારણાંક , નિબંધ કોઈ પણ હોય તેના વિષયમાં પકૃતિ, વૃક્ષ, છોડ,પુષ્પાદિ સાલ નું વૃક્ષ, અશોકનું વૃક્ષ આસોપાલવ, લીમડો, કેશુડો ગુલમોહર, કંયાંક ને કંયાંક અવશ્ય દેખાય છે. વક્ષોની સહેપ સ્થિતી આવી જતી હોવાથી શીર્ષકની ઔચિત્યતા જળવાઈ રહે છે.

•મર્યાદા

સર્જક ક્યારેક વિષયને ન્યાય આપી શક્યા નથી વિષય જ્યારે ગતી પકડે છે ત્યાંજ નિબંધ પૂરો થઈ જાય છે ‘સંવાદના દિવસો ‘ તેનો નમૂનો છે

મોટા ભાગના શબ્દો પાછળના નિબંધોમાં પુનરાવર્તન પામતા હોવાથી પુનરાવર્તન દોષ પણ રહે છે. દા.ત ‘ધર એ મારી નોળવેલ છે.’ ‘પ્રકૃતી એ તો મારી નોળવેલ છે.’ ‘કાગડો જાણે ગાભો થઈ ગયો.’

સંદર્ભ:-

૧.’વૃક્ષલોક’- મણિલાલ હ.પટેલ

महाभारत में धन का महत्त्व

धीरज बारुपर

पीएच.डी छात्र

कच्छ विश्वविद्यालय भुज ।

गरीबी दुनिया की ज्यादातर समस्याओं का मूल है। गरीबी के कारण ही समाज में आपराधिक प्रवृत्तियों का प्रमाण बढ़ता है। चोरी, लूट, हत्या, आर्थिक दगबाज़ी जैसे दूषण लोगों को हैरान-परेशान करते हैं। गरीब व्यक्ति अपने परिवार का ठीक तरीके से पालन-पोषण नहीं कर पाती है। बगैर पैसे के सामान्य बीमारियों के कारण अनगिनत लोग मरे जाते हैं। कितने ही लोगों को रहने के लिए घर, पीने का स्वच्छ पानी, अच्छी शिक्षा व. गरीबी के कारण नहीं मिल पाती।

वर्ल्डबैंक की एक रिपोर्ट के मुताबिक, दुनिया के लगभग सत्तर करोड़ लोग अत्यंत गरीबी में अपना जीवन बिताते हैं।[1] हजारों छात्र पैसे के अभाव में पढ़ाई आधी छोड़ देते हैं। पैसे के बिना किसान अच्छी फसल पैदा नहीं कर पाता। व्यापारी अपना व्यापार बढ़ा नहीं पता। शादी-ब्याह जैसे काम, खासकर महिलाओं के, काफी तकलीफ झोलने के बाद हो पाते हैं। रोजमरा की लगभग तमाम चीजों के लिए पैसा चाहिए। धन के बिना जीना असंभव है। किसी जानी व्यक्ति ने कहा है, 'धन छठवाँ महाभूत है।' शरीर पंचमहाभूत से बनता है, लेकिन वह छठवे महाभूतरूपी पैसे के बिना टिक नहीं पाता। कितनी ही जगहों पर गरीबी के कारण लोग अपनी संतानों को बेच देते हैं!!

कुछ शास्त्र जितना जितना महत्त्व त्याग को देते हैं, उतना ही महत्त्व मेहनत-ईमानदारी से कमाए गए धन को भी देते हैं।

महर्षि वेदव्यास ने महाभारत में कई जगहों पर धन की अत्यावश्यकता पर जोर दिया है। यहाँ युधिष्ठिर के मुख से कहे गए कुछ श्लोकों में हर श्लोक में धन की महत्ता प्रकट होती है।

अस्वतो हि निर्वन्ते जातयः सुहृदत्विजः।

अपुष्पादफलावृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः॥ ५-७०-२०

(है तात! धनहीन से जातिजन, मित्र, ऋषि इस तरह से मुँह मोड़ लेते हैं, जैसे बगैर फल-फूल वाले वृक्ष से पक्षी अपना मुँह मोड़ लेते हैं।)[2]

एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।

जातयो विनिर्वन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ ५-७०-२१

(है तात! जैसे पतित मनुष्य से लोग दूर भागते हैं और जैसे मृत शरीर से प्राण निकल जाते हैं, वैसे ही सगे-संबंधी मुझसे मुँह फेर लेते हैं, वह मुझे मृत्यु के समान लगता है।)[3]

इन दो श्लोकों में व्यास यह उल्लेख करते हैं कि हमारे गरीबी सगे जन कितने स्वार्थी होते हैं। पैसा न होने के कारण मित्र-परिवार व्यक्ति को छोड़ देते हैं। ऋषि-तपस्वी और जीवनयापन के लिए धनवान के आश्रय में रहने वाले लोग भी उसका त्याग कर देते हैं। गरीबी में किसी का क्या लाभ होगा!

नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्भरोऽब्रवीत्।

यत्र नैवादय न प्रातर्भेजनं प्रतिहश्यते॥ ५-७०-२२

(जहाँ आज का तथा कल सुबह का भोजन न मिलता हो ऐसी अवस्था-दरिद्रता से दुःखप्रद और क्या होगा-यह शंबर का विधान है।)[4]

यहाँ व्यास अंतिम स्तर की गरीबी का वर्णन करते हैं। जहाँ रोज का खाना भी न मिलता हो, जो की शरीर के लिए आखिरी जरूरत है, इससे बड़ा दुःख और क्या होगा!

धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम्।

जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः॥ ५-७०-२३

(धन को लोग परम धर्म कहते हैं, क्योंकि धन ही सबका आधार है। इस जगत में धनवान ही जिंदगी जीते हैं। जो निर्धन हैं वह तो मुर्दा हैं।)[5]

इन पंक्तिओं में व्यास धन को ही 'धर्म' की संज्ञा दे देते हैं!! जैसे धर्म संसार को धारण करता है, वैसे ही धन भी संसार को धारण करता है, अथवा ऐसा कह सकते हैं की धनवान ही जगत को धारण करता है। गरीबी मौत का दूसरा नाम है।

ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः।

ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथनन्ति नरं च तम्॥ ५-७०-२४

(जो लोग बलपूर्वक मनुष्य को निर्धन बनाते हैं वह धर्म, अर्थ और काम के साथ उस मनुष्य का भी नाश कर देते हैं।)[6]

इस श्लोक में व्यास कहते हैं कि, कोई बल से किसी का धन छिन लेता है या मिटा देता है तो वह उसके पुरुषार्थों के साथ उस व्यक्ति का भी नाश कर देता है।

एतामवस्थां प्राप्येके मरणं वत्रिरे जनाः।

ग्रामायैके वनायके नाशायैके प्रववजुः॥ ५-७०-२५

(ऐसी निर्धनता में कितने ही लोग मृत्यु को अच्छा मानते हैं। कुछ कुग्राम में रहने चले जाते हैं, कुछ वन में चले जाते हैं, तो कुछ आत्मघात करते हैं।)[७]

पैसे के बिना लोग आत्महत्या कर लेते हैं। व्याजखोर-मांगनेवालों से परेशान होकर लोग घरबार छोड़कर दूसरे शहर-देश में रहने चले जाते हैं।

उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विष्टां वशम्।

दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्यहेतुना॥ ५-७०-२६

(कुछ पागल हो जाते हैं, तो कुछ दुश्मनों के हवाले हो जाते हैं। धनहीनता में कुछ दूसरों की गुलामी भी करने लगते हैं।)[८]

गरीबी का दंश न झेल पाने के कारण बहुत से लोग मानसिक संतुलन खो बैठते हैं। जिनसे कभी बात भी न की हो ऐसे लोगों के सामने हाथ फैलाना पड़ता है। यहाँ पर शेक्सपियर के नाटक 'मर्चेन्ट ऑफ वेनिस' का एक प्रसंग उल्लेखनीय है : एंटोनियो नाम का एक व्यापारी अपने दोस्त की मदद करने के लिए ऐसे सूदखोर (शाईलोक) के पास जाता है, जिससे उसे पूरी तरह से नफरत है। शाईलोक पैसों के बदले में एंटोनियो के शरीर से मांस काटने की शर्त रखता है।

आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी।

श्रियो विनाशस्तद्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः॥ ५-७०-२७

(धन-संपत्ति का नाश इन्सान के लिए बड़ी समस्या है। वह मृत्यु से भी बढ़कर है, क्योंकि धर्म और काम का निमित्त धन है।)[९]

यहाँ व्यास बताते हैं कि, धन से ही मनुष्य व्यवहार चला सकता है। पैसे से ही धर्मकार्य हो सकते हैं। बगैर पैसे के सुख-सुविधा के एक भी संसाधन प्राप्त नहीं हो सकते। गहने, उत्तम वस्त्र, धूमने-फिरने के साधन, स्वादिष्ट भोजन जैसी तमाम चीजें गरीब को नहीं मिलती हैं।

आगे उद्योगपर्व में कुंती भी युद्ध से पहले जब पांडवों को संदेश देती है तो विदुरा और संजय की कहानी बताकर धन के बारे में इसी तरह की बातें कहती हैं :

पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत्।

दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत्॥ ५-१३२-१३

(दरिद्रता का दुःख मौत से भी बदतर है। इतना ही नहीं, पति और पुत्र के वध से भी ज्यादा पीड़िदायक है ऐसा कहा जाता है। गरीबी मरण का पर्याय है।)[१०]

यहाँ व्यास फिर से इस बात को दोहराते हैं कि, गरीबी मौत से ज्यादा दुःख देती है। आम तौर पर लोगों को अपने परिवार के लोग अन्य वस्तुओं से ज्यादा प्यारे होते हैं, लेकिन व्यास कहते हैं कि, कोई हमारे पति या पुत्र की हत्या कर दे तो उसका उतना दुःख नहीं होता, जितना की धनहीनता से होता है!!

दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यत्विक्पुरोहितान्।

अवृत्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते॥ ५-१३२-१७

(दासजन, कर्मकार, नौकर-चाकर, आचार्य, ऋत्विक-पुरोहित व. सब आजीविका के अभाव में हमको छोड़कर चले जाएंगे तो तुम्हारे जिंदा रहने से क्या लाभ होगा?) [११]

जैसा पहले कहा, यहाँ भी व्यास इस बात की ओर इंगित करते हैं कि, नौकर-दास, आचार्य सब चले जाएंगे अगर संपत्ति नहीं होगी तो। आगे कुंती (विदुरा) कहती है कि, जब हम धनवान थे तब मूल्यवान अलंकार, सुंदर वस्त्र धारण करते थे, हमने कभी याचक को 'नहीं है' ऐसा नहीं कहा! लेकिन अब हम वह सारी क्रियाएं नहीं कर पाते हैं। ऐसी हालत में जीने का क्या मतलब है?

और कहती है :

वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च।

सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम्॥ ५-१३२-२०

(हम सभी को आश्रय देते हैं, हमने कभी किसी का आश्रय नहीं किया। अब अगर दूसरे के सहारे जीना पड़ेगा तो है पुत्र! मैं जीवन त्याग दूँगी।)[१२]

जो पहले धनवान हो और बाद में गरीब हो जाए उसकी अवस्था और दयनीय हो जाती है। जिनको आज तक जो मांगा वो दिया हो, उनसे अचानक कुछ लेना पड़ जाए तो वो चीज मौत से ज्यादा भयानक हो जाती है।

धनहीनता के बारे में ऐसी कुछ बातें हमें कवि शूद्रक के 'मृच्छकटिकम्' में भी देखने को मिलती हैं :

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १-१०

(जो मनुष्य सुख में से दरिद्रता में आता है वह शरीर होते हुए भी मरा हुआ है।)[१३]

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम्।

मूर्खस्य दिशः शून्याः सर्वं शून्यं दरिद्रस्य॥ १-८

(जिसको संतान न हो उसका घर खाली होता है। जिसके पास अच्छा मित्र नहीं उसका (घर) ज्यादा समय खाली रहता है। मूर्ख के लिए दिशाएँ शून्य होती हैं। लेकिन दरिद्र का सब कुछ खाली होता है।)[१४]

जिस घर में कोई संतान न हो वहाँ दंपती अकेले रहते हैं। कभी-कभार कोई मित्र-साथी उनको मिलने आ जाते हैं। किसी से गहरी दोस्ती न हो तो ज्यादातर समय अकेलेपन में बीतता है। कमअक्ल आदमी खुद क्या कर रहा है, उसका उसे कुछ बोध नहीं होता। उसके लिए कहीं भी आना-जाना अर्थहीन है। वह किसी भी दिशा में जाए, कुछ फर्क नहीं पड़ता। अपनी मूर्खता के कारण वह कोई भी जनोपयोगी कार्य नहीं कर सकता। शूद्रक कहते हैं कि, दरिद्रता तो इन सबसे भी भयंकर है।

आगे कहते हैं,

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम्।

अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्॥ १-११

(दरिद्रता या मृत्यु में से मुझे मृत्यु अच्छी लगती है। मरण कम क्लेश देता है, लेकिन दरिद्रता अनन्त दुःख देती है।)[१५]

तो, धन का महत्त्व पहचान कर निष्ठापूर्वक मेहनत कर के ईमानदारी से पैसा कमाना चाहिए। लोभ-लालच और आलस्य का त्याग कर के धन पाने के प्रयत्न करने चाहिए। राजा धृतराष्ट्र, कि जिन्होंने लंबे समय तक हस्तिनापुर का राज्य भोगा, को अपने पुत्रों की याद में दान करने की इच्छा होती है तो उनको भी पांडवों से धन की याचना करनी पड़ती है। इसलिए समजदार इन्सान पैसों की कीमत काम न आंके, खासकर आज के समय में, जहाँ कुछ लोगों के लिए पैसा ही सब कुछ होता है।

भर्तृहरि ने अपने 'नीतिशतक' में धन के बारे में कहा है कि,

दानं भोगो नाशस्तिसो गतयो भवन्ति वित्तस्य।

यो न ददाति न भुड़कते तस्य तृतीया गतिर्भवति॥ ४३

(धन-संपत्ति की तीन तरह की गति होती है : दान, भोग और नाश। जो दान नहीं देता, जो भोगता नहीं, उसके धन की तीसरी दशा होती है, अर्थात उस धन का विनाश होता है।)[१६]

ईमानदारी से अर्जित धन का अपने सुख और दूसरे के भले के लिए उपयोग करना चाहिए।

संदर्भ सूची :-

- १.वर्ल्डबैंक रिपोर्ट
- २.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२०), पेज नं. ४२०
- ३.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२१), पेज नं. ४२०
- ४.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२२), पेज नं. ४२०
- ५.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२३), पेज नं. ४२०
- ६.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२४), पेज नं. ४२०
- ७.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२५), पेज नं. ४२०
- ८.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२६), पेज नं. ४२१
- ९.महाभारत-उद्योगपर्व (७-७०-२७), पेज नं. ४२१
- १०.महाभारत-उद्योगपर्व (७-१३२-१३), पेज नं. २१६
- ११.महाभारत-उद्योगपर्व (७-१३२-१७), पेज नं. २१७
- १२.महाभारत-उद्योगपर्व (७-१३२-२०), पेज नं. २१८
- १३.'मृच्छकटिकम्', १-१०, पेज नं. ११८
- १४.'मृच्छकटिकम्', १-८, पेज नं. ११२
- १५.'मृच्छकटिकम्', १-११, पेज नं. ११८
- १६.नीतिशतक-भर्तृहरि, श्लोक-४३, पेज नं. ६

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १.महाभारत-गुजराती अनुवाद, ग्रंथ-६, सं. दिनकर जोषी, प्रवीण प्रकाशन-राजकोट
- २.महाभारत-गुजराती अनुवाद, ग्रंथ-७, सं. दिनकर जोषी, प्रवीण प्रकाशन-राजकोट
- ३.शूद्रक रचित 'मृच्छकटिकम्', गुजराती अनुवाद, सं. स्मर्धरा नान्दी, सरस्वती पुस्तक भंडार-अमदावाद
- ४.वेनिस का सौदागर-शेक्सपियर, हिन्दी अनु. रांगेय राघव, राजपाल एण्ड सन्ज-दिल्ली
- ५.<https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/overview>
- ६.https://sanskritdocuments.org/doc_z_misc_major_works/niiti.pdf

શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના
આત્મહત્યાના વલણનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ

Dr Rashmi C Trivedi

Assistant Professor

M.N. College, Visnagar.

Abstract:

મૌત સે ક્યા ડર મિનટોંકા ખેલ હૈ, આફત તો જિન્દગી હૈ જો બરસો ચલા કરતી હૈ / જીવનના દરેક સમયે ઘણી મુશ્કેલી આવતી હોય છે. વિદ્યાર્થી જીવનકાળ દરમયાન ખુબ વિકાર પરિસ્થિતિઓ સામે લડવું પડતું હોય છે. અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ પરિસ્થિતિ સામે લડવા સક્ષમ હોતા નથી અને પોતાનું જીવન ટ્રંકાવી દેતા હોય છે. પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હતું શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલણનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવાનો છે. તેમજ સંશોધનના હેતુને દ્વારા રાખીને સ્વતંત્ર પરીવર્ત્ય તરીકે શૈક્ષણિક પ્રવાહ (વિનયન અને વિજ્ઞાન) અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકમાં (૫૦૦૦૦થી ઓછી અને ૫૦૦૦૦થી વધુ)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આધ્યારિત પરીવર્ત્ય તરીકે આત્મહત્યા વલણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર બાદ સમાચિત તરીકે મહેસાણા જીવલાના વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નિર્દર્શન તરીકે કુલ ૮૦ વિદ્યાર્થીઓની સદા યાદરથ નિર્દર્શનની લોટરી પદ્ધતિ દ્વારા પસંદગી કરવામાં આવી છે. સંશોધન સાધન તરીકે વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક અને અને ડૉ. દિલીપ ભટ અને ડૉ. રસિક મેધનાથી દ્વારા રચિત આત્મહત્યા વલણ તુલા લેવામાં આવી છે. અંકડાશાસ્ક્રીચ પ્રયુક્તિ તરીકે F- ટેસ્ટ' નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ તફાવત જોવા મળતો નથી.

Keywords : આત્મહત્યા, શૈક્ષણિક પ્રવાહ

પ્રસ્તાવના :

આત્મહત્યા એ એક પ્રકારની માનસિક બિમારી છે. આત્મહત્યા (આપધાત)એ માનવજીવનની એક અતિકુણ ઘટના છે. સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત વ્યક્તિ એકાએક ગાડીના પાઠ ઉપર સૂઈ જાય, નદીના પ્રવાહમાં ઝંપલાવે, ફૂવામાં પડે કે ઝેરી દવા લઈને કે ગળે ફાંસો ખાય, 'વીજળીનો કરંટ લઈને જીવનનો અંત આણે છે. માનવીને મંઝેલ અતિમૂલ્યવાન અને પવિત્ર જીવનનો આ રીતે કરુણ અંત નાવી જાય તે મરનાર વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ માટે એક મોટી દુર્ઘટના છે. આઈજનેકે (૧૯૭૨) લખ્યું છે કે, પાંચ હજાર આત્મહત્યાના કેસના અભ્યાસના ફળ સ્વરૂપે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ પાંચ હજારમાં ૫૦% વિષાદ (Depressive) અને ૩૩% મનોરોગી (Neyrotics) હતા અને ૧૭% આત્મહત્યા કરનારા લોકોમાં સ્કીગેડિનિક, બિજ્ઞતાવાળા હતા. ૧૦મી

સપ્ટેમ્બરે વિશ્વ આત્મહત્યા નિવારણ દિન તરીકે ઉજવાય છે. ત્યારે આત્મહત્યા કરવા પાછળ ડિપ્રેશન એ મહત્વનું જવાબદાર કારણ મનાય છે. વેલ હેલ્થ ઓર્ગનાઇઝેશનના (W.H.O.) નામને જે રીતે ડિપ્રેશનનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે તે જોતાં માં ડિપ્રેશન એ વિશ્વમાં બીજા નંબરનો રોગ હશે. આત્મહત્યા એક ગંભીર માનસિક અને સામાજિક સમસ્યા છે અને તેને નિવારી શકાય તેમ છે, તેથી મનોવૈજ્ઞાનિકો અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ આત્મહત્યાનો અભ્યાસ કરવામાં રસ દાખવ્યો છે અને આત્મહત્યાની ઘટનાનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૨. આત્મહત્યા એટલે શું ?

આત્મહત્યા (આપધાત) ને અંગેજુમાં suicide કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ લેટિન ભાષાના શબ્દોથી બનેલ છે જેમાં Suicid અને cide એ બે શબ્દો છે. જેમાં Suicid નો અર્થ પોતાની જાત એવો થાય છે અને cideનો અર્થ મારી નાંખવું એવો થાય છે. આમ શબ્દાર્થી પ્રમાણે “આત્મહત્યા એટલે પોતાની જાતને મારી નાંખવી.” વ્યક્તિ પોતે જ પોતાની જાતને કોઈપણ રીતે પૂર્ણ કરી નાંખે અથવા મારી નાંખે તેને આત્મહત્યા કે આપધાત કહેવામાં આવે છે. આઈઝેન્ક અને તેના સાથીઓ (૧૯૭૨)ના મત પ્રમાણે અત્યારની ઘટનામાં આત્મહત્યા કરનાર અને તેનો શિકાર બનનાર વ્યક્તિ પોતે જ હોય છે. જેમાં આહત્યા કરનાર વ્યક્તિ માનસિક રોગી હોય છે. શિકારના રૂપમાં તેને પોતાની જ રક્ષા કરવાની હોય છે.

૩. આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત ઘટકો :-

આત્મહત્યા એ એક માનસિક અને સામાજિક સમસ્યા છે. બિજ્ઞતાના દર્દીઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત ઘટકો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઊમર:-

તરુણકાળમાં થતી આત્મહત્યાનું પ્રમાણ લગભગ બધાં જ દેશોમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ભારતમાં થયેલા અભ્યાસો પ્રમાણે ૧૩ થી ૩૫ વર્ષની વય જીવમાં આત્મહત્યા નું પ્રમાણ અન્ય વય જીવ કરતાં વધારે જોવા મળે છે. અમેરિકામાં થયેલ અભ્યાસો પ્રમાણે ૬૫ વર્ષ થી વધુ ઊમરના વય જીવમાં ૪૫ વર્ષથી ઓછી વય ધરાવતા જીવ કરતાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળેલ છે. પંદરથી ચૌદ વર્ષની વચ્ચેની વયના બાળકોમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ જવલ્લે જ જોવા મળે છે. પરંતુ અમેરિકામાં આ વય જીવમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. આમ ઊમર એ પણ આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત ઘટક છે.

(૨) જાતિ:-

વિશ્વમાં દર વર્ષે ૮ લાખ લોકો આત્મહત્યા કરે છે. પુરુષો કરતાં સીઓમાં આત્મહત્યા કરવાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. સાથે સાથે એ પણ જોવા મળે છે કે, સીઓ પુરુષોની અપેક્ષાએ આત્મહત્યાનો પ્રયાસ વધારે કરે છે, પરંતુ મૃત્યુથી ને એટલા માટે બચી જાય છે: કારણ કે તે ઓછા ધારક ઉપાયોને અપનાવે છે. વિધુર, વિધવા, છૂટાછેડાવાળી સીઓ, પરિણિત સીઓની અપેક્ષાએ વધારે આત્મ હત્યા કરે છે. (Russ-૧૯૭૪) જે વ્યક્તિઓમાં રોજગારની અસુરક્ષાની ભાવના હોય છે, તેનામાં આત્મહત્યાની પ્રવૃત્તિ વિકસીત થઈ જાય છે.

(3) ધર્મ:-

આત્મહત્યા પરતેના ધાર્મિક પ્રતિબંધો અને સમાજનું આત્મહત્યા પ્રત્યેનું વલણ પણ આત્મહત્યાનું એક પરિબળ છે. કેથોલિક ધર્મ અને ઇસ્લામ ધર્મમાં આત્મહત્યાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. ધર્ષા સમાજોમાં આત્મહત્યાને એક અપરાધ અને પાપ ગણવામાં આવે છે. જુદી જુદી ધાર્મિક માન્યતાઓ પણ આત્મહત્યા ઉપર અસર કરે છે.

(4) જાતિ :-

એક સમાજ કરતાં બીજા સમાજમાં આત્મહત્યાનો દર જુદો હોય છે. દા.ત. હંગેરીમાં આત્મહત્યાનો દર આખા વિશ્વમાં વધુ છે. ત્યાં એક લાખમાંથી ૫૦ લાખ લોકો આત્મહત્યા કરે છે. અમેરિકા કરતાં આ દર ચાર ગણો વધારે છે, પશ્ચિમના દેશોમાં એક લાખે ૨૦ લોકો આત્મહત્યા કરે છે. ઇજિપ્ટ, ગ્રીસ, ઇટાલી, ઇઝરાયેલ, સ્પેન, મેક્સિકો, આયલેન્ડ વગેરેમાં એક લાખમાં નવથી ઓછું પ્રમાણ છે. તે દર્શાવે છે કે જુદી જુદી જાતિઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે.

(5) આબોહવા :-

આત્મહત્યા કરવાની બાબત પર આબોહવાની પણ અસર જોવા મળે છે. ઠંડા પ્રદેશના લોકો ઉષ્ણ પ્રદેશના લોકો કરતાં વધુ કે ઓછી આત્મહત્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે એવું જોવા મળે છે કે શિયાળાની કે ઠંડીની ઋતુમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. તેની સરખામણીમાં ઉનાળામાં આ પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. મોટેલાગે રાત્રે કે બપોરના એકાંત સમયમાં આત્મહત્યા કરવાના પ્રમાણો વધુ થયેલા જોવા મળે છે.

(6) વ્યવસાય :-

વ્યવસાય પણ આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત એક ઘટક છે. દરેક વ્યક્તિ જુદા જુદા પ્રકારના વ્યવસાય કરતા હોય છે જેથી તેમની આંશિક સ્થિતિમાં પણ તફવાત હોય છે. જેમકે નિમ્ન આંશિક વર્ગના લોકોમાં મધ્યમ વર્ગના અને ઉચ્ચવર્ગના લોકો કરતાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. કાસ કરીને જેતમજૂરી, મિલમજૂરો અને અકુશળ કારીગરો વગેરે વધારે આત્મહત્યા કરે છે.

(7) લગ્નનો દરજો :-

લગ્નજીવનમાં ભંગાણ કે અંગત સંબંધોની ખામી આત્મહત્યાનું એક કારણ બને છે. યુરોપિયન સમાજ પર થયેલો એક અભ્યાસ દર્શાવે છે કે પરિણિત વ્યક્તિઓ કરતાં અપરિણિત વ્યક્તિઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળ્યું છે. ભારતમાં ખાસ કરીને દક્ષિણ ભારતમાં પરિણિત સ્ત્રીઓમાં આત્મહત્યા વધારે જોવા મળેલી તે પ્રમાણે વિધવા સ્ત્રીઓ છુટાછો લીધેલી સ્ત્રીઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. આમ લગ્નનો દરજો પણ આ બાબત સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

(8) શારીરિક સ્વાસ્થ્ય :-

આત્મહત્યા સાથેના સંબંધિત ઘટકોમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્યની બાબત પણ મહત્વની છે. મગજના સેરોટોનિનની કામગીરીમાં વિક્ષેપ પડે છે ત્યારે આત્મહત્યા થવાનું જોખમ વધી જાય છે. મગજની સેરોટોનિક પ્રવૃત્તિઓ ઓછી થઈ જાય છે ત્યારે વ્યક્તિનું વર્તન હિસ્ક બને છે. આત્મહત્યાના પ્રયાસથી હોસ્પિટલમાં દાખલ થયેલી વ્યક્તિઓમાં જેમનું સેરોટોનિન લેવલ ઓછું હતું તેઓમાં આત્મહત્યા કરવાનું પ્રમાણ વધારે હતું.

அத்யாத மாரி கே பிராஷ்பாதக விரிதி குடாஜினே எட்டி ஆத்மஹத்யானே ஆஶிய லே ஷ. ஆம் ஶாரிரிக் மாரி பஷ ஆத்மஹத்யா சாதே ஸஂவந்த ஧ராவே ஷ.

(6) மானசிக ஸ்வாஸ்திய :-

ஶாரிரிக ஸ்வாஸ்தியானி ஜெ மானசிக ஸ்வாஸ்திய ஏ பஷ ஜுவனமா மஹத்வனு ஷ, காரஷ கே ஜோ வ்யக்தி மானசிக ரீதே கோடிபஷ பிகாரனீ விகுதி கே ஖ாமினோ லோக வநெல்லி ஹேய அனே மானசிக ஸ்திதி ஸாரி ந ஹேய, மானசிக ஸமஜ்ஞ யோத்ய ந ஹேய அனே சித்தா, உபாஷ, தாஷ, ஹதாஷா கே லஷுதா வ஗ேரே வ஧ாரே பிரமாஷமா ஹேய தோ பஷ வ்யக்தி ஆத்மஹத்யா கரவா தரக ஜாய ஷ. ஆப஧ாத மாடே ஸௌதி வ஧ாரே திப்ரேஷன ஜீவி மானசிக மாரி நே ஜவாப்படார ஗ஷவாமா ஆவே ஷ. ஆமே மானசிக மாரி அனே மானசிக தங்குரஸ்தி ஆ வஞ்சே வாப்தோ பஷ ஆத்மஹத்யா சாதே ஸ்கஞ்சாயேலி ஷ.

பூர்வ தயேலா அத்யாஸோ:

஭ாலாலா, ஜி.என். (2014) நா ஸஂஶோ஧னமா பரிணாம ஜாஷவா மஜ்ஞு ஹது கே ஜாதி அனே விஸ்தாரனா ஸஂங்கீர்த்தமா ஆத்மஹத்யா வலஷமா ஸார்த்தக தக்ஷவத ஜோவா மஜ்ஞோ ஹதோ.

உ஧ானியா, டி.ஏ. (2015) நா ஸஂஶோ஧னமா பரிணாம ஜாஷவா மஜ்ஞு ஹது கே வி஧வா மஹிலா அனே வின வி஧வா மஹிலானா ஆத்மஹத்யா வலஷமா நோஷ பாத்ர தக்ஷவத ஜோவா மஜ்ஞோ ஹதோ.

டோ. குங்ராஷி, ஏ. (2016) நா ஸஂஶோ஧னநா பரிணாமமா ஜோவா மஜ்ஞு ஹது கே ஧ோரஷ, ஜாதி, அனே விஸ்தாரனா ஸஂங்கீர்த்தமா ஆத்மஹத்யா வலஷமா ஸார்த்தக தக்ஷவத ஜோவா மஜ்ஞோ ஹதோ.

ஸஂஶோ஧னநா ஹதுஒ:

ஸஂஶோ஧ன கரதி வ஖தே தெனா ஹதுஒ ஧்யானமா ராப்வா ஖ுப் ஜுரீ ஷ.

(1) ஶைக்ஷிக பிரவாஹனா ஸஂங்கீர்த்தமா வித்யாதி அத்யாஸ கரவே.

(2) மாதாபிதானி வாஷிக ஆவகநா ஸஂங்கீர்த்தமா வித்யாதி அத்மஹத்யானா வலஷனோ அத்யாஸ கரவே

(3) ஶைக்ஷிக பிரவாஹ அனே மாதாபிதானி வாஷிக ஆவகநா ஸஂங்கீர்த்தமா வித்யாதி அத்மஹத்யானா வலஷனோ அத்யாஸ கரவே.

ஸஂஶோ஧னநா உத்கல்பனாஒ :

H_01 : ஶைக்ஷிக பிரவாஹனா ஸஂங்கீர்த்தமா வித்யாதி அத்மஹத்யானா வலஷமா கோடி ஸார்த்தக தக்ஷவத ஜோவா நாலி மஜே.

H_02 : மாதாபிதானி வாஷிக ஆவகநா ஸஂங்கீர்த்தமா வித்யாதி அத்மஹத்யானா வலஷமா கோடி ஸார்த்தக தக்ஷவத ஜோவா நாலி மஜே.

H_03 : ஶைக்ஷிக பிரவாஹ அனே மாதாபிதானி வாஷிக ஆவகநா ஸஂங்கீர்த்தமா வித்யாதி அத்மஹத்யானா வலஷமா கோடி ஸார்த்தக தக்ஷவத ஜோவா நாலி மஜே.

સંશોધન યોજના:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં 2×2 ફેક્ટોરીયલ યોજનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

A શૈક્ષણિક પ્રવાહ			
B માતાપિતાની વાર્ષિક આવક	A ₁ વિનયન	A ₂ વિજ્ઞાન	કુલ
B ₁ ૫૦૦૦૦ થી ઓછી	(A ₁ B ₁) 20	(A ₂ B ₁) 20	40
B ₂ ૫૦૦૦૦ થી વધુ	(A ₁ B ₂) 20	(A ₂ B ₂) 20	40
કુલ	40	40	80

સંશોધનના પરીવત્તો:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પરીવત્તો નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	પરીવત્તોનું નામ		કક્ષાની સંખ્યા	પરીવત્તોનું સ્તર
૧.	સ્વતંત્ર	શૈક્ષણિક પ્રવાહ	2	૧ વિનયન ૨ વિજ્ઞાન
૨	સ્વતંત્ર	માતાપિતાની વાર્ષિક આવક	2	૧ ૫૦૦૦૦ થી ઓછી ૨ ૫૦૦૦૦ થી વધુ
૩	આધારિત	આત્મહત્યા	1	આત્મહત્યા

સમાજિક:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમાજિક તરીકે મેહસાણા જિલ્લાના વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

નિર્દર્શન :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમાજિક સાદા યદ્દિ નિર્દર્શનની લોટરી પદ્ધતિ દ્વારા ૮૦ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

B₁(20) B₂(20) B₁(20) B₂(20)

શૈક્ષણિક પ્રવાહ

A1- વિનયન

A2- વિજ્ઞાન

B- માતાપિતાની વાર્ષિક આવક

B1- ૫૦૦૦૦ શી ઓછી

B2- ૫૦૦૦૦ શી વધુ

સંશોધનના સાધનો:

સંશોધનના ઉપયોગમાં આવેલ સાધનોનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

૧] વ્યક્તિગત માહિતીપત્રક :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉત્તરદાતાની જરૂરી પ્રાથમિક માહિતી એકત્રિત કરવા માટે સંશોધક દ્વારા વ્યક્તિગત માહિતીપત્રકની રચના કરવામાં આવી છે.આ માહિતીપત્રકમાં નામ, ઉમર, અભ્યાસ, રેહનાણ માતા કે પિતાનું નામ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨] આત્મહત્યા વલણ તુલા :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધન સાધન તરીકે ડૉ. દિલીપ ભટ્ટ અને ડૉ. રસિક મેધનાથી દ્વારા રચિત આત્મહત્યા વલણ તુલા લેવામાં આવી હતી. આ કસોટી માં ૪૦ વિધાનો આપેલા છે. પુટેક વિધાનો સામે સહમત, સંપૂર્ણ સહમત, અસહમત અને સંપૂર્ણ અસહમતમાં જવાબ આપવાના છે.

• કસોટીની વિશ્વસનીયતા:

પ્રસ્તુત કસોટીની વિશ્વસનીયતા કસોટીના અર્ધવીભાજનની પદ્ધતિ દ્વારા શોધવામાં આવી છે.

કસોટી-પુનઃકસોટી - ૦.૮૩

• કસોટીની યથાર્થતા

યથાર્થતા ઉચ્ચજોવામળેછે.

આંકડાશાસ્ક્રીય પ્રયુક્તિ:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં આંકડાશાસ્ક્રીય પૃથ્વેકરણ માટે "F- Test" નો ઉપયોગ કરવામા આવશે.

શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણ

દર્શાવતું ANOVA કોષ્ટક:

Variables	Sum of Square	Df	Mean sum of Square	F	Sig. Level
-----------	---------------	----	--------------------	---	------------

શૈક્ષણિક પ્રવાહ (A)	1786.05	1	1786.05	2.68	N.S
માતાપિતાની વાર્ષિક આવક (B)	1140.05	1	1140.05	1.71	N.S
શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવક (A x B)	48.04	1	48.04	0.07	N.S
SS _W	50663.8	76	666.62		
SS _T	53637.95	79			
Sig. level : 0.05 =3.96					
0.01 = 6.96					

ઉપરોક્ત કોષ્ટક 1.1 : શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણ દર્શાવતું ANOVA કોષ્ટક જોતા જણાય છે કે શૈક્ષણિક પ્રવાહના સંદર્ભમાં F નું મુલ્ય 2.68 જોવા મળે છે. જે F કોષ્ટક જોતા અસાર્થક જણાય છે એટલે કે શૈક્ષણિક પ્રવાહની વિદ્યાર્થીઓ પર સાર્થક અસર નથી જોવા મળતી. માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં F નું મુલ્ય 1.71 જોવા મળે છે. આ F કોષ્ટકમાં જોતા અસાર્થક જણાય છે એટલે ક્રીડાય કે વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણ પર માતાપિતાની વાર્ષિક આવકની કોઈ અસર જોવા મળતી નથી. શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં આંતરિક અસર તપાસતા જણાય છે કે F નું મુલ્ય 0.07 જે F કોષ્ટકના સંદર્ભમાં અસાર્થક જોવા મળે છે.

ઉપરોક્ત પરિણામો જોતા ક્રીડાય કે વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકની કોઈ અસર પડતી નથી.

મુખ્ય અસર:

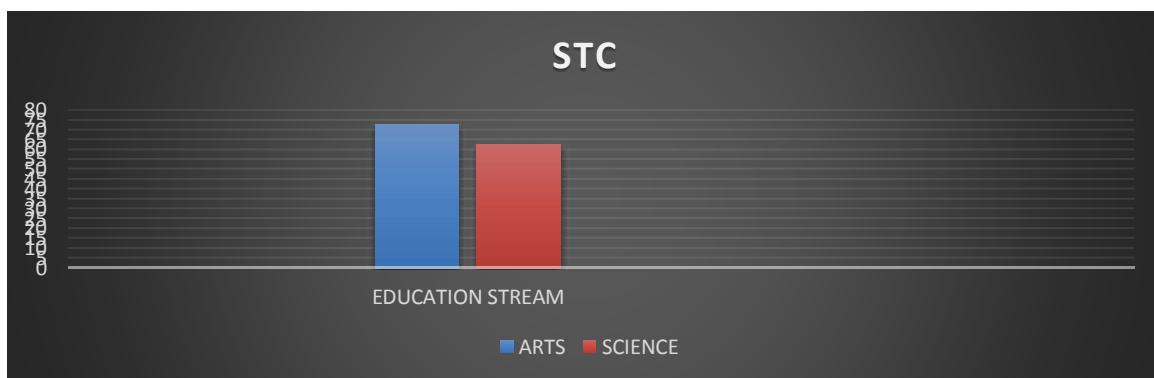
H₀₁ : શૈક્ષણિક પ્રવાહના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

Table:1.2

શૈક્ષણિક પ્રવાહના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો અને F મૂલ્ય દર્શાવતું કોષ્ટક :

Variables	N	M	F	Sig.
વિનયન (A ₁)	40	72.25	2.68	N.S
વિજ્ઞાન (A ₂)	40	62.08		
Sig. level: 0.05=3.96				0.01 =6.96

આલેખ: 1.1 શૈક્ષણિક પ્રવાહના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો દર્શાવતો સ્તંભાલેખ :

અહીં કોષ્ટક નં.1.2 અને આલેખ નંબર 1.1 માં શૈક્ષણિક પ્રવાહના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો દર્શાવે છે. A₁ એટલે વિનયનના વિદ્યાર્થીઓનો મધ્યક 72.25 જોવા મળે છે જ્યારે A₂ એટલે વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓનો મધ્યક 62.08 જોવા મળે છે. બંને મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત 10.17 જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત પરિણામ પરથી કહી શકાય છે કે વિજ્ઞાન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓ કરતા વિનયન પ્રવાહના વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મહત્યા વલણ ઉચ્ચ જોવા મળે છે.

H₀₂: માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.

Table :1.3

માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો અને F મૂલ્ય દર્શાવતું કોષ્ટક:

Variables	N	M	F	Sig.
પ્રોફેશના થી ઓછી (B ₁)	40	71.03	1.71	N.S

40000 થી વધુ (B ₂)	40	63.75		
Sig. level : 0.05 = 3.96				
0.01 = 6.96				

આદેખ: 1.2 વિસ્તારના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના શાળા સમાયોજનના મધ્યકો દર્શાવતો સ્તંભાલેખ:

અહીં કોષ્ટક નં.1.3 અને આદેખ 1.2 માં માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો દર્શાવે છે. અહીં B₁ એટલે 40000 થી ઓછી આવકના માતાપિતાના વિદ્યાર્થીઓનો મધ્યક 71.03 જોવા મળે છે જ્યારે B₂ એટલે 40000 થી ઓછી આવકના માતાપિતાના વિદ્યાર્થીઓનો મધ્યક 63.75 જોવા મળે છે. બંને મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત 7.28 જોવા મળે છે. આથી પૂર્વે રચેલી ઉત્કાલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત પરિણામ પરથી કહી શકાય છે કે માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે આત્મહત્યા વલણમાં કોઈ તફાવત નથી.

H₀₃: શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.

Table :1.4 શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો અને F મુલ્ય દર્શાવતું કોષ્ટક:

Variables	M		F	Sig.
	A ₁ (30)	A ₂ (30)		
B ₁ (30)	76.80	65.80	0.07	NS
B ₂ (30)	67.70	59.80		

Sig. level : 0.05 =3.96

0.01 =6.96

આલેખ:1.3 શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો દર્શાવતો સ્તંભાલેખ:

અહીં કોષ્ટક નં. 1.4 અને આલેખ નં 1.3માં શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યા વલણના મધ્યકો દર્શાવે છે. અહીં A₁B₁ નો મધ્યક 76.80 જોવા મળે છે, A₁B₂નો મધ્યક 67.70 જોવા મળે છે, A₂B₁નો મધ્યક 65.80 જોવા મળે છે, જ્યારે A₂B₂નો મધ્યક 59.80 જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત પરિણામ જોતા જણાય છે કે વિનયન પ્રવાહના અને ૫૦૦૦૦ થી ઓછી આવકના માતાપિતાના વિદ્યાર્થીઓનું આત્મહત્યા વલણ વધુ જોવા મળે છે. આલેખ જોતા જણાય છે કે A₁B₁નો સ્તંભાલેખ અન્ય સ્તંભો કરતા ઉંચો જોવા મળે છે.

સંશોધનના તારણ

- શૈક્ષણિક પ્રવાહના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલણમાં સાર્થક અસર જોવા મળતી નથી. તેથી પૂર્વે રચેલ ઉત્કલ્પનાનો (શૈક્ષણિક પ્રવાહના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે) સ્વીકાર થાય છે.
- માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક અસર જોવા મળતી નથી. તેથી પૂર્વે રચેલ ઉત્કલ્પના(માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે)નો સ્વીકાર થાય છે..

3. શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલાણમાં કોઈ અસર જોવા મળતી નથી. તેથીપૂર્વે રચેલ ઉત્કલ્પના(શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને માતાપિતાની વાર્ષિક આવકના સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓના આત્મહત્યાના વલાણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહિ મળે.)નો સ્વીકાર થાય છે.

સંદર્ભ :

Meghnathi, R.G. (2004), Regional officer for south East Asia. New Delhi, Varma, S.K. (1988): Measurement of the positive mental health: Some Theoretical -A comparative study of suicide tendency

Bhalala, J.N.(2014). A Comparative Study of Suicide Tendency Among Students in Relation to Gender and Residential Area. *The International Journal of Indian Psychology*. V. (2).1. P. 36-40.

Dungrani, A. (2016), A Study of Suicide Tendency among Students of 10th and 12th Standards, *International Journal of Indian Psychology*, V. (3), 3. P. 52-59.

Dadhaniya, D.A.(2015). Suicide Tendency Among Widow and Non-Widow Women. *International Journal of Indian Psychology*, V. (2), 4. P. 185-188.

Turecki G, Brent D.A. (2016). "Suicide and suicidal behaviour". *Lancet*. 387 (10024): 1227-39.

જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં તકુણોની આત્મહત્યાના વલણનો મનોવૈજ્ઞાનિક

અભ્યાસ

Sanjay K Raval
Assistant Professor
M.N. College, Visnagar

Abstract:

સમસ્યા છે તો ઉકેલ છે જ, આત્મહત્યા કોઈ હલ નથી. પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં તકુણોના આત્મહત્યાના વલણનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તેમજ સંશોધનના હેતુને ધ્યનમાં રાખીને સ્વતંત્ર પરીવર્ત્ય તરીકે જાતિ જી અને પુરુષ તેમજ વિસ્તારમાં ગ્રામ્ય અને શહેરીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આધારિત પરીવર્ત્ય તરીકે આત્મહત્યાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાર બાદ સમાચિત તરીકે મહેસૂસાણા જીલ્લામાં રહેતા તકુણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નિર્દર્શન તરીકે કુલ ૫૦ તકુણોની સહેતુક નિર્દર્શન પદ્ધતિ દ્વારા પસંદગી કરવામાં આવી છે. સંશોધન સાધન તરીકે વ્યક્તિગત માહિતી પત્રક અને ડૉ. દિલીપ ભટ અને ડૉ. રસિક મેધનાથી દ્વારા રચિત આત્મહત્યા વલણ તુલા લેવામાં આવી છે. અંકડાશાસ્ક્રીય પ્રયુક્તિ તરીકે 'F- ટેસ્ટ' નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પરિણામ જાણવા મળ્યું કે જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં તકુણોમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો.

Keywords: આત્મહત્યા, તકુણ, જાતિ, વિસ્તાર.

પ્રસ્તાવના :

આત્મહત્યા એક પ્રકારની માનસિક બીમારી છે. આત્મહત્યા એ માનવજીવનની એક અતિકુણ ઘટના છે. સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત વ્યક્તિ એકએક ઘડીના પતા ઉપર સુઈ જાય, નદીના પ્રવાહમાં ઝંપલાવે, કુવામાં પડીને કે જેરી દવા પીને પોતાનું જીવનનો અંત લાવતો હોય છે. માનવીને મળેલ અતિ મળેલ અતિમૂલ્યવાન અને પવિત્ર જીવનનો આ રીતે કાણ અંત આવી જાય છે ટે મારનાર વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ માટે એક મોટી દુર્ઘટના છે.

૨. આત્મહત્યા એટલે શું ?

આત્મહત્યા (આપધાત) ને અંગેજુમાં suicidે કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ લેટિન ભાષાના શબ્દોથી બનેલ છે જેમાં Suj અને cide એ બે શબ્દો છે. જેમાં Suના નો અર્થ પોતાની જાત એવો થાય છે અને cideનો અર્થ મારી નાંખવું એવો થાય છે. આમ શબ્દાર્થ પ્રમાણે "આત્મહત્યા એટલે પોતાની જાતને મારી નાંખવી." વ્યક્તિ પોતે જ પોતાની જાતને કોઈપણ રીતે પૂર્ણ કરી નાંખે અથવા મારી નાંખે તેને આત્મહત્યા કે આપધાત કહેવામાં આવે છે. આઈઝેન્ક અને તેના સાથીઓ (૧૯૭૨)ના મત પ્રમાણે અત્યારની ઘટનામાં આત્મહત્યા

કરનાર અને તેનો શિકાર બનનાર વ્યક્તિ પોતે જ હોય છે. જેમાં આહત્યા કરનાર વ્યક્તિ માનસિક રોગી હોય છે. શિકારના રૂપમાં તેને પોતાની જ રક્ષા કરવાની હોય છે.

૩. આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત ઘટકો :-

આત્મહત્યા એ એક માનસિક અને સામાજિક સમસ્યા છે. ખિંજતાના દર્દીઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત ઘટકો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઉંમર:-

તરુણકાળમાં થતી આત્મહત્યાનું પ્રમાણ લગભગ બધાં જ દેશોમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ભારતમાં થયેલા અભ્યાસો પ્રમાણે ૧૩ થી ૩૫ વર્ષની વય જીથમાં આત્મહત્યા નું પ્રમાણ અન્ય વય જીથ કરતાં વધારે જોવા મળે છે. અમેરિકામાં થયેલ અભ્યાસો પ્રમાણે ૮૫ વર્ષ થી વધુ ઉંમરના વય જીથમાં ૪૫ વર્ષથી ઓછી વય ધરાવતા જીથ કરતાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળેલ છે. પંદરથી ચૌદ વર્ષની વચ્ચેની વયના બાળકોમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ જવલ્લે જ જોવા મળે છે. પરંતુ અમેરિકામાં આ વય જીથમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. આમ ઉંમર એ પણ આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત ઘટક છે.

(૨) જાતિ:-

વિશ્વમાં દર વર્ષે ૮ લાખ લોકો આત્મહત્યા કરે છે. પુરુષો કરતાં સીઓમાં આત્મહત્યા કરવાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. સાથે સાથે એ પણ જોવા મળે છે કે, સીઓ પુરુષોની અપેક્ષાએ આત્મહત્યાનો પ્રયાસ વધારે કરે છે, પરંતુ મૃત્યુથી ને એટલા માટે બચી જાય છે: કારણ કે તે ઓછા ધાર્ટક ઉપાયોને અપનાવે છે. વિધુર, વિધવા, છૂટાછેડાવાળી સ્ત્રીઓ, પરિણિત સ્ત્રીઓની અપેક્ષાએ વધારે આત્મ હત્યા કરે છે. (Russ-૧૯૭૪) જ વ્યક્તિઓમાં રોજગારની અસુરક્ષાની ભાવના હોય છે, તેનામાં આત્મહત્યાની પ્રવૃત્તિ વિકસીત થઈ જાય છે.

(૩) ધર્મ:-

આત્મહત્યા પરતેના ધાર્મિક પ્રતિબંધો અને સમાજનું આત્મહત્યા પ્રતેનું વલણ પણ આત્મહત્યાનું એક પરિબળ છે. કેથોલિક ધર્મ અને ઇસ્લામ ધર્મમાં આત્મહત્યાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. ધણા સમાજોમાં આત્મહત્યાને એક અપરાધ અને પાપ ગણવામાં આવે છે. જુદી જુદી ધાર્મિક માન્યતાઓ પણ આત્મહત્યા ઉપર અસર કરે છે.

(૪) જાતિ :-

એક સમાજ કરતાં બીજા સમાજમાં આત્મહત્યાનો દર જુદો હોય છે. દા.ત. હંગેરીમાં આત્મહત્યાનો દર આખા વિશ્વમાં વધુ છે. ત્યાં એક લાખમાંથી ૫૦ લાખ લોકો આત્મહત્યા કરે છે. અમેરિકા કરતાં આ દર ચાર ગણો વધારે છે, પશ્ચિમના દેશોમાં એક લાખે ૨૦ લોકો આત્મહત્યા કરે છે. ઇજિપ્ટ, ગ્રીસ, ઇટાલી, ઇઝરાયેલ,

સ્પેન, મેઝિસ્કો, આયલેન્ડ વગેરેમાં એક લાખમાં નવથી ઓછું પ્રમાણ છે. તે દર્શાવે છે કે જુદી જુદી જાતિઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે.

(૫) આબોહવા :-

આત્મહત્યા કરવાની બાબત પર આબોહવાની પણ અસર જોવા મળે છે. ઠંડા પ્રદેશના લોકો ઉષ્ણ પ્રદેશના લોકો કરતાં વધુ કે ઓછી આત્મહત્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે એવું જોવા મળે છે કે શિયાળાની કે ઠંડીની ઋતુમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. તેની સરખામણીમાં ઉનાળામાં આ પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. મોટેલાગે રાત્રે કે બપોરના એકાંત સમયમાં આત્મહત્યા કરવાના પ્રમાણો વધુ થયેલા જોવા મળે છે.

(૬) વ્યવસાય :-

વ્યવસાય પણ આત્મહત્યા સાથે સંબંધિત એક ઘટક છે. દરેક વ્યક્તિ જુદા જુદા પ્રકારના વ્યવસાય કરતા હોય છે જેથી તેમની આંશિક સ્થિતિમાં પણ તફવાત હોય છે. જેમકે નિમ્ન આંશિક વર્ગના લોકોમાં મધ્યમ વર્ગના અને ઉચ્ચવર્ગના લોકો કરતાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. કાસ કરીને ખેતમજૂરી, મિલમજૂરો અને અકુશળ કારીગરો વગેરે વધારે આત્મહત્યા કરે છે.

(૭) લંજનો દરજો :-

લંજનજીવનમાં ભંગાણ કે અંગાત સંબંધોની ખામી આત્મહત્યાનું એક કારણ બને છે. યુરોપિયન સમાજ પર થયેલો એક અભ્યાસ દર્શાવે છે કે પરિણીત વ્યક્તિઓ કરતાં અપરિણીત વ્યક્તિઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળ્યું છે. ભારતમાં ખાસ કરીને દક્ષિણ ભારતમાં પરિણીત સીઓમાં આત્મહત્યા વધારે જોવા મળેલી તે પ્રમાણે વિધવા સ્ત્રીઓ છુટાછેડા લીધેલી સ્ત્રીઓમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. આમ લંજનો દરજો પણ આ બાબત સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

(૮) શારીરિક સ્વાસ્થ્ય :-

આત્મહત્યા સાથેના સંબંધિત ઘટકોમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્યની બાબત પણ મહત્વની છે. મગજના સેરોટોનિનની કામગીરીમાં વિક્ષેપ પડે છે ત્યારે આત્મહત્યા થવાનું જોખમ વધી જાય છે. મગજની સેરોટોનિક પ્રવૃત્તિઓ ઓછી થઈ જાય છે ત્યારે વ્યક્તિનું વર્તન હિસક બને છે. આત્મહત્યાના પ્રયાસથી હોસ્પિટલમાં દાખલ થયેલી વ્યક્તિઓમાં જેમનું સેરોટોનિન લેવલ ઓછું હતું તેઓમાં આત્મહત્યા કરવાનું પ્રમાણ વધારે હતું. અત્યંત ગંભીર બીમારી કે પ્રાણધાતક બીરીથી કંટાળીને દર્દી આત્મહત્યાનો આશ્રય લે છે. આમ શારીરિક બીમારી પણ આત્મહત્યા સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

પૂર્વ થયેલા અભ્યાસો:

ભાલાલા.જે.એન.(૨૦૧૪) ના સંશોધનમાં પરિણામ જાણવા મળ્યું હતું કે જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં આત્મહત્યા વલણમાં સાર્થક તફવાત જોવા મળ્યો હતો.

દધાનિઅા, ડી.એ. (૨૦૧૫) ના સંશોધનમાં પરિણામ જાણવા મળ્યું હતું કે વિધવા મહિલા અને બિન વિધવા મહિલાના આત્મહત્યા વલણમાં નોંધ પાત્ર તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

ડૉ. કુરુણાથી, એ. (૨૦૧૬) ના સંશોધનના પરિણામમાં જોવા મળ્યું હતું કે ધોરણ, જાતિ, અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં આત્મહત્યા વલણમાં સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

હેતુઓ :

(1) જાતિના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણનો અભ્યાસ કરવો.

(2) વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણનો અભ્યાસ કરવો.

(3) જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણનો અભ્યાસ કરવો.

ઉત્કલ્પના :

H_0_1 : જાતિના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.

H_0_2 : વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.

H_0_3 : જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.

સંશોધન યોજના:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં 2×2 ફેક્ટોરીયલ યોજનાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

A જાતિ			
B વિસ્તાર	A ₁ સ્ત્રી	A ₂ પુરુષ	કુલ
B1 ગ્રામ્ય	(A ₁ B ₁) 15	(A ₂ B ₁) 15	30
B2 શહેરી	(A ₁ B ₂) 15	(A ₂ B ₂) 15	30
કુલ	30	30	60

સંશોધનના પરીવત્તો :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પરીવત્યો નીચે મુજબ છે.

ક્રમ	પરીવત્યોનું નામ		કક્ષાની સંખ્યા	પરીવત્યોનું સ્તર
૧.	સ્વતંત્ર	જાતિ	૨	૧. સ્ત્રી ૨. પુરુષ
૨.	સ્વતંત્ર	વિસ્તાર	૨	૧. ગ્રામીય ૨. શહેરી
૩.	આધારિત	આત્મહત્યા વલણ	૧	૧. આત્મહત્યા વલણ

સમાજિક:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમાજિક તરીકે મેહસાણા જિલ્લાના તરુણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

નિર્દર્શન:

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમાજિક સહેતુક નિર્દર્શન પદ્ધતિ દ્વારા ૬૦ તરુણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધનના સાધનો :

સંશોધનના ઉપયોગમાં આવેલ સાધનોનું વર્ણન નીચે મુજબ છે.

૧] વ્યક્તિગત માહિતીપત્રક :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉત્તરદાતાની જરૂરી પ્રાથમિક માહિતી એકત્રિત કરવા માટે સંશોધક દ્વારા વ્યક્તિગત માહિતીપત્રકની રચના કરવામાં આવી હતી.આ માહિતીપત્રકમાં નામ, ઉંમર, અભ્યાસ, રહેઠાણ, માતા કે પિતાનું નામ વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨] આત્મહત્યા વલણ તુલા :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધન સાધન તરીકે ડૉ. દિલીપ ભટ અને ડૉ. રશિક મેધનાશી દ્વારા રચિત આત્મહત્યા વલણ તુલાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કસોટીમાં ૪૦ વિધાનો આપેલા છે.

પરિણામ ચર્ચા :

Table 1.1

જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યા વલણ દર્શાવતું ANOVA કોષ્ટક:

Variables	Sum of Square	Df	Mean sum of	F	Sig. Level

			Square		
જાતિ (A)	7.37	1	7.37	0.016	N.S.
વિસ્તાર(B)	294.82	1	294.82	0.065	N.S.
જાતિ અને વિસ્તાર (A x B)	2788.02	1	2788.02	6.21	0.05
SS _W	25126	56	448.68		
SS _T	28216.18	59			
Sig. level : 0.05 =4.00					
0.01 = 7.08					

ઉપરોક્ત કોષ્ટક 1.1 : જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યા વલણ દર્શાવતું ANOVA કોષ્ટક જોતા જણાય છે કે જાતિના સંદર્ભમાં F નું મૂલ્ય 0.016 જોવા મળે છે. જે F કોષ્ટક જોતા અસાર્થક જણાય છે. વિસ્તારના સંદર્ભમાં ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં F નું મૂલ્ય 0.065 જોવા મળે છે. આ F કોષ્ટકમાં જોતા અસાર્થક જણાય છે. જાતિઅને વિસ્તારના સંદર્ભમાં આંતરિક અસર તપાસતા જણાય છે કે F નું મૂલ્ય 6.21જે F કોષ્ટકના સંદર્ભમાં સાર્થક જોવા મળે છે.

મુખ્ય અસર:

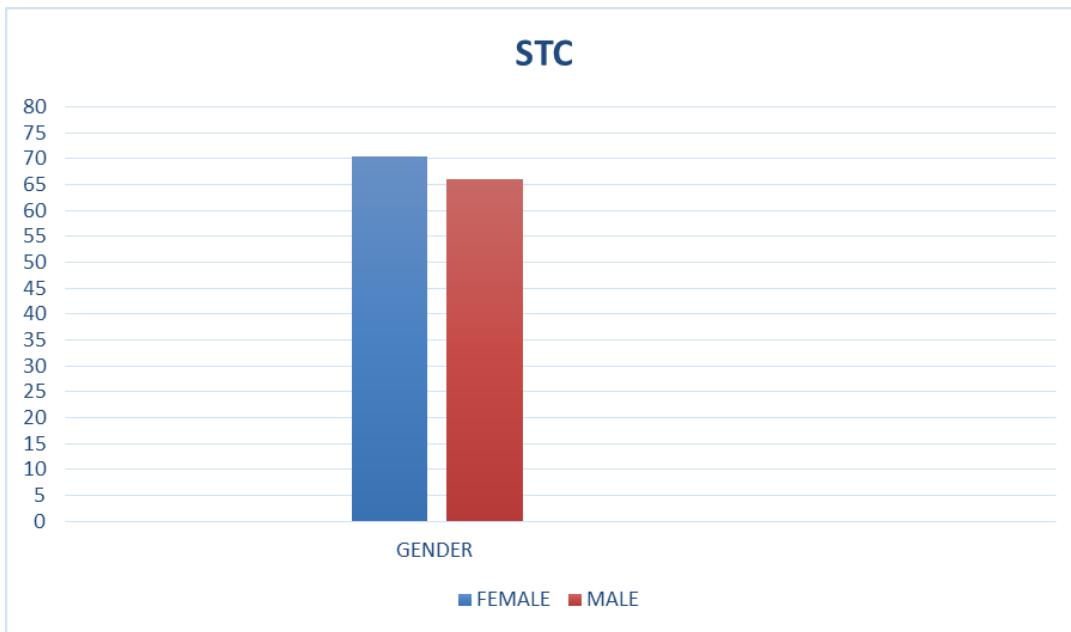
H_{01} : જાતિના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.

Table: 1.2

જાતિના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણના મધ્યકો અને Fમૂલ્ય દર્શાવતું કોષ્ટક :

Variables	N	M	F	Sig.		
સ્ત્રી (A ₁)	30	70.43	0.016	N.S.		
પુરુષ (A ₂)	30	66				
Sig. level : 0.05 =4.00						
0.01 = 7.08						

આલેખ: 1.1 જાતિના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણના મધ્યકો દર્શાવતો સ્તંભાલેખ:

अहीं कोष्टक नं.1.2 अने आलेख नंबर 1.1 मां जातिना संदर्भमां तરुणोना आत्महत्याना वलणना मध्यको दर्शाव्या छे. A1 एटले स्त्रीओनो मध्यक 70.43 जोवा मगे छे ज्यारे A2 एटले पुरुषोनो मध्यक 66 जोवा मगे छे. बंने मध्यको वर्चोनो तक्षवत 4.43 जोवा मगे छे. आथी पूर्व रचेली उत्काल्पनानो अस्वीकार करवामां आवे छे. प्रस्तुत परिणाम परथी कही शकाय छे के पुरुष तरुणो करता स्त्री तरुणीओमां आत्महत्या वलण उच्च जोवा मगे छे.

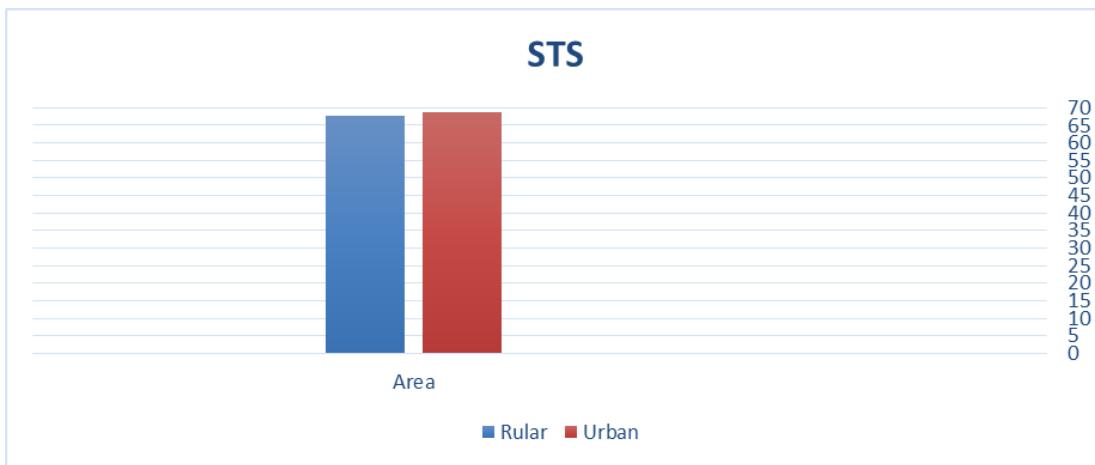
H0₂: विस्तारना संदर्भमां तरुणोना आत्महत्याना वलणमां कोई सार्थक तक्षवत जोवा नहीं मगे

Table:1.3

विस्तारना संदर्भमां तरुणोना आत्महत्याना वलणना मध्यको अने F मूल्य दर्शावतुं कोष्टकः

Variables	N	M	F	Sig.	
ग्राम्य(B ₁)	30	67.87	0.065	N.S	
शहरी(B ₂)	30	68.87			
Sig. level : 0.05 = 4.00					
				0.01 = 7.08	

आलेख: 1.2 विस्तारना संदर्भमां तरुणोना आत्महत्याना वलणना मध्यको दर्शावतो स्तंभालेखः

અહીં કોષ્ટક નં.1.3 અને આલોખ 1.2 માં વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણના મધ્યકો દર્શાવ્યા છે. અહીં B1 એટલે ગ્રામ્ય વિસ્તારના તરુણોનો મધ્યક 67.87 જોવા મળે છે જ્યારે B2 એટલે શહેરી વિસ્તારના તરુણોનો મધ્યક 68.87 જોવા મળે છે. બંને મધ્યકો વચ્ચેનો તફાવત 1.00 જોવા મળે છે. આથી પૂર્વે રચેલી ઉત્કાલ્પનાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત પરિણામ પરથી કહી શકાય છે કે વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ તફાવત નથી.

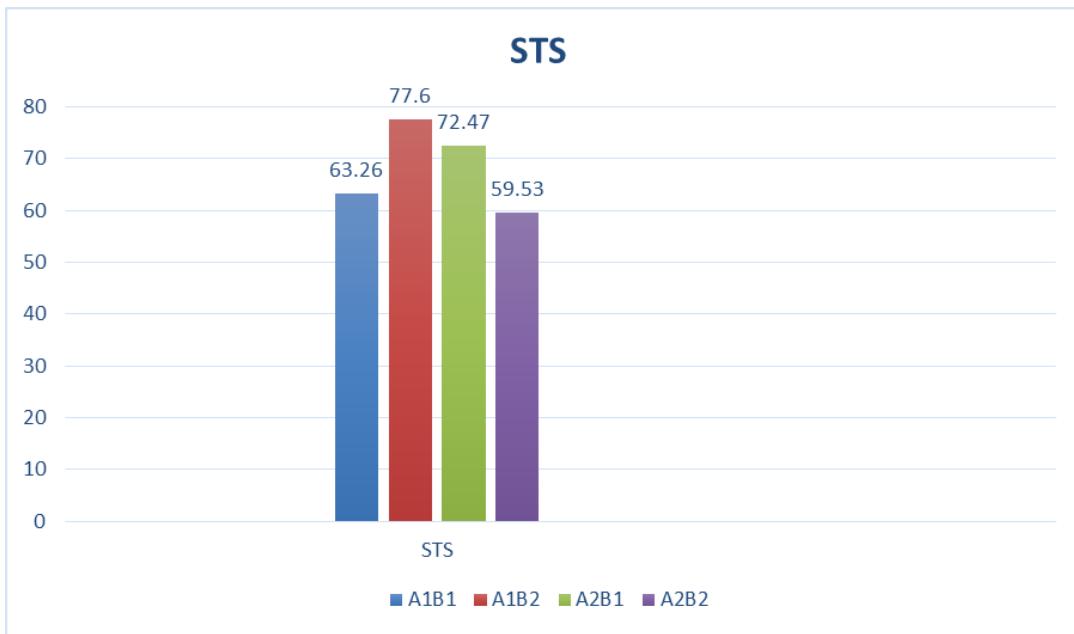
H03: જાતિ અને વિસ્તારનાસંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.

Table:1.4

જાતિ અને વિસ્તારનાસંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણના મધ્યકો અને F મુલ્ય દર્શાવતું કોષ્ટક:

Variables	M		F	Sig.
	A ₁ (30)	A ₂ (30)		
B ₁ (30)	63.26	72.47	6.21	0.05
B ₂ (30)	77.6	59.53		
Sig. level : 0.05 =4.00			0.01 = 7.08	

આલોખ:1.3 જાતિ અને વિસ્તારનાસંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણના મધ્યકો દર્શાવતો સ્તંભાલોખ:

અહીં કોષ્ટક નં.1.4 અને આલેખનં. 1.3માં જાતિ અને વિસ્તારનાસંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણના મધ્યકો દર્શાવ્યા છે. અહીં A1B1 નો મધ્યક 63.26 જોવા મળે છે, A1B2નો મધ્યક 77.6 જોવા મળે છે, A2B1નો મધ્યક 72.47 જોવા મળે છે, જ્યારે A2B2નો મધ્યક 59.53 જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત પરિણામ જોતા જણાય છે કે શહેરી વિસ્તારની તરુણીઓમાં આત્મહત્યા વલણ વધુ જોવા મળે છે. આલેખ જોતા જણાય છે કે A1B2નો સ્તંભાલેખ અન્ય સ્તંભો કરતા ઉંચો જોવા મળે છે.

સંશોધનના તારણો

1. જાતિના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક અસર જોવા મળતી નથી. તે થી પૂર્વે રચેલ ઉત્કલ્પનાનો (જાતિના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.) સ્વીકાર થાય છે.
2. વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક અસર જોવા મળતી નથી. તેથી પૂર્વે રચેલી ઉત્કલ્પના (વિસ્તારના સંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.)નો સ્વીકાર થાય છે.
3. જાતિ અને વિસ્તારનાસંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં અસર જોવા મળે છે. તેથી પૂર્વે રચેલ ઉત્કલ્પના (જાતિ અને વિસ્તારનાસંદર્ભમાં તરુણોના આત્મહત્યાના વલણમાં કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા નહીં મળે.)નો અસ્વીકાર થાય છે.

સંદર્ભ :

Meghnathi, R.G. (2004), Regional officer for south East Asia. New Delhi, Varma, S.K. (1988): Measurement of the positive mental health: Some Theoretical -A comparative study of suicide tendency

Bhalala, J.N.(2014). A Comarative Study of Suicide Tendency Among Students in Relation to Gender and Residential Area. *The International Journal of Indian Psychology*. V. (2).1. P. 36-40.

Dungrani, A. (2016), A Study of Suicide Tendency among Students of 10th and 12th Standards, *International Journal of Indian Psychology*, V. (3), 3. P. 52-59.

Dadhaniya, D.A.(2015). Suicide Tendency Among Widow and Non-Widow Women. *International Journal of Indian Psychology*, V. (2), 4. P. 185-188.

Turecki G, Brent D.A. (2016). "Suicide and suicidal behaviour". *Lancet*. 387 (10024): 1227-39.

आनन्दवर्धनविरचिते ध्वन्यालोके सङ्घटनानां समीक्षात्मकमध्ययनम् ।

नाम - देवकृष्ण बी. ठाकोर

तैत्तरीयोपनिषदि रसः परमात्मरूपतया निरूपितः विद्यते - रसो वै सः रस हयेवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति । यथा परमात्मा सर्वव्यापकः वर्तते सर्वत्र प्रकाशमानो भवति तथैव रसः अपि काव्यजगतः सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यापकतया वर्तमानः दृश्यते । यथा पदे पदावयवे वाक्ये च प्रकाश्यते तथा एव संघटनायाम् अपि प्रकाशमानः परिलक्ष्यते ।

प्रथमः संधटनायाः स्वरूपस्य परिचयः प्राप्तव्यः भवति । अनेके आचार्याः सङ्घटनाविषये विचारं कृतवन्तः । आचार्यः दण्डी काव्यादर्शं सङ्घटनायाः कृते मार्गशब्दस्य प्रयोगं चकार वामनः च रीतिशब्दस्य ।

वामनात् पूर्वभाविनो विद्वांसः काव्ये अलङ्कारस्य महत्त्वं स्वीचक्रः । सर्वाणि एव शब्दार्थयोः सौन्दर्यसाधनानि ते अलङ्काररूपेण एव अभ्युपगतवन्तः । किन्तु वामनः रीतेः स्वरूपं निरूपयन् कथयति - विशिष्टा पदरचना रीतिः इति । साधारणी पदरचना काव्यस्य कृते उपयोगिनी न भवति, सा साधारणजनानां वाक्येषु अपि सम्भवति, अतः विशिष्टा सा वक्तव्या भवति । पदरचनायाम् इदं वैशिष्ट्यं समायाति । वामनः भरताचार्य इव दश गुणान् मन्यते । तदनुसारेण दश शब्दगुणाः दश च अर्थगुणाः सन्ति समाननामानः ।

वामनः अस्याः रीतेः संघटनायाः त्रीन् भेदान् अङ्गीचकार- वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली, च इति । दोषैः रहिता, गुणैः समन्विता वीणेव माधुर्यं वमन्ती वैदर्भी रीतिः कथयते -

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।

विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥ⁱⁱ

किञ्चित् बन्धशैथिल्यं धारयन्ती पौराणिकीं पदरचनां प्रदर्शयन्ती मधुरा सुकुमारा च रीतिः पाञ्चाली अभिधीयते ।

अशिलष्टश्लथभावां तु पुराणच्छयायाऽन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराऽच पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ⁱⁱⁱ

यस्याऽच रीतौ पदानि समस्तानि उद्धृतानि भवन्ति, या च ओजोगुणेन कान्तिगुणेन च युक्ता भवति सा गौडी, गौडीया वा रीतिः उच्यते -

समस्तात्यद्वृटपदामोजः कान्तिगुणान्विताम् ।

गौडीयामपि गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणः ॥^{iv}

एताः एव तिस्त्रः रीतयः मम्मटेन उपनागरिका परुषा कोमला कथिताः -

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णरूपनागरिकोच्यते ।

ओजः प्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमलापरैः ॥^v

इयम् एव रीतिः ध्वनिकृता सङ्घटनारूपेण अभिहिता रसोपरकाररूपेण विवेचिताऽस्ति । ध्वनिवादः वस्तुतः रसवादस्य एव सविस्तरं व्याख्यानम् अस्ति । त्रिविधे अपि ध्वनौ रसध्वनिः एव काव्यात्मरूपेण निरूपितः अस्ति । काव्यास्यात्मा स एवार्थः । र सं केन्द्रीकृत्य ध्वनिकारः आनन्दवर्धनः सर्वाणि एव काव्याङ्गानि व्यवस्थापितानि । अतः काव्याङ्गानां समुचितव्यवस्थापने ध्वनिकारस्य महत्त्वं मनसि निधाय पण्डितराजः यथोचितम् आह - ध्वनिकृतां सकलालङ्कारिकसरणि-व्यवस्थापकत्वात् । इति ।

अस्याः सङ्घटनायाः वामनप्रतिपादितायाः रीतेः वा विषये महाकविः नीलकण्ठः शिवलीलार्णवे महाकाव्ये कथितवान् यत् जीवने येषां शब्दानां वयं प्रयोगं कुर्मः येषाम् अर्थानाम् चर्चा विदध्मः, ते एव कविकौशलेन विशिष्टम् विन्यासं आसाद् य लोकानां मनोमोहकाः सम्पद्यन्ते -

यानेव शब्दान् वयमालपामः यानेव चार्थान् वयमुल्लिखामः ।

तैरेव विन्यासविशेषभव्यैः सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति ॥^{vi}

॥ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य संघटनाप्रकाशयता ॥

विवक्षितान्यपरवाच्यैवने: द्वौ भेदौ स्तः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने: रसादिः विषयः अस्ति । विभावानुभावव्यभिचारिभ्यः रसादिः प्रकाशते । अतः विभावानुभावव्यभि-चारिणः व्यञ्जकाः रसादिश्च व्यङ्ग्य भवति । सम्पूर्णं काव्यं विभावानुभावव्यभि-चारिणां समुचितसन्निवेशस्वरूपं वर्तते । अतः काव्यं प्राधान्येन रसादेः व्यञ्जकं वर्तते । यद्यपि समग्रमपि काव्यं रसादेः अभिव्यञ्जकं तथापि कुत्रचिद् काव्येषु केचन वर्णाः, कानिचन पदानि, केचन पदावयवाः, कानिचन वाक्यानि, केचन सङ्घटनाप्रकाराश्च सहकारिरूपेण रसस्य अभिव्यञ्जकाः दृश्यन्ते । एतदेव उक्तम् आनन्दवर्धनने -

यस्त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्वाक्यपदादिषु ।

वाक्ये सङ्घटनायाश्च स प्रबन्धेऽपि प्रकाशते ॥^{vii}

इत्यस्यां कारिकायाम् । सङ्घटनाऽपि सहकारिरूपेण अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-ध्वने: प्रकाशको भवति । अस्याः सङ्घटनायाः स्वरूपं किम् ? कथमेषा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिम् अभिव्यनक्ति इति च अग्रे निरूप्यते ।

यथोक्तम् अभिनवगुप्तेन लोचने -

तुशब्दः पूर्वभेदेभ्योऽस्य विशेषद्योदकः । वर्णसमुदायश्च पदम् । तत्समुदायो वाक्यम् । सङ्घटना पदगता वाक्यगता च । सङ्घटितवाक्यसमुदायः प्रबन्धः इत्यभिप्रायेण वर्णादीनां यथाक्रममुपादानमम् आदिशब्देन पदैकदेशपदद्वितयादीनां ग्रहणम् । सप्तम्या निमित्तत्वमुक्तम् ।

॥ सङ्घटनास्वरूपम् ॥

भेदपूर्वकम् अस्याः स्वरूपं निरूपयन् ध्वनिकारः कथयति यत् समासेन रहिता मध्यमसमासेन युता दीर्घेण समासेन च सहिता इति एवम् अस्याः सङ्घटनायाः त्रयः भेदाः सम्भवन्ति । इयम् एव वामनस्य त्रिविधा रीतिः वैदर्भी, पाञ्चाली, गौडीया च इति प्रसिद्धा । माधुर्यम् ओजः प्रसादः च इति त्रयः रसधर्माः अस्याः आश्रयतां

प्रपद्यन्ते । एतान् त्रीन् गुणान् आश्रित्य तिष्ठन्ती इयं विविधान् शृङ्गारादीन् रसान् प्रकाशयति । वक्तुः वाच्यस्य च औचित्यम् एतां नियमति । क्व समासेन शून्या कुत्र मध्यमसमासा कुत्र च दीर्घसमासेन भूषिता इयं विधेया इति वक्तुः वाच्यस्य च औचित्यं निर्धारयति ।

॥ सङ्घटनायाः नियामकानि तत्त्वानि ॥

सङ्घटनायाः गुणस्वरूपताः गुणाश्रयता, गुणाश्रितता वा मन्यताम्, किन्तु तस्याः रसानुसारेण व्यवस्था न उपपद्यते, अपि तु वक्तुः वाच्यस्य प्रबन्धस्य च औचित्यानुसारेण व्यवस्था एव औचित्यं भजते । तदनुसारेण व्यवस्थापिता संघटना न क्वचित् अपि व्यभिचारम् आप्नोति । तत्र वक्ता कविः तेन कल्पितः वा भवति । कविकल्पितः अपि नीरसः सरसः वा भवति । सरसः अपि रामादिं कथानायकं समाश्रितः रावणादिप्रतिनायक-समाश्रितः रावणादिप्रतिनायकसमाश्रितः वा सम्भवति ।

कथानायकः अपि स्वभावभेदात् चतुःप्रकारकः सञ्जयाते - धीरोदात्तः, धीरोद्धतः, धीरललितः, धीरप्रशान्त च इत्येवं तस्य अनेके भेदाः सन्ति । यथा नायकः, अनुनायकः, उपनायकः, प्रतिनायकः च इत्यादयः वक्तुः भेदाः प्रभेदाः च विद्यन्ते ।

वाच्यम् अपि ध्वनिरूपस्य रसस्य व्यञ्जकतया उपकारकं रसाभासस्य उपस्कारकं च इति द्विविधं भवति । इदं द्विविधं अपि वाच्यं नाट्यगतं श्रव्यकाव्यगतं च इति द्वैविध्यं भजते । पुनः अपि तत् उत्तमप्रकृतिभिः देवमुनिप्रभृतिभिः प्रतिपाद्यं, दनुजमनुजादिभिः प्रतिपाद्यं च इति एवं बहुविधं सम्भवति । एवं बहुधा भिन्नस्य वक्तुः वाच्यस्य च औचित्यानुसारेण इयं सङ्घटना असमासा, मध्यमसमासा, दीर्घसमासा च भवति ।

॥ सङ्घटनायाः व्यञ्जकत्वम् ॥

ध्वन्यालोकस्य प्रथमे उद्योते द्वितीयकारिकायाः ललितोचितसन्निवेश-चारुणः काव्यस्य इति वृत्तिगतम् उचितपदं व्याचक्षाणः अभिनवगुप्तः उचितशब्देन रसौचित्यम् एव मन्यते । तेन अभिधीयते - उचितशब्देन रसविषयम् एव औचित्यं भवति इति दर्शयन् रसध्वनेः जीवितत्वं सूचयति, एवमेव पण्डितराजः जगन्नाथः अपि

रसव्याख्यां प्रारभमाणः कथयति - समुचितललितशब्दः सन्निवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः इति । ध्वनिवादस्य अनुयायिना क्षेमेन्द्रेण अपि - औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम् इथि कथयता इदमेव वस्तु प्रतिपादितम् । अथ सरसे वाक्ये एव सङ्घटनायां वक्तुः औचित्यविचारः प्रासाङ्गिकः भवति । यत्र कविः तेन निबद्धः वा वक्ता रसभावानां व्यञ्जकत्वे निरपेक्षः स्यात्, तत्र सङ्घटनायाः नियमः न निर्धार्यते । रसभावादेः तात्पर्यम् । उपेक्षमाणः कविः यमकादिचित्रकाव्यं रचयन् स्वेच्छया सङ्घटनां समाश्रयन्ति ।

यदि च कविः तेन कल्पितः वा वक्ता रसेन भावेन समन्वितः भवति, तदा नियमतः असमासा मध्यमसमासा च सङ्घटने प्रयोक्तव्ये स्याताम् । न कदाचित् तत्र दीर्घसमासा सा विधेया । रसध्वनिः भावध्वनिः च आङ्ग्यां व्यञ्जयेते । सरसस्य वक्तुः औचित्यस्य अपेक्षया एव दीर्घसमासायाः सङ्घटनायाः व्यावृत्तिः, क्रियते । तत्र असमासा सर्वथा अनूकूला मध्यमसमासा अपि कदाचित् प्रयोक्तव्या ।

तत्र करुण - विप्रलम्भशृङ्गारौ अतितरां कोमलौ भवतः । तत्र असमासा एव सङ्घटना समुपयोगिनी भवति । प्राधान्येन प्रतिपादनीये रसे, तस्य प्रतीतौ व्यवधानकारीणि विरोधीनि च तत्त्वानि सर्वथा बहुविधानां समासानां सम्भावनया रसप्रतीतौ व्यवधानम् उपस्थापयन्ति ।

विशेषतः नाट्यात्मके काव्ये श्रव्ये च करुणविप्रलम्भशृङ्गारयोः वर्णने दीर्घसमासा सङ्घटना परिहेया भवति कविभिः । करुण- विप्रलम्भशृङ्गारौ सुकुमारतरौ भवतः शब्दार्थयोः स्वच्छतायाम् अपि अस्वच्छतायां तयोः प्रतीतिः प्रतिबद्धा सञ्जायते । प्रसादनामा गुणः एताः तिस्त्रः अपि सङ्घटना व्याप्य सन्तिष्ठते । प्रसादगुणः सर्वेषां रसानां सङ्घटनां कृते साधारणः सञ्जायते । पुनः स्मृतिपथम् आनयन्तु ध्वन्यालोकस्य द्वितीयोदयोतस्य इमां कारिकाम् -

समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान् प्रति ।

स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥^{viii}

अस्य प्रसादगुणस्य सर्वरसेषु सर्वसङ्घटनासु च साधारणता अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अवगम्यते ।

यथोक्तम् अभिनवगुप्तेन लोचने -

समर्पकत्वं सम्यगर्पकत्वं हृदयसंवादेन प्रतिपत्तृन् प्रति स्वात्मावेशेन व्यापारकत्वं झटिति शुष्ककाष्ठाग्निद्रष्टान्तेन । अकलुषोदकद्रष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः । उपचारात्तु तथाविधे व्यङ्ग्येऽर्थं यच्छब्दार्थयोः समर्पकत्वं तदपि प्रसादः इति ।

॥ समाहारः ॥

स्वरूपतः सङ्घटना त्रिविधा भवति, असमासा मध्यमसमासा दीर्घसमासा च । सा गुणान् आश्रित्य रसान् व्यनक्तिं । सङ्घटनायाः विषये ध्वनिकृता त्रयः विकल्पाः समुत्थापिताः सन्ति - १. गुणानां सङ्घटनायाः च ऐक्यम् २. भैदस्वीकारे गुणाश्रया सङ्घटनाः ३. सङ्घटनाश्रयाः वा गुणाः इति ।

यदि गुणाः सङ्घटना च एकं वस्तु, गुणाः वा संघटनाश्रयाः इति पक्षद्वये सङ्घटनाया इव गुणानाम् अपि नियतविषयता भज्येत । अस्मिन् रसे व्यङ्ग्ये इयम् एव सङ्घटना स्यात्, इति तस्याः यथा विषयनियमः न अस्ति, तथा एव सङ्घटनारूपत्वे सङ्घटनाश्रितत्वे च गुणानाम् अपि विषयनियमः न स्यात् । किन्तु करुण - विप्रलभ्भशृङ्गारयोः नियमतः माधुर्यं गुणः तिष्ठति, रौद्रादौ ओजसः गुणस्य स्थितिः, रसे, भावे रसाभासे भावाभासे च माधुर्यप्रसादयोः स्थितिः, इति सर्वव्यवस्था भग्ना भवेत् ।

शृङ्गारे अपि दीर्घसमासा सङ्घटना, रौद्रे अपि असमासा सा दृश्यते । तस्मात् पूर्वोक्तं पक्षद्वयं न सन्तोषम् आवहति । वस्तुतः गुणा रसान् आश्रयन्ति ।

अथवा गुणाः शब्दाश्रयाः मन्तव्याः । शब्दधर्मत्वे अपि गुणानां न अनुप्रासादिशब्दालङ्कारतुल्यता । गुणानां शब्दधर्मत्वम् उपचारेण कल्प्यते, वस्तुतः ते रसधर्माः । शब्दधर्मत्वे अपि तेषां सङ्घटनारूपेण एव व्यञ्जनं न भवति । ते वर्णेषु

पटे, पटांशे अपि प्रकाशन्ते । वाक्येन प्रकाश्यत्वे अपि रसादीनां न कापि सङ्घटना नियता । अनियतसङ्घटना रसव्यञ्जकाः शब्दाः एव गुणानाम् आश्रयः । तस्मात् अन्ये गुणाः अन्या च सङ्घटना न वा गुणाः सङ्घटनाम् आश्रयन्ति ।

अथवा गुणाः सङ्घटना च एकरूपताम् एव भजन्तु । यस्मिन् लक्ष्ये व्यभिचारः दृश्यते, तत् लक्ष्यम् एव दुष्टं मन्यताम् । तादृशे लक्ष्ये - यो यः शस्त्रम् इत्यादौ अचारुतायाः अप्रतीतौ कवेः प्रतिभाः प्रकर्षः कारणं कल्प्यताम् । महाकवीनां प्रबन्धेषु विद्यमानः अपि दोषः कविशक्त्या आच्छाद्यते । यथा कुमारसम्भवे अनुचितम् अपि देवी - सम्भोगवर्णनं शक्त्या तिरोहितं दृश्यते ।

किन्तु अस्मिन् पक्षे यो यः शस्त्रम् इत्यादौ अननुभूतम् अपि अचारुत्वं बलात् आरोप्यते । अतः न अयं साधीयान् प्रतिभाति । तस्मात् सङ्घटनायाः नियमने कारणान्तरम् अन्वेष्टव्यम् । अतः सङ्घटनायाः आश्रयः गुणाः इत्येव पक्षः समीचिनः । वक्तुः वाच्यस्य च औचित्यम् अतिरिच्य काव्यप्रभेदानाम् औचित्यम् अपि सङ्घटनायाः नियामकं भवति । मुक्तकप्रभूतयः अनेके काव्यप्रभेदाः सन्ति । संस्कृते, प्राकृते अपभ्रंशे च विरचितं मुक्तकम्, सन्दानितकम्, दृश्यकाव्यम्, कलापकम्, कुलकम्, पर्यायबन्धः, परिकथा, सकलकथा, खण्डकथा, महाकाव्यम्, खण्डकाव्यम्, दृश्यकाव्यम्, गद्यनिबद्ध कथा आख्यायिका च इति अनेके काव्यप्रभेदाः सन्ति, येषाम् औचित्यानुसारेण सङ्घटना भिद्यते । गद्ये पद्ये च प्रबन्धरसौचित्यं संश्रिता सङ्घटना चमत्कारम् आधत्ते । रसौचित्यं च प्रबन्धौचित्यम् अनुसरत् किञ्चित् एव वैलक्षण्यं प्राप्नोति । रसौचित्यम् एव प्रमुखं मन्यते ।

कविः तेन कल्पितः वा वक्ता ध्वनिभूतं रसं प्रकाशयितुम् इच्छन् वक्तुः औचित्यम् अनुसरन् नियमतः असमासां मध्यमसमासां वा सङ्घटनां कुर्यात् । करुणे विप्रलम्भे च सर्वथा असमासा एव सङ्घटना विधेया । दीर्घसमासे तयोः प्रतीतौ व्यवधानं जायते । दृश्यकाव्ये करुण-विप्रलम्भयोः च वर्णने दीर्घसमासा सङ्घटना वर्णनीया स्यात् । रौद्रादौ रसे मध्यमसमासा सा विधेलिमा । धीरोद्धतनायकस्य चरिते वर्णनीये वाच्यौचित्यं प्रबन्धौचित्यम् अनुसरन् कविः दीर्घसमासाम् अपि सङ्घटनां कुर्यात् । सर्वेषु रसेषु सर्वासु सङ्घटनासु च प्रसादः गुणो व्यापकः साधारणः च भवति । तस्य गुणस्य अभावे

असमासा अपि रचना करुणविप्रलम्भौ प्रकाशयितुं न प्रभवति । प्रसादे सति मध्यमसमासा अपि सा तौ प्रकाशयतः । यो यः शस्त्रम् इति पद्ये ओजसः अस्वीकारे प्रसादः स्वीकार्यः, न माधुर्यम् ।

काव्यप्रभेदानाम् औचित्यम् अपि सङ्घटनां नियमयति । पद्य - गद्यमयानि च काव्यानि भवन्ति । मुक्तकेषु सरसकविः औचित्यम् अनुसरन् असमासां मध्यमसमासां च सङ्घटनां विधत्ते । अमरुककवेः शृङ्गारमयं शतं प्रसिद्धं विद्यते । सन्दानितकादिषु काव्यबन्धस्य द्रष्टिमाणं दर्शयितुम् एव कवि, मध्यमसमासां दीर्घसमासां च रचनां कुरुते । मुक्तकादीनि काव्यानि प्रबन्धेषु अपि भवन्ति, तत्र प्रबन्धौचित्यम् अनुसरणीयम् । पर्यायबन्धे असमासा मध्यमसमासा च सङ्घटना प्रशस्यते । कव च न अर्थौचित्यानुसारेण दीर्घसमासा अपि रचना क्रियते, किन्तु तत्र पुरुषा ग्राम्या च वृत्तिः परिहरणीये । परिकथायां कथामात्रस्य प्राधान्यात् कवेः सङ्घटनायां कामचारः भवति । कविः स्वेच्छया कामपि सङ्घटनां योजयितुं स्वतन्त्रः अस्तीत्यर्थः । प्राकृतनिबद्धयोः खण्डकथा - सकलकथयोः कुलकादेः प्रचुरतया रसतात्पर्यविरहात् काव्यबन्धस्य दृढतां कविः दर्शयितुं दीर्घसमासाम् अपि सङ्घटनां कुर्यात् । महाकाव्ये रसानुसारेण वृत्तीनां व्यवस्था करणीया । इतिवृत्तमात्रं वर्णयितुं प्रवृत्तः तत्र कविः यथेच्छं सङ्घटनां विदृश्यात् । सरसमहाकाव्ये च रसानुसारिणी सङ्घटना विधेया । दृश्यकाव्ये अपि रसानुसारिणी सा कर्त्तव्या । गद्यकाव्ये अपि वक्तुः वाच्यस्य काव्यप्रभेदस्य च औचित्यानुसारिणी सङ्घटना प्रशस्ता भवति ।

गद्यकाव्ये विशेषतः प्रबन्धौचित्यम् अनुसरणीयम् । विकटबन्धात् गद्ये सौन्दर्यवृद्धिः जायते इति सुमनसाम् अनुभवः । अतः आख्यायिकायां मध्यमसमासा दीर्घसमासा च सङ्घटने प्रशस्येत । कथायां सरसवस्तुनः वर्णनं भवति, अतः तत्र रसौचित्यम् अनुसरणीयम् एवं सर्वत्र सङ्घटनायां रसौचित्यम् आदरणीयम् । काव्यप्रभेदः अपि सङ्घटनां प्रभावयति । किन्तु तत्कृतं वैलक्षण्यं किञ्चित् एव भवति । अत एव आख्यायिकायाम् अपि करुण - विप्रलम्भवर्णने अतिदीर्घसमासा सङ्घटना न उपयोगिनी भवति ।

एवञ्च दृश्यकाव्ये नाटकादौ, करुण- विप्रलम्भव्यञ्जके श्रव्यकाव्ये अपि सर्वथा असमासा सङ्घटना प्रशस्ते । वीरः- रौद्रादि रसवर्णने प्रबन्धौचित्यं रसानुरोधेन क्वचित् न्यूनं क्वचिदधिकञ्च स्वीकरणीयम् । सर्वथा रसौचित्यस्य एव प्राधान्यं भवति ।

आख्यायिकायाम् अपि करुणादौ प्रधानतया प्रतीयमाने न नितराम् असमासा सङ्घटना प्रशस्ता । नाटकादौ अपि रौद्रादौ रसे वर्णनीये न अतिदीर्घसमासा सङ्घटना विधेलिमा । प्रबन्धौचित्येन युक्तं रसौचित्यं प्रमुखतया सङ्घटनाया नियमकं भवति इति शम् ।

- i तैत्तरीयोपनिषदि - ११.६.१ ।
- ii काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः अधिकरणम् - १, अध्यायः १ ।
- iii काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः अधिकरणम् - १ अध्यायः १ ।
- iv काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः अधिकरणम् - १, अध्यायः १ ।
- v काव्यप्रकाशे उल्लासः. ९ कारिका. ८० ।
- vi शिवलीलार्णवे सर्गः १, श्लोकः. १३ ।
- vii ध्वन्यालोके उद्योतः. ३ कारिका. २ ।
- viii ध्वन्यालोके उद्योतः. २ कारिका. १० ।

विचारचन्द्रोदयः - वेदान्तम् अवगन्तुं महनीयः ग्रन्थः

प्रस्तुत कर्ता

CHAD SHAMBHU LAKHANA

(M.A./NET/SET/B.Ed./Ph.D.Student)

वेदान्तदर्शनानुशार एतत् चराचर सृष्टिः एवं एतस्याः सृष्ट्याः अपरं यत् किञ्चित् अस्ति तत् सर्वं ब्रह्म अस्ति एवं च ब्रह्मणः कृते सर्वं मिथ्या अस्ति । “ब्रह्म सत्यं जगन्निमिथ्या...” ¹एषः केवलाद्वैतस्य केन्द्रवर्ति विचारः वर्तते । ब्रह्म केनोपनिषदे शब्दातीत (यद् वाचनभ्युदितं येन वागभ्युदयते),कल्पनातीत(यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्), दर्शनातीत (यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति), श्रवणातीत(यच्छोत्रेण न शृणोति येन श्रोतमिदं श्रुतम्), एवं च प्राणातीत(यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते)² एवं निदर्शनं अस्ति एवं ईशोपनिषदस्य प्रथम-मन्त्रे³ संपूर्णं जगतजगति ब्रह्मणः वासं वर्तते इति उल्लेखं प्राप्नोति । अतः अत्र अस्माकं अनुभवजगतः विपरीतं वर्णनं वेदान्तदर्शने दृष्टीगोचरं भवति एवं तस्य पठनं एवं पाठनं अतीव कठिनं भवति, गोस्वामितुलसीदासजी अपि वदति यत् ।

“कहत कठिन समुझत कठिन साधत कठिन कठिन विवेक ।

होन घुनाच्छार न्याय जों पुति प्रत्यूह अनेक ॥ ⁴

एतादृश कथिनकार्यं बहवः विद्वांसः सरलीकरणं कृतवान् । एतस्मिन् परम्परायां पण्डित-पीतांबरस्य समावेशः भवति । तस्य महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः ‘विचारचन्द्रोदयः’ वर्तते । एतस्मिन् ग्रन्थे वेदान्तदर्शनस्य महत्त्वपूर्ण-सिद्धान्तानां सरलः, शुद्धः, पद्धति-अनुसारः, सूक्ष्मतापूर्वक एवं योग्यतापूर्वक प्रदर्शनं कृतमस्ति ।

पितांबर-पण्डितमहोदयेन कच्छजनपदे वेदान्तदर्शनस्य प्रचार-प्रसारं कृतम् । तस्य जन्म अद्यतने गुजरात-राज्यस्य कच्छजनपदस्य नखात्रणा तालुकायां मन्जल(तरा) ग्रामे सवन्त १९०३ वर्षे अभवत् । तस्य पितुः नाम पण्डित पुरुषोत्तम एवं मातुः नाम वीरबाई आशीत् । सः संपूर्णजीवन ज्ञानाय एवं स्वाध्याय समर्पितं कृतमस्ति । सः विद्वद्विः सह सत्संगं कृत्वा एवं

¹ ब्रह्मज्ञानावली माला २०

² केनोपनिषद्,प्रथम खण्ड, मन्त्रः ४ तः ७, पृ.44-46

³ ईशोपनिषद् मन्त्र १

⁴ रामचरितमानस उत्तरकाण्ड(८)ख

विविधान् शास्त्रान् अभ्यासं कृत्वा एवम् नित्यं श्रवण-मनन-निदिध्यासनं कृत्वा वेदान्तदर्शनं आत्मसात् अकरोत् । सः ब्रह्मनिष्ठः संत एवं उत्तम विद्वान् अस्ति । तस्य विद्वता निरीक्ष्य पण्डित आशुकवि श्री गद्गुलालोपनामक गोवर्धनेशजी तं “तलस्पर्सिकापाद”⁵ उपाधि दत्तवान् एवं कच्छः महाराज श्रीखेंगारजी सवाई बहादुरजी, हथुआ नरेश, भावनगर-नरेश तथा जुनागढनरेश एतादृश अन्य राजानः आदरं एवं पूज्यभावं ददति ।

पण्डित पितांबरेण अनेकाः महत्त्वपूर्णग्रन्थाः रचिताः । अद्वैत वेदान्तस्य गहन अभ्यासं कृत्वा वेदान्त-नवनीतरूप श्रीबालबोदः, विचारचन्द्रोदयः इत्यादि स्वतन्त्राः ग्रन्थाः एवं वेदस्तुति, सुन्दरविलासस्य २० अंग इत्याद्यः ग्रन्थाः उपरि टिकाग्रन्थाः रचिताः । १९ शतम वेदान्तदर्शनस्य अनुवादः कालं वर्तते । एतस्मिन् काले वेदान्तस्य महत्त्वपूर्णग्रन्थानां नानाविध-भाषायां अनुवादस्य आरम्भं अभवत् । एतस्मिन् काले पण्डित पितांबर ये जनाः संस्कृतं न जानन्ति तेन उपरि कृपा कृत्वा मुख्य दशोपनिषद्, पञ्चदशी, अष्टावक्रगीता एवं भगवद्गीता इत्याद्यः ग्रन्थानां हिन्दुस्थानि-गुजराती भाषायां अनुवादं कृत्वा वेदान्तदर्शने अमूल्ययोगदानं दत्तवान् ।

पण्डित-पितांबरेण ‘विचारचन्द्रोदयः’ नाम ग्रन्थः रचितः । एषः ग्रन्थः पण्डित-पितांबरस्य सर्वेग्रन्थेषु सुप्रसिद्धः वर्तते । यदि पण्डित-पीतांबरेण एषः एकेव ग्रन्थः रचितं आसीत् तथापि तस्य ख्याति भवति एव तत्र तिन्गमात्र संशयः नास्ति एतादृश महनीयः ग्रन्थः वर्तते । अत्र अदैत-वेदान्तस्य विभिन्न-सिद्धान्तान् प्रश्नोत्तररूपेण प्रस्तुतं कृतमस्ति । एषः ग्रन्थः सप्तम आवृत्तिं पर्यन्तं प्रकासितं आसीत् । एषः ग्रन्थस्य प्रकाशकः पण्डित पितांबरस्य साक्षात् शिष्य शरिफ़ सालेमहंमद नुरानीमहोदयेन कृतमस्ति । एषः ग्रन्थः १६ प्रकरणे बिभक्त अस्ति । अत्र प्रकरणस्य नाम ‘कला’ इति भवति ।

विचारः सः असौ चन्द्रः विचारचन्द्रः, विचारचन्द्रस्य उदय विचारचन्द्रोदयः एवं व्युत्पत्तिं भवति । पीतांबर पण्डित अभिप्रेत विचार अर्थात् ‘ईश्वर-वेद-गुरु-अन्तःकरेण आत्मनः एवं अनात्मनः सम्यक् भेद-जानेन अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानं भवति ।’ एषः ग्रन्थे अहं कः ?, ब्रह्म किम् ? एवं एतत् प्रपञ्च किम् ? एतानि प्रश्नानि मुख्यरूपेण विवेचितानि सन्ति ।⁶

‘विचारचन्द्रोदयः’ एकः वेदान्तदर्शनस्य प्रकरणग्रन्थः वर्तते । प्रकरणग्रन्थस्य परिभाषा एवं अस्ति यत् -

⁵ श्रीबालबोद्ध, पण्डित-पीतांबर जीवनचरित्र पृ.37-38

⁶ विचारचन्द्रोदय कला १ पृ.13.

शास्त्रैकदेशसंबन्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥

विचारचन्द्रोदये अद्वैत वेदान्तस्य विवेचनमस्ति तथा च मुमुक्षुजनाय नानाविध आत्मविवेकस्य प्रक्रियाः प्रदर्शिताः सन्ति अतः अत्र वेदान्तदर्शनस्य संबन्धितं अस्ति एवं आत्मविवेकस्य प्रक्रियारूप विशिष्टः विषयः अपि अस्ति अतः प्रकरणग्रन्थस्य लक्षणः अत्र दृष्टिगोचरः भवति ।

पद्मभूषण आचार्य बलदेव उपाध्यायः वदति यत् वेदान्तदर्शनस्य ‘प्रारम्भिक ग्रन्थः’ रचितं अस्ति यत्र वेदन्तसिद्धान्त सरल शैल्यां प्रस्तुतं अस्ति । एतादृश संस्कृत-साहित्ये ग्रन्थाः मुख्यतः द्विविकारेण रचितं अस्ति यस्मिन् प्रथमः वेदान्तसिद्धान्तः अवगन्तुं एवं द्वितीयः मुमुक्षुजनाय⁷ । एतयोः द्वयोः ग्रन्थयोः उद्देश्य भिन्नमस्ति । मुमुक्षुजनाय ये ग्रन्थाः रचितः तत्र मुख्य उद्देश्य केन प्रकारेण आत्मज्ञान भवेयुः इति अस्ति । विचारचन्द्रोदयः द्वितीयः प्रकारे समाविष्टं प्रारम्भिक-प्रकरणग्रन्थः अस्ति । विचारचन्द्रोदयः वेदान्तदर्शनस्य सम्यक एवं संपूर्ण विवेचनेन, सूक्ष्मरूपेण, गहनरूपेण, शुद्धरूपेण, उत्तमभाषाशैल्या एवं लोकभाषायां एतादृशः विशेषतायुक्तः विचारचन्द्रोदयः नाम्नः केवलाद्वैत वेदान्तदर्शनस्य एक महनीय ग्रन्थः वर्तते ।

विचारचन्द्रोदयस्य अधिकारी :- कस्य कृते एषः ग्रन्थः अस्ति ? कीदृशः अधिकारी आवश्यकं तस्य स्पस्टीकरणं ग्रन्थकर्ता द्वारा कृतं अस्ति । एषः ग्रन्थस्य प्रस्तावनायां पण्डित पीतांबर वदति यत् “सर्वमतशिरोमणि श्रीवेदान्तसिद्धान्त है । ताके जानने वास्ते कनिष्ठ औ मध्यम आदिक अधिकारिन के अर्थ अनेक संस्कृत और प्रकृत ग्रन्थ है । परन्तु जाकी बुद्धि में विशेष शड्का होवे नहीं ऐसे मन्दमतिमान । परम आस्तिक शुद्ध चित्तवाला जो उत्तम अधिकारी है । ताके अर्थ सरल, श्रेष्ठ, अल्प और विख्यात वेदान्त प्रक्रिया का ग्रन्थ कोइ नहि है। याते मैंने यह विचारचन्द्रोदयः नामक वेदान्त प्रक्रिया की प्रश्नोत्तररूप ग्रन्थ किया है ।”⁸

विषयवस्तोः व्यापकता :- विचारचन्द्रोदये ब्रह्म एवं जगत्, सत्य एवं असत्य, नित्य एवं अनित्य, आत्मा एवं अनात्मनः विवेकज्ञानाय विभिन्नाः प्रक्रियाः प्रस्तुतं अस्ति । आत्मज्ञानाय विभिन्नाः प्रक्रिया आवश्यकं वर्तते यथा विचारसागरस्य प्रस्तावनायां शरिफ़ सालेमहंमद वकित यत् “आत्मज्ञान के अर्थ पदार्थ का ज्ञान अपेक्षित है । जैसे भोजन कि सिद्धि

⁷ संस्कृत-वाग्मय का बृहद् इतिहास, दशम खण्ड, अष्टम अध्याय, पृ.163.

⁸ विचारचन्द्रोदय, प्रस्तावना पृ.1.

अर्थ अग्नि, अन्न, जल अपेक्षा रहे हैं तैसे आत्मज्ञान अर्थ जीव ईश्वर जगत् का ज्ञान अपेक्षित है औ तिनकी सिद्धि अर्थ और पदार्थन का ज्ञान अपेक्षित है। सो ज्ञान, ग्रन्थ और गुरुकरि और अपने विचारकरि प्राप्त होते हैं। प्रक्रिया के ज्ञान विना आत्मज्ञान कि दृढ़ता होते नहीं।”⁹ यः उत्तम अधिकारी अस्ति सः महावाक्यस्य श्रवणमात्रेण आत्मज्ञान प्राप्त कर्तुम् शक्नोति किन्तु यः मृद्यम वा कनिष्ठ अधिकारी अस्ति तस्य असंभावना एवं विपरीतभावनायाः निवारणार्थं अत्र विचारचन्द्रोदये नानाविधि प्रक्रिया द्वारा पदार्थस्य सम्यक ज्ञानं बोधयति येन कारणेन आत्मज्ञान भवति। अत्र प्रत्यक् कलायां एका विशिष्ठा प्रक्रिया दत्तवन्तः एवं चिन्तन, मनन तथा निदिध्यासन कृते योग्य अवसरः प्राप्त भवति।

प्रथम कलायां एषः ग्रन्थस्य प्रस्तावना अस्ति। संपूर्णग्रन्थस्य भूमिका अत्र निर्दर्शिता अस्ति। एतेन सह अहं कः ?, ब्रह्म किं ? एवं प्रपञ्च किं ? एतस्य प्रश्नस्य विवेचनं प्रस्तुतं कृतमस्ति। द्वितीय कलायां अध्यारोप विधि निर्दर्शिता अस्ति। अत्र सृष्टिः प्रक्रियायाः वर्णनम् अस्ति तथा ईश्वरः एवं जीवस्य स्वरूप विवेचनं अपि वर्तते। एषाः सृष्टिः अध्यारोप द्वारा निर्मितं अस्ति अतः मिथ्या अस्ति। अत्र अध्यारोपस्य मिथ्यात्व विभिन्न-युक्त्या सिद्धं कृतमस्ति¹⁰। तृतीया तः पञ्चम कला प्रर्यन्तः क्रमशः देहत्रयस्य, पञ्चकोशस्य एवं अवस्थात्रयस्य विस्तारपूर्वकं विवेचनं कृतमस्ति। आत्मतत्त्व देहत्रयातीत, पञ्चकोशातीत तथा अवस्थात्रयातीत भवति इति विविधः तर्कः द्वारा सिद्धं कृतमस्ति।

षष्ठंकलायां प्रपञ्चमिथ्यावर्णनम् अस्ति। अत्र चतुर्विधभान्ति¹¹ एवं अध्यारोपस्य विवेचनं सद्विष्टांतं वर्तते। एवं अध्यसस्य एवं आन्त्याः निवृत्ति कथं भवेत् तस्य निरूपणं अपि विस्तारपूर्वक दत्तमस्ति। सप्तम तः नवं कला प्रर्यन्तः ब्रह्मणः स्वरूपं विवेचितं अस्ति। अत्र विधायक एवं निषेधात्मक विशेषणेन सम्यक ब्रह्मणः विस्तारपूर्वक स्वरूपं निरूपितं एवं ब्रह्मणः सत्-चित्-आनन्द स्वरूपस्य अष्टम कलायां विस्तारपूर्वक विवेचितं अस्ति। नवम कलायां अवाच्यसिद्धान्तस्य वर्णने लक्षणाशब्दशक्ति द्वारा अनिवर्चनियब्रह्म अवगन्तु शक्तः तस्य सम्यक विवेचना भवति तथा दशमकलायां विशेष एवं सामान्य चैतन्यस्य वर्णनम् अस्ति।

एकादशकलायां ‘तत्त्वमसि’ महावाक्यस्य वर्णनं प्रस्तुतमस्ति। अत्र प्रसंगोपात् ईश्वरः, जीवः, अध्यासः, माया, गुणत्रयः विचितं अस्ति। एवं द्वादशकलायां कर्मविवेचना अस्ति तथा

⁹ विचारसागर, प्रस्तावना पृ. 6.

¹⁰ विचारचन्द्रोदयः, कला २, २०-२८.

¹¹ विचारचन्द्रोदयः, कला ६, टिप्पण १४ पृ.136.

त्रयोदशकलायां शुभेच्छा, सुविचारणा, तनुमनसा, सत्त्वापति, असंसवित, पदार्थभाविनि एवं तुरियगा इति सर्वज्ञान्यः सप्तभूमिकावर्णनम् एवं तस्य साधनस्य वर्णनम् अपि कृतमस्ति । चतुरदसकलायां जीवनमुक्त एवं विदेहमुक्तस्य वर्णनम् एवं पञ्चदशकलायां मोक्षस्वरूपवर्णनम् अस्ति ।

पण्डित पीतांबरस्य श्रुतिषडलिङ्गसंग्रहः एवं पदारथमन्जुषा एतौ स्वतन्त्रग्रन्थौ स्तः । षोडशकलायां भागद्वयं वर्तते तत्र प्रथमे भागे श्रुतिषडलिङ्गसंग्रहः इति ग्रन्थः अत्र समाविष्ठः एतस्मिन् ग्रन्थे मुख्यदश-उपनिषदे वेदान्तदर्शनस्य तात्पर्यार्थं कुत्र एवं किं अस्ति तस्य निरुपरं वर्तते ¹²। द्वितीये भागे वेदान्ते प्रयुज्यमान शब्दानां परिभाषा अत्र वर्तते । एतस्मिन् भागः प्रायः पदार्थमन्जुषायाः सारांश वर्तते ।

अतः विचारचन्द्रोदये प्रथम कला तः अन्तिम कला पर्यन्त केवलाद्वैत वेदान्तस्य प्रायः महत्त्वपूर्ण सर्व सिद्धान्तानां सम्यक एवं संपूर्ण विवेचना अत्र प्रस्तुतमस्ति ।

वेदान्तदर्शनस्य सुक्ष्मता एवं गहनता :- पण्डित-पीतांबरः 'तलस्पर्शिकापाद' इति उपाधि प्राप्नोति । सः कोऽपि विषये गहनतापूर्वक एवं सुक्ष्मतापूर्वक अध्ययन करोति एवं एतादृश सुक्ष्मता एवं गहनता विचारचन्द्रोदये दृष्टिगोचर भवति । द्वितीय एवं षष्ठीकलायां अध्यारोपस्य मिथ्यायाः अनेकयुक्तिद्वारा सिद्धं कृतं तथा आन्ति एवं अध्यासस्य विभन्न-प्रभेदानां गहनतापूर्वक वर्णनमस्ति तथा देहत्रयस्य विवेचने स्थुलदेहस्य २५ तत्त्वाः आत्मना भिन्नाः सन्ति एवं अत्र प्रत्येक तत्त्वं युक्त्या सह सिद्धं कृतमस्ति¹³ तथा सूक्ष्मदेहस्य १७ तत्त्वानां विवेचनं¹⁴ तादृश वर्तते एवं कारणदेहस्य विवेचने अनुभवं एवं स्मृत्या भेदं स्पष्टं कृतमस्ति । पञ्चकोशस्य विवेचना विस्तरपूर्वक कृतं तथा पञ्चम कलायां टिप्पण क्रमांक ७२,७३ एवं ७४ मध्ये¹⁵ जाग्रत, स्वप्न तथा सुषुप्ती अवस्थायाः सूक्ष्म एवं स्पस्ट व्याख्या कृता । ब्रह्मस्वरूपस्य विवेचनं ७ तः १० कला पर्यन्त विस्तारपूर्वक प्रस्तुतं वर्तते एवं 'तत्त्वमसि' महावाक्यस्य, कर्मविवेचनायाः, जान्यः भूमिकायाः, जीवनमुक्त एवं विदेहमुक्तस्य तथा मोक्षस्य वर्णने अति सूक्ष्मता एवं गम्भीरता वर्तते ।

वेदान्तदर्शनस्य योग्यता एवं प्रामाणिकता :- विचारचन्द्रोदये वेदान्तदर्शनस्य अनेक-महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तानां शास्त्रोक्तानुसारं विवेचनं कृतमस्ति । संपूर्ण ग्रन्थे आत्मा, ब्रह्म,

¹² विचारचन्द्रोदयः, कला १६ प्रथमविभाग, पद्य १०, पृ. ३०३.

¹³ विचारचन्द्रोदयः, कला ३ पृ. 36-74.

¹⁴ विचारचन्द्रोदयः, कला ३ पृ. 75-94.

¹⁵ विचारचन्द्रोदयः, कला ५ पृ. 115.

अध्यारोपः, अज्ञानम्, माया, जीवः, जगत्, देहत्रयः, अवस्थात्रयः, पञ्चकोशः, वेदान्तपदार्थानां विवेचनं तथा श्रुतिषड्लिङ्गसंग्रहः इत्यादि अनेक पदार्थानां विवेचनं अस्ति तत् संपूर्णविवेचनं ब्रह्मसूत्रं तथा तेन उपरी शङ्कराचार्यस्य अष्यः, उपनिषद्, भगवद् गीता, पञ्चदशी इत्यादि अद्वैत वेदान्तग्रन्थानुसार वर्तते । एतत् ग्रन्थ-मध्ये कुत्रचित् लौकिक-दृष्टान्ताः वर्तन्ते यथा कला ३ मध्ये नृत्य-शालायाः दृष्टातः¹⁶, टिप्पणि क्र. १७३ इत्यादि दृष्टातः मध्ये किन्तु ते दृष्टान्तायाः तत्पर्यार्थः शस्त्रोक्तानुसारः भवति एव ।

विचारचन्द्रोदयस्य भाषाशैली :- विचारचन्द्रोदयः ये संस्कृतभाषा न जानन्ति तैः कृते हिन्दुस्तानि-गुजराती नाम्ना लोकभाषायां रचितः उत्तमः प्रकरण-ग्रन्थः वर्तते । वाचस्पति मिश्रमहोदये शङ्कराचार्यस्य भाषा एवं शैली कृते 'प्रसन्न-गम्भीर' इति शब्दः प्रयुक्तवान् तादृशी पण्डित-पितांबरस्य प्रसन्न-गम्भीर शैली वर्तते ।

एषः ग्रन्थः प्रश्नोत्तर-स्वरूपे निर्मितं अस्ति । प्रत्येक-कलायां विशिष्टः विषयः वर्तते । प्रत्येक कलायां प्रत्येक-विषयस्य प्रारम्भ सरल-प्रश्नेन भवति एवं तस्य सम्यक एवं योग्यं उत्तरं ददाति एवं तस्मात् उत्तरात् अन्यः प्रश्नः उद्भवति एवं तस्य अपि योग्यं उत्तरं ददाति एवं सरलता तः काठिन्यं, स्थुलता तः सूक्ष्मतां, मूर्त तः अमूर्त एवं ग्रन्थस्य विस्तार भवति तथा प्रत्येक कलायां विविध दृष्टान्त द्वारा विषयं सम्यक एवं सरलतया पाठ्यति ।

विचारचन्द्रोदयःस्य प्रस्तुतिकरण अपि उत्तम भवति । अत्र प्रथम कलायां संपूर्ण विषयवस्तु सारांशरूपे प्रस्तुतं कृतमस्ति अतः अध्यतायाः मानस्त्विते योग्यभुमिका निर्मितं भवति । ततःपश्चात् अध्यारोपः, देहत्रयः, पञ्चकोशः, अवस्थात्रयस्य विवेचनं कृतमस्ति ये प्रायः स्थूल-पदार्थ भवति एवं प्रत्येकजनस्य अनुभवस्य विषयः अस्ति । ततःपश्चात् ये अतिसुक्ष्मपदार्थ भवति यथा ब्रह्म, महावाक्य निरूपणं, जान्यः सप्तम भूमिका वर्णनं, मोक्षः एवं उपनिषदानां तात्पर्यार्थस्य विवेचनं तस्य निरूपणं कृतमस्ति एवं संपुर्ण ग्रन्थे मोक्षाय ये जनाः प्रयत्नरताः सन्ति तस्यां योग्यं समाधानं अत्र वर्तन्ते ।

विचारचन्द्रोदस्य सर्वकालिकता :- एषः ग्रन्थः सन् १९१४ वर्षे प्रकाशित अभवत् तावत् प्रयन्त १५००० प्रतः प्रकाशितं आशित् एतादृश एषः ग्रन्थस्य महत्त्व वर्तते । एषः ग्रन्थस्य एस. भुवनेश्वरी द्वारा 'A treatise on advaita vedanta' एतत् नाम्ना आङ्ग्ल भाषायां अनुवादं वर्तते एवं स्वामी श्री हनुमानदासजी षट्शाश्वी तथा मां आनन्दमुर्ति हिन्दीभाषायां द्वारा अनुवादं एवं व्याख्यानं कृतं अस्ति । एवं एषः ग्रन्थस्य copy right न भवेयुः अतः

¹⁶ विचारचन्द्रोदयः कला ३ पृ. ८०.

registered अस्ति | youtube माध्यमेनेन अनेक channel द्वारा एषः ग्रन्थस्य उपरि व्याख्यानि प्राप्तवन्तः | एतत् सर्वे आधुनिक काले एषः ग्रन्थस्य महत्त्वं वयं दृष्टुं शक्नोमः |

संदर्भः सूचि :-

मूल ग्रंथः :-

- विचारचन्द्रोदयः :- ग्रन्थः कर्ता : पण्डित पीताम्बर, प्रकाशकः शरिफ सालेमहंमद नुरानी, प्रकासन : निर्णयसागर-मुम्बई, सप्तम आवृति १९१४

अन्य ग्रंथाः :-

- ईशाद्यष्टोपनिषद् :- पण्डित-पीताम्बरः, निर्णयसागर द्वितीयावृत्तिः |
- श्रीबालबोधः: पण्डित-पीताम्बरः, मुद्रकः दि.सी.सखळकर, लोकसेवक प्रेस, प्रकाशकः - पण्डित शिवदास देवकृष्ण |
- केनोपनिषद् :- प्रकाशक : बाबुभाई हालचंद शाह, प्रकासन : पार्श्व पब्लिकेशन : अमदावाद, आवृति 2003.
- १०८ उपनिषद् :- पं. राम शर्मा आचार्यः, युग्म निर्माण योजना-मथुरा |
- वेदान्त दर्शन :- पं. राम शर्मा आचार्यः, युग्म निर्माण योजना-मथुरा |
- श्री विचारसागर :- ले. निश्चलदास, प्र. खेमराज कृष्णदास, 'श्रीवेन्कटेश्वर' स्टीम प्रेस बम्बई

“A STUDY OF MOST STRESSFUL ASPECTS OF LIFE AMONG INDUSTRIAL PROFESSIONALS”

Vipin Gupta* & Hardik Dineshchandra Modi**

*Department of Education, Surendranagar University, Surendranagar

**Research Scholar at Deptt. of Edu., Surendranagar University, Surendranagar

---

Abstract

In today's fast-paced industrial landscape, professionals face a variety of stressors that can have a significant impact on their overall well-being and productivity. The purpose of this study is to investigate the most prevalent sources of stress experienced by industrial professionals. Through a comprehensive survey conducted on a diverse sample of individuals working in various industrial sectors, including manufacturing, engineering and logistics, we analyse the primary stressors they face in their personal and professional lives. By employing both quantitative and qualitative methods, we identify common themes and patterns in the stressors reported, highlighting the specific challenges faced by industrial professionals. Our findings provide valuable insights for employers, policy makers and individuals themselves to develop targeted interventions and strategies aimed at reducing stress and promoting better mental health in the industrial workforce.

Keywords: industrial professionals, stress, workplace stress, well-being, productivity, manufacturing, engineering, logistics, survey, quantitative analysis, qualitative analysis, intervention, mental health.

Introduction:

"Workplace stress" refers to the detrimental physical and emotional reactions that occur when there's a conflict between job demands and an employee's control over meeting them. This can stem from various factors, such as fear of job loss, increased workload, and performance pressure. It affects both employees and employers, leading to reduced productivity, dissatisfaction, and health issues. Occupational stress is a mental and physical condition impacting productivity, personal health, and work quality. Stressors, which can be job-related or extra-organizational, are objective events, while stress is subjective, influenced by cognitive interpretation (Dua, 1994 and Jones *et. al.* 2001). Negative stressors like fear of redundancy or increased demands for overtime can create a downward spiral of effort without

satisfaction, resulting in job dissatisfaction, turnover, reduced efficiency, and illness. Mental health, crucial for overall well-being, provides emotional and spiritual resilience to manage life's challenges (Cartwright *et. al.* 2002). However, mental illness can affect individuals, encompassing various symptoms and experiences. Prioritizing mental health and addressing workplace stress are essential for fostering a positive work environment and individual welfare.

The current article delves into the impact of professional stress and evolving job cultures on work stress and mental health among industrial professionals. Given the high demand for jobs in modern India, particularly among the youth, it's crucial to understand the stress factors prevalent in this sector (Strineet. *al.* 2004). Identified stress factors among industrial personnel in different parts of the world include lack of career advancement leading to high turnover rates, work overload resulting in home-work conflicts and dissatisfaction, risk-taking and decision-making apprehensions, and morale issues related to organizational culture and participation in decision-making.

A study on Work Stress among Information Systems Professionals revealed a spectrum of experiences including frustration, pride, feeling overwhelmed, and anxiety, along with common stress symptoms such as decreased energy, muscle tension, headaches, and insomnia. The study emphasizes the challenges faced by employees in organizations constantly introducing new technology, with discussions on stress symptoms and options for employers and employees to mitigate stress (Cartwright *et. al.* 2002 and Karasek 1992).

Taking a holistic approach, the current study examines job stress in conjunction with other stressors, focusing on psychological distress, wellness, and organizational role stress among professionals, considering their associated life events and coping resources. Notably, there's a scarcity of research in this domain in India ([Rao *et. al.* 2012](#) and [Strineet. *al.* 2004](#)).

Psychological distress encompasses feelings of anxiety, depression, and stress-related somatization, while wellness denotes a subjective sense of positive existence. Recent literature distinguishes between the absence of illness and the presence of wellness, highlighting a slight negative correlation between the two (Schonfeld *et. al.* 2017).

Further insights from Nadeem's investigation (2011) suggest that role overload, authority, conflict, and lack of senior support significantly contribute to occupational stress among bank employees, emphasizing the challenge of finding time to relax amidst work variety, discrimination, favouritism, delegation, and conflicting tasks.

Causes of Stress:

The factors contributing to occupational stress can be broadly classified into general working conditions, workload, long hours, status, salary, workplace bullying, narcissism and psychopathy, and sexual harassment. These stressors encompass various aspects of the work environment and job demands. Specific examples include:

- a)General working conditions (Dunn, 1998).
- b)Long hours (Schonfeld et al., 2017).
- c)Narcissism and psychopathy (Thomas, 2010).
- d)Sexual harassment (Richman, 1999)
- e)Status (Schonfeld et al., 2017).
- f)Workload (Katz et al., 1978).
- g)Workplace bullying (Rayner et al., 2006).

Objective:

This study aims to investigate how professional stress affects the physical and psychological health of industrial professionals, focusing on symptoms like headaches, fatigue, irritability, and more. Using both quantitative surveys and qualitative interviews, data will be collected from a diverse sample of industrial workers. Statistical analyses will explore the relationship between stress levels and symptom occurrence, while qualitative analysis will provide deeper insights. The findings will inform interventions to support the well-being of industrial professionals.

Hypotheses:

The hypotheses for the study are as follows:

- 1)There will be a notable variance between professionals at junior and senior levels concerning their encounters with workplace stress and mental health.
- 2)Significant disparities are expected to be observed between junior-level and senior-level professionals concerning their mental health.

Relevance of the Study:

Indeed, stress is an inherent aspect of life, serving as a natural response to change. It can be likened to the tension in a tightrope that keeps a walker balanced. Without stress, both our bodies and minds would lack the necessary stimulation for optimal performance. However, just as a tightrope requires the right balance between tension and slack, finding the optimal level of stress for individual needs is crucial. While everyone experiences stress in various

forms, it's essential to recognize when it becomes overwhelming. Once the negative effects of stress on our well-being are acknowledged, it's important to take proactive steps to manage it. This may involve adopting stress management techniques to alleviate its impact and promote overall health (Figure 1).

Figure 1: Stress management techniques*

*Source: verywellmind.com

Significance of the Study:

The present study suggests that stress significantly affects mental health (Holton et al., 2016). Mental health, defined as the state of well-being where individuals can effectively manage stress in their lives (Lombardo, 2018), is heavily influenced by stress levels. According to data from the Anxiety and Depression Association of America (ADAA, 2016), nearly 40 million Americans experience mental disorders annually, with anxiety disorders being particularly common. Individuals in high-stress work environments are especially susceptible to mental health issues due to their challenges in coping with stressors (Alvarado, 2019; Fan et al., 2015; Merida et al., 2017 and Munsif, 2022).

Method and Procedure:

This study aimed to investigate the impact of lifestyle on stress among industrial professionals in Kutch (Gujarat). A descriptive research method was employed for this purpose.

Collection of Data:

The sample comprised 500 industrial professionals from various areas of Kutch (Gujarat). Participants were selected randomly from different cadres within industries located across the region. Tools Used: To assess the significance level, an appropriate tool was utilized to examine the effect of lifestyle on stress among industrial professionals.

Analysis and Interpretation of Data: To achieve the study objectives, data were analysed statistically by using the Chi-square test.

Results and Discussion:

A total of 500 individuals were interviewed regarding the effects of lifestyle on stress among industrial professionals. The interpretation process involved stating the facts revealed by the results. Significance levels were determined using the Chi-square test, where contingency tables were constructed, and Chi-square values were calculated.

$$\chi^2 = \sum \left[\frac{(f_0 - f_e)^2}{f_e} \right]$$

Where f_0 = Frequency of occurrence of observed or experimentally determined facts and

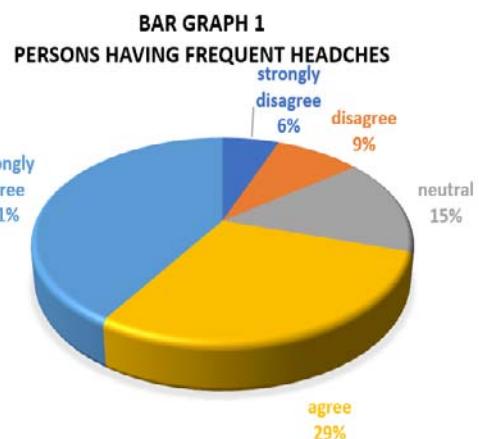
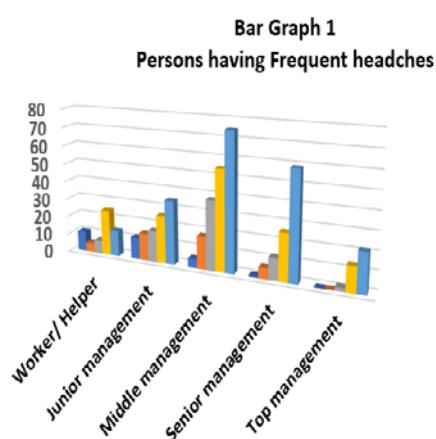
f_e = Expected Frequency of occurrence

The results of different questions are explained as follows:

Table 1: Persons having Frequent headaches

Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square value
-------------------	----------------------	----------	---------	-------	-------------------	-------	---------------------

Worker/ Helper	11	5	7	25	14	62	4.879
Junior management	12	15	17	26	35	105	
Middle management	5	18	38	55	75	191	
Senior management	1	6	12	26	59	104	
Top management	0	0	2	14	22	38	

The analysis conducted on the relationship between frequent headaches due to stress among industrial professionals in the Kutch region revealed significant findings (Table 1). With a sample size of 500, the chi-square value of 4.879 at a 0.05 significance level indicates a noteworthy association between frequent headaches and stress levels. Examining the data visually through Bar Graph 1 and Pie Chart 1, it becomes apparent that interest in work varies across different professional levels. Middle-level individuals exhibit the highest interest, while top management shows the least. This trend suggests that stress may indeed play a role in frequent headaches among professionals. Furthermore, these findings align with existing research, as referenced in Cartwright *et. al.* (2002) and Maruyama *et. al.* (2015), which underscores the robustness of the results.

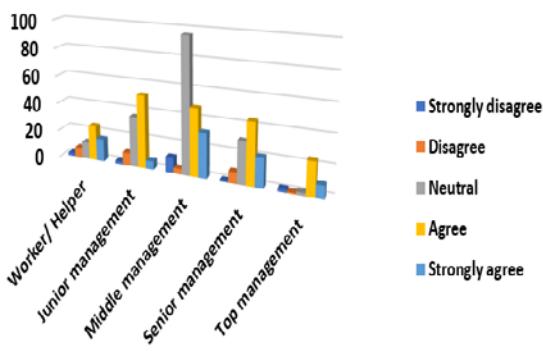
It's important to exercise caution in interpreting these results and consider potential alternative explanations. Nevertheless, the evidence suggests a meaningful relationship between frequent headaches and stress among industrial professionals in the region.

Table 2: Persons having Prolonged Fatigue

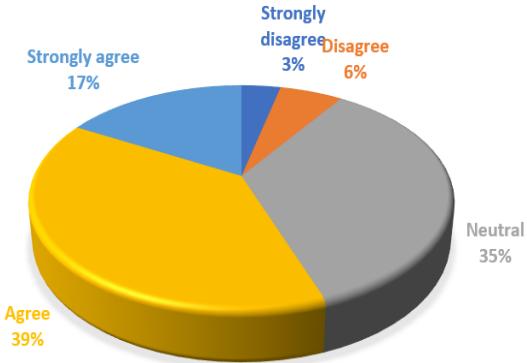
Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square
-------------------	----------------------	----------	---------	-------	-------------------	-------	---------------

							value
Worker/ Helper	2	7	12	25	16	62	2.99
Junior management	2	9	36	52	6	105	
Middle management	11	4	96	48	32	191	
Senior management	1	8	30	44	21	104	
Top management	2	1	2	24	9	38	

Bar Graph 2
Persons having Prolonged Fatigue

PIE CHART 2
PERSONS HAVING PROLONGED FATIGUE

According to the data provided in the report, a chi-square value of 2.99 was calculated for the variable prolonged fatigue concerning stress among industrial professionals in the Kutch region. This value indicates a significant association at the 0.05 level of probability, suggesting a noteworthy relationship between prolonged fatigue due to stress among these professionals.

The analysis further explored this relationship through Bar Graph 2 and Pie Chart 2, illustrating the distribution of sufficient time for work across different professional levels. Notably, middle-level management exhibited adequate time, while top-level management faced the most time constraints for their tasks.

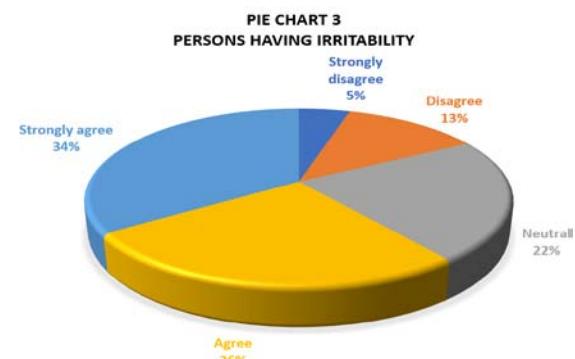
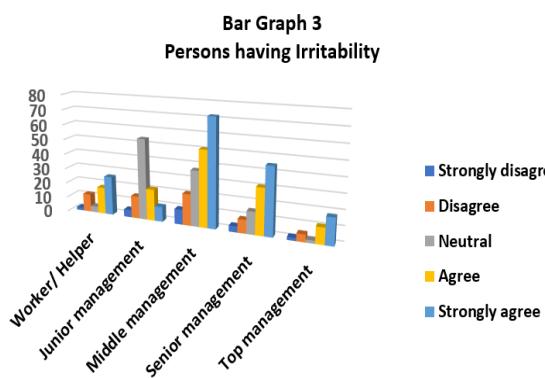
These findings suggest that stress levels produce prolonged fatigue among professionals. This interpretation is supported by previous research, as referenced in Karasek (1992) and Nadeem (2011).

While these results provide valuable insights, it's essential to consider potential confounding variables and alternative explanations for the observed associations. Nonetheless, the data

imply a meaningful link between prolonged fatigue and stress levels among industrial professionals in the Kutch region.

Table 3: Persons having Irritability

Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square value
Worker/ Helper	2	12	4	18	26	62	3.193
Junior management	5	15	54	21	10	105	
Middle management	10	21	37	51	72	191	
Senior management	4	9	15	31	45	104	
Top management	2	5	2	11	18	38	

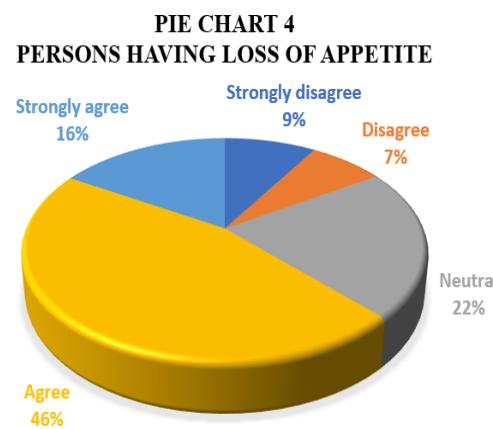
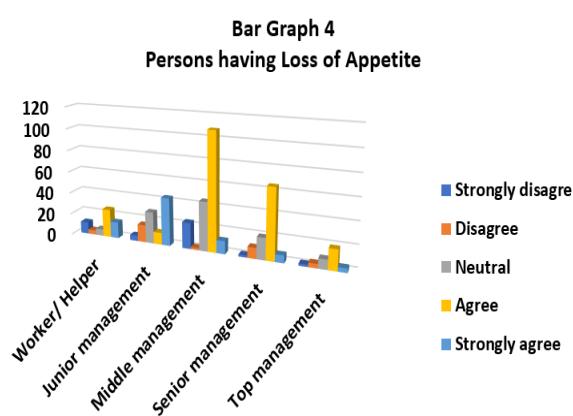
As per the data presented in Table 3, a chi-square value of 3.193 was calculated for the variable "Irritability" among a sample of 500 industrial professionals. This value indicates a significant association at the 0.05 level of probability, suggesting that the availability of time for rest outside of work has a notable impact on these professionals.

The findings are visually represented in Bar Graph 3 and Pie Chart 3, which illustrate the distribution of time for rest outside of work among industrial professionals. The pie chart serves as a visual confirmation of the significance of these results.

These findings are consistent with prior research, as referenced in the literature, thereby reinforcing the observed association between time for rest outside of work and the well-being of industrial professionals, as referenced in Berk *et. al.* (2013), Schonfeld *et. al.* (2017) and, Strineet. *et. al.* (2004).

While these results provide valuable insights, it's important to consider potential confounding factors and alternative explanations. Nonetheless, the data suggest a meaningful link between the availability of time for rest outside of work and the well-being of industrial professionals.

Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square value
Worker/ Helper	11	4	6	26	15	62	3.917
Junior management	5	16	29	11	44	105	
Middle management	24	2	45	108	12	191	
Senior management	2	10	20	65	7	104	
Top management	2	4	9	19	4	38	

According to the data presented in the report, a chi-square value of 3.917 was obtained for the variable "Loss of Appetite" among industrial professionals, based on a sample size of 500. This value indicates a significant association at the 0.05 level of probability, suggesting that the loss of appetite observed among these professionals has a noteworthy impact.

The results are visually depicted in Bar Graph 4 and Pie Chart 4, showcasing the loss of appetite among industrial professionals. The pie chart serves as a visual confirmation of the significance of these findings.

These results are consistent with prior research, as indicated by references to relevant literature, thereby strengthening the observed association between loss of appetite and the well-being of industrial professionals (Berk *et. al.* 2013, Farhudet. *al.* 2015, Maruyama *et. al.* 2015 and Rao*et. al.* 2012).

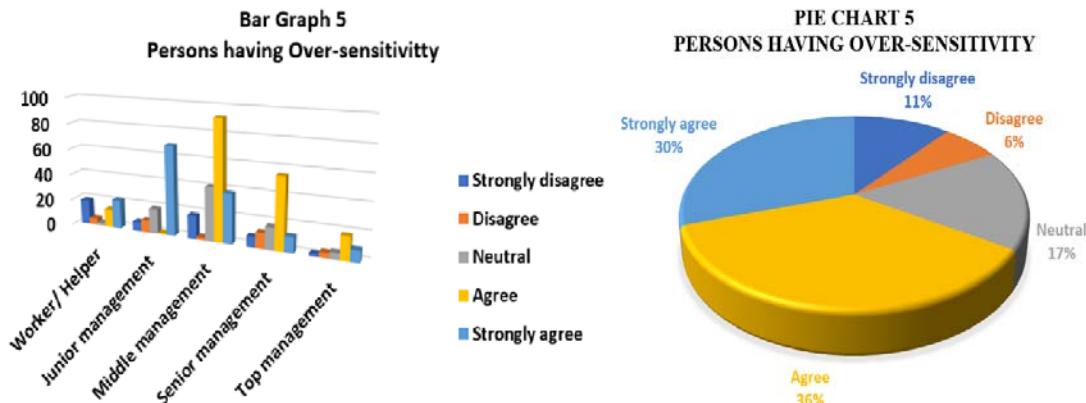
While these findings offer valuable insights, it's important to consider potential confounding variables and alternative explanations. Nonetheless, the data suggest a meaningful relationship between the loss of appetite and the well-being of industrial professionals.

Table 5: Persons having Over-sensitivity

Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square value
Worker/ Helper	19	5	2	14	22	62	3.433
Junior management	7	9	19	1	69	105	
Middle management	18	2	41	92	38	191	
Senior management	8	12	17	55	12	104	
Top management	2	4	5	18	9	38	

Based on the data outlined in the report, a chi-square value of 3.433 was derived for the variable "Over-sensitivity" among industrial professionals, drawing from a sample size of 500. This result signifies a statistically significant association at the 0.05 level of probability, suggesting a Over-sensitivity among these professionals holds considerable importance.

The findings are visually depicted through Bar Graph 5 and Pie Chart 5, offering a graphical representation of Over-sensitivity among industrial professionals. The pie chart visually reinforces the significance of these findings.

These results are consistent with previous research, as referenced in the literature, further supporting the notion that Over-sensitivity contributes positively to the well-being of industrial professionals (Berk *et. al.* 2013, Dua, 1994, Ebadi *et. al.* 2011, Karasek 1992, and Maruyama *et. al.* 1997).

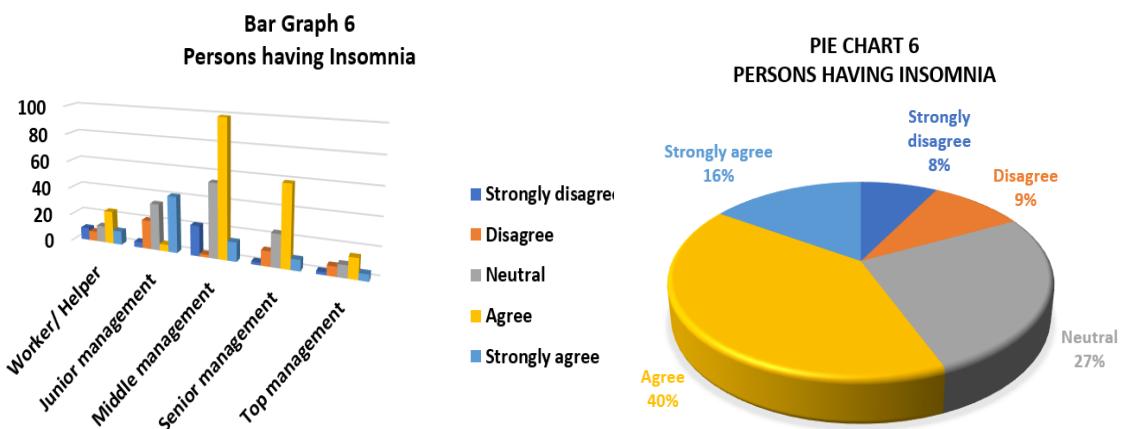
While these insights are valuable, it's crucial to consider potential confounding factors and alternative interpretations. Nonetheless, the data suggest a meaningful correlation between maintaining Over-sensitivity and the overall well-being of industrial professionals.

Table 6: Persons having Insomnia

Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square value
Worker/ Helper	9	7	12	24	10	62	2.859
Junior management	4	21	34	5	41	105	
Middle management	22	2	54	99	14	191	
Senior management	2	11	24	59	8	104	
Top management	2	7	9	15	5	38	

The analysis conducted on the relationship between "Insomnia" and stress among industrial professionals in the Kutch region revealed significant findings (Table 6). With a sample size

of 500, the chi-square value of 2.859 at a 0.05 significance level indicates a noteworthy association between lifestyle choices and stress levels. Examining the data visually through Bar Graph 6 and Pie Chart 6, it becomes apparent that interest in work varies across different professional levels. Middle-level individuals exhibit the highest interest, while top management shows the least. This trend suggests that "Insomnia" may indeed play a role in determining stress levels among professionals. Furthermore, these findings align with existing research, as referenced in the literature, which underscores the robustness of the results (Cartwright *et. al.* 2002 and Maruyama *et. al.* 2015).

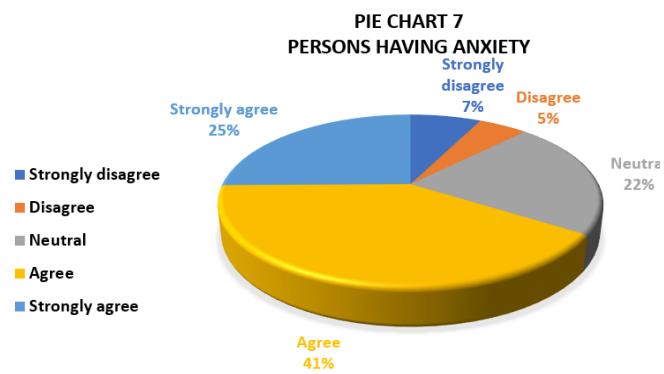
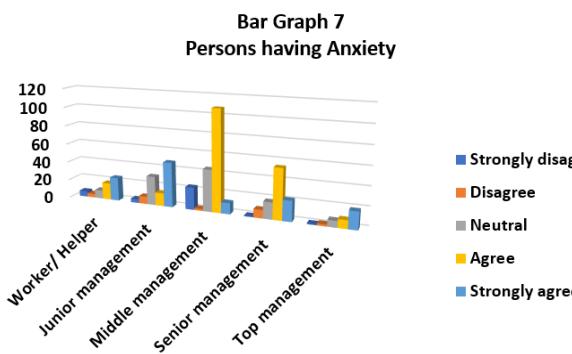

It's important to exercise caution in interpreting these results and consider potential alternative explanations. Nevertheless, the evidence suggests a meaningful relationship between "Insomnia" and stress among industrial professionals in the region.

Table 7: Persons having Anxiety

Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square value
Worker/ Helper	6	4	9	18	25	62	2.644
Junior management	4	8	31	14	48	105	
Middle management	24	2	45	108	12	191	
Senior management	1	9	18	54	22	104	
Top	1	2	7	9	19	38	

management

According to the data outlined (Table 7) in the provided report, a chi-square value of 2.644 was derived for the variable "Anxiety" among industrial professionals, drawing from a sample size of 500. This result signifies a statistically significant association at the 0.05 level of probability, suggesting that maintaining "Anxiety" among these professionals holds considerable importance.

The findings are visually depicted through graphical representations, offering insight into the prevalence of "Anxiety" among industrial professionals. These visual aids serve to reinforce the significance of the findings.

These results align with previous research conducted by various scholars (Berk *et. al.*, 2013; Ebadi *et. al.*, 2011; Maruyama *et. al.*, 1997; Rao *et. al.*, 2012; Schonfeld *et. al.*, 2017), further supporting the notion that "Anxiety" contributes to the overall well-being of industrial professionals.

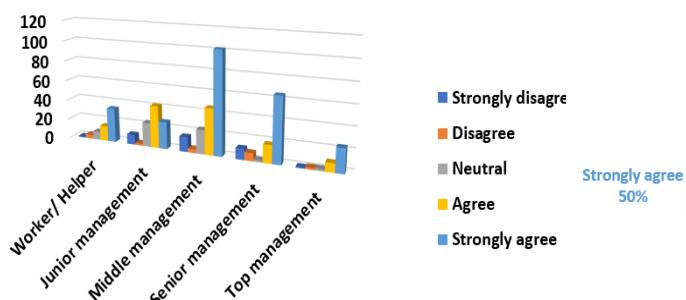
While these insights are valuable, it's essential to consider potential confounding factors and alternative interpretations. Nonetheless, the data suggest a meaningful correlation between "Anxiety" and the overall well-being of industrial professionals.

Table 8: Persons having Depression

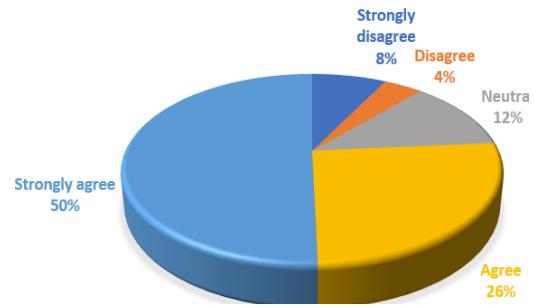
Profile/ Cadre	Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly agree	Total	Chi square value
Worker/ Helper	1	4	8	15	34	62	2.518
Junior management	10	2	24	42	27	105	

Middle management	15	4	24	46	102	191	
Senior management	11	8	2	18	65	104	
Top management	1	2	2	9	24	38	

Bar Graph 8
Persons having Depression

PIE CHART 8
PERSONS HAVING DEPRESSION

According to the data provided in the report, a chi-square value of 2.518 was calculated for the variable "Depression" concerning the impact of lifestyle on stress among industrial professionals in the Kutch region. This value indicates a significant association at the 0.05 level of probability, suggesting a noteworthy relationship between time availability for work and lifestyle-induced stress among these professionals.

The analysis further explored this relationship through graphical representations, illustrating the distribution of sufficient time for work across different professional levels. Notably, middle-level management exhibited adequate time, while top-level management faced the most time constraints for their tasks.

These findings suggest that "Depression" impacts stress levels among professionals. This interpretation is supported by previous research conducted by various scholars (Agyemang *et. al.*, 2023; Karasek, 1992; Nadeem, 2011; Strineet. *al.*, 2004).

While these results provide valuable insights, it's essential to consider potential confounding variables and alternative explanations for the observed associations. Nonetheless, the data imply a meaningful relationship between depression and stress levels among industrial professionals in the Kutch region.

Conclusion:

In conclusion, the analysis conducted on various psychological factors among industrial professionals in the Kutch region reveals significant associations between stress and

several indicators such as frequent headaches, prolonged fatigue, irritability, loss of appetite, oversensitivity, insomnia, anxiety, and depression. These findings highlight the importance of addressing mental health concerns in the workplace to ensure the well-being of industrial professionals.

The data suggest that factors such as workload, time availability for rest, lifestyle choices, and work-life balance significantly impact stress levels among professionals. Moreover, the observed associations are consistent with previous research findings, providing further validation to the study's results.

While these insights offer valuable understanding, it's crucial to recognize potential confounding variables and alternative explanations. Further research and consideration of diverse factors are necessary to comprehensively address mental health issues in industrial settings.

Overall, the findings underscore the need for proactive measures to mitigate stress and promote mental well-being among industrial professionals in the Kutch region. Collaborative efforts from employers, policymakers, and healthcare professionals are essential to create supportive environments that prioritize mental health in the workplace.

References:

- Agyemang G., Bema Y., Eturu D.A., Bawontuo V. and Kupiel D. (2023). ["Occupational stress and burnout experience among healthcare workers compounded by the COVID-19 pandemic in Africa: a scoping review protocol."](#) Systematic Reviews, 12(1), 34.
- Alvarado S.C. (2019). “Resilience, Mental Health, and Burnout Among School Teachers in Mexico”, M.S. California State University, Long Beach.
- Berk M., Sarris J., Coulson C.E. and Jacka F.N. (2013). Lifestyle management of unipolar depression. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 127(443), 38-54.
- Cartwright K., Lewis D., Roberts C., Bint A., Nichols T. and Warburton F. (2002). Workload and stress in consultant medical microbiologists and virologists: A questionnaire survey. *J Clin Pathol.* 55, 200–205.
- Dua, J.K. (1994). Job Stressors and Their Effects on Physical Health, Emotional Health, and Job Satisfaction in a University. *Journal of Educational Administration*, 32, 59-78.

- Dunn A.L., Anderson R.E. and Jakicic J.M. (1998). Lifestyle physical activity interventions: history, short and long-term effects and recommendations. *Am J Preven Med*, 15 (4), 398– 412.
- Ebadi M., Vahdaninia M., Azin A., Aeenparast A., Omidvari S. and Jahangiri K. (2011). Prevalence of smoking: health in view of Iranian. *Peyesh Quarterly*, 10 (3), 365– 372.
- Fan L.B., Blumenthal J.A., Watkins L.L. and Sherwood A. (2015). “Work and home stress: Associations with. anxiety and depression symptoms”, Occupational Medicine, 65(2), 110-116.**
- Farhud D.D., Malmir M. and Khanahmadi M. (2015). Happiness as a healthy life style. *Iranian Academy of Medical Science*, 44, 1442-1444.
- Holton M.K., Barry A.E. and Chaney J.D. (2016). “Employee stress management: An examination of adaptive and maladaptive coping strategies on employee health”. *Work*, 53(2), 299-305.
- Jones F., Bright J. and Clow A. (2001). Stress: myth, theory and research. Pearson Education. p. 4. ISBN 9780130411891.
- Karasek R. (1992) Stress prevention through work reorganisation: A summary of 19 international case studies, in: *Conditions of work digest; Preventing stress at work. Geneva ILO*. 11, 23–42.
- Katz D. and Kahn R.L. (1978). *The social psychology of organizations* 2ed. New York City: John Wiley.
- Lombardo P., Jones W., Wang L., Shen X. and Goldner E.M. (2018). “The fundamental association between mental health and life satisfaction: results from successive waves of a Canadian national survey”. *BMC Public Health*, 18, 342.
- Maruyama S. and Morimoto K. (1997). The Effects of Lifestyle and Type A Behavior on the Life-Stress Process. *Environmental Health and Preventive Medicine* 2, 28-34.
- Merida L.S., Extremera N. and Rey L. (2017). “Emotion-regulation ability, role stress and teachers’ mental health”, Occupational Medicine, 67(7), 540-545.**
- Munsif D. (2022). "Young Working Professional now have a Higher Risk of Stroke: Study". *The Munsif Daily | Latest News India | World News | National and International Headlines. The Munsif Daily*.

- Nadeem M. (2011). A study on occupational stress experienced by private and public banks employees in Quetta City. Quetta: African Journal of Business Management; 2011.5, 3063–3070.
- Rao J.V. and Chandraiah K. (2012). Occupational stress, mental health and coping among information technology professionals. Indian J Occupational Environ Med.16(1), 22–26.
- Rayner C. and Cooper C.L. (2006). "Workplace Bullying". In Kelloway, E. Kevin; Barling, Julian; Hurrell, Joseph J. (eds.). Handbook of Workplace Violence. Sage. pp. 121–146. ISBN978-0-7619-3062-4.
- RichmanJ.A., RospendaK.M., NawynS.J., FlahertyJ.A., FendrichM., DrumM.L. and Johnson T.P. (1999). Sexual harassment and generalized workplace abuse among university employees: prevalence and mental health correlates. Am J Public Health. 89(3), 358-63.
- Schonfeld I.S. and Chang C.H. (2017). “Occupational health psychology: Work, stress, and health”. New York: Springer Publishing Company.
- Strine T.W., Ford E.S., Balluz L., Chapman D.P. and Mokdad A.H. (2004). Risk behaviours and health-related quality of life among adults with asthma-the role of mental health status. *Chest*. 126, 1849–54.
- Thomas D. (2010). Narcissism: Behind the Mask. Book Guild. ISBN 978-1-84624-506-0.**

"An Investigation of the Impact of Domestic Factors on the Academic Performance of Students in Slum Areas of Rajkot District, Gujarat, India"

Vipin Kumar Gupta & Agarwal Priti Gitesh*

Department of Education, Surendranagar University, Surendranagar (GUJARAT)

* Research Scholar at Deptt of Education, Surendranagar University, Surendranagar

Abstract: A slum is an urban area characterized by dense housing units of poor construction quality, typically associated with poverty. Infrastructure within slums is often inadequate or incomplete, and they are mainly inhabited by economically disadvantaged individuals. The prevalence of slums increased during the 19th to late 20th centuries in the United States and Europe due to urbanization. While slums remain common in urban areas of developing countries, they also persist in developed economies.

Academic achievement pertains to the advancement toward acquiring educational skills, materials, and knowledge across multiple disciplines within an academic environment. It specifically denotes accomplishments within educational contexts, distinct from the acquisition of general knowledge in non-academic settings (Goldstein *et. al.*, 2011 and Nitko, 2001).

The study explores the correlation between home environment and academic performance among secondary school students. It focuses on assessing the relationship between home interactions, physical facilities, and students' academic achievements. Data was gathered through a questionnaire and analyzed using SPSS, employing methods such as percentage calculations, mean scores, standard deviation, and Pearson correlation.

Findings reveal that a significant proportion of respondents lack separate study spaces at home and have limited opportunities for interaction on household matters. Despite this, a majority express satisfaction with their home environment. Recommendations include encouraging student involvement in domestic affairs and providing separate study spaces and other necessary facilities to support educational progress (Khan *et. al.* 2019).

The current study investigates the impact of household-related factors on academic achievement among a sample of 500 students from the slum region of Rajkot district, Gujarat. Survey methodology was employed to gather academic scores, while chi-square testing was utilized to analyze responses and examine academic achievement. Findings suggest a positive

correlation between household-related factors and academic performance among students in the slum.

Key words: Slum, Poverty, Home environment, Academic Achievement

1. Introduction: A slum is a densely populated urban residential area characterized by poorly constructed housing units and often associated with poverty. While typically located in urban areas, slums can also be found in suburban areas with low housing quality and poor living conditions (Caves, 2004). Residences in slums range from makeshift shanty houses to professionally built dwellings that have deteriorated due to poor construction or lack of maintenance (Eckstein, 1990).

The prevalence of slums increased during the 19th to late 20th centuries in the United States and Europe due to the rapid urbanization of the population (Lawrence, 2007). While slums are primarily concentrated in urban regions of developing countries, they also exist in developed economies (Ashton, 2006; Craig, 1988 and Davis, 2006).

Slums emerge and expand for various reasons worldwide, including rapid rural-to-urban migration, economic stagnation, high unemployment, poverty, informal economies, forced or manipulated ghettoization, inadequate planning, political factors, natural disasters, and social conflicts (Killemsetty, 2022 and Sharma, 2020).

Historically, before the 19th century, both wealthy and poor individuals lived in the same districts, with the affluent residing on the main streets and the less privileged in service lanes behind them (Tjiptoherijanto *et. al.*, 2005). However, during the 19th century, the wealthy and upper-middle-class populations began relocating from the central parts of rapidly growing cities, leaving behind poorer residents (Flecha *et. al.*, 2013).

A slum is a densely populated urban residential area characterized by substandard housing and often associated with poverty. While typically found in urban settings, slums may also exist in suburban areas with low-quality housing and poor living conditions (Caves, 2004). Dwellings in slums range from makeshift shanties to poorly maintained professionally built structures (Eckstein, 1990). The rise of slums coincided with the urbanization trend of the 19th to late 20th centuries in the United States and Europe, and they remain prevalent in urban regions of both developing and developed countries (Lawrence, 2007; Ashton, 2006; Craig, 1988 and Davis, 2006).

Various factors contribute to the formation and expansion of slums worldwide, including rapid rural-to-urban migration, economic challenges, high unemployment, poverty, informal economies, forced relocation, inadequate planning, political influences, natural disasters, and

social unrest (Killemsetty, 2022 and Sharma, 2020). Historically, before the 19th century, affluent and impoverished individuals coexisted in the same neighborhoods, with wealthier residents residing on main thoroughfares and less fortunate individuals living in the service lanes behind them (Tjiptoherijanto et al., 2005). However, during the 19th century, the affluent began to migrate away from the central areas of burgeoning cities, leaving behind the economically disadvantaged (Flecha et al., 2013).

Academic achievement encompasses the outcomes of education and reflects a student's attainment of specific instructional goals (Suvarna et al., 2015). It is a multifaceted construct that encompasses various domains of learning (Kaia, 2006). Factors influencing academic achievement include general intelligence, achievement motivation, recognition, interest, attitude, aptitude, and personality traits. The academic performance of secondary school students, in particular, may be influenced by physical and psychological factors, given their vulnerability during adolescence (Arthur, 2010). Therefore, the present study examines the relationship between academic achievement and domestic factors (Younas *et. al.* 2020).

2.Objectives:

- a)Investigating the impact of household environment on the academic performance of students residing in slum areas.
- b)Examining how household environment influences the academic achievement of students from various age groups in slum regions.
- c)Employing a survey methodology to assess student performance.

3. Hypothesis:

- a)Academic achievement varies significantly among students from slum regions.
- b)There are significant differences in academic achievement among students belonging to different age groups

4.Slums in Rajkot: The primary challenges faced by urban areas include encroachment on municipal land by low-income residents, inadequate water supply, frequent power outages, and high illiteracy rates. Rajkot Municipal Corporation (referred to as RMC) is actively working to address these issues (Gupta *et. al.*, 2023).

Slums have become an integral aspect of rapid industrialization and urbanization in Indian cities. The Census of India in 2001 aimed to document slum demographics by counting individual households.

For census purposes, slum areas broadly encompass:

a)Areas recognized as "Slum" by State/Local Government or UT Administration, Housing and Slum Boards, even if they haven't been formally notified under any legislation.

b)Areas designated as "Slum" by State/Local Government or UT Administration under relevant legislation, including Slum Acts.

5. Challenges encountered by slum dwellers in India include:

a)Inadequate Housing: Slum residents often live in overcrowded and substandard housing conditions, lacking basic amenities such as proper ventilation, sanitation facilities, and access to clean water.

b)Poverty: Slum dwellers typically face economic hardships, with limited income-generating opportunities and unstable employment prospects. This perpetuates cycles of poverty and marginalization (Minnery *et al.* 2013).

c)Lack of Access to Basic Services: Many slum areas lack access to essential services such as healthcare, education, and reliable public transportation. This exacerbates health issues and limits educational opportunities for residents, especially children (Firdaus *et al.* 2012).

d)Sanitation and Hygiene Challenges: Poor sanitation facilities and improper waste management contribute to health hazards and the spread of diseases among slum populations. Access to clean water and proper sanitation infrastructure is often inadequate.

e)Vulnerability to Natural Disasters: Slum dwellers are often located in low-lying or hazardous areas prone to flooding, landslides, and other natural disasters. Their precarious living conditions exacerbate their vulnerability to such events.

f)Social Exclusion and Discrimination: Slum residents frequently face social stigma and discrimination, leading to marginalization and limited access to opportunities for social and economic advancement (Fleeing 2018).

g)Land Tenure Insecurity: Many slum dwellers lack secure land tenure rights, leading to the constant threat of eviction and displacement. This uncertainty hampers efforts to improve living conditions and invest in community development initiatives.

h)Limited Access to Legal Rights: Slum dwellers often encounter challenges in accessing legal services and asserting their rights, including issues related to property ownership, employment rights, and access to justice.

Addressing these multifaceted challenges requires comprehensive strategies that prioritize the needs and rights of slum residents, including initiatives to improve housing conditions, expand access to basic services, promote economic empowerment, and strengthen social inclusion efforts.

6.Method and Procedure: This study aimed to investigate the impact of school-related factors on the academic achievements of students residing in the slum region of Rajkot, Gujarat. A descriptive research method was utilized.

6.1Sample: A sample of 500 students was collected from various slum areas in Rajkot, Gujarat. Of these, the students were of age group 7 to 21 years, selected using random sampling techniques.

6.2Tools Used: The significance level was assessed using an appropriate tool designed to measure academic achievement.

6.3Analysis and Interpretation of Data: To fulfill the study objectives, the data underwent statistical analysis using the Chi-square test.

7.Results and Discussion: A total of 500 students participated in interviews regarding the impact of school-related factors on academic achievements in the slum region of Rajkot, Gujarat. The interpretation process involves simply stating the factual findings derived from the results. The significance level was assessed using the chi-square test. Contingency tables were constructed for this test, and Chi-square values were calculated accordingly:

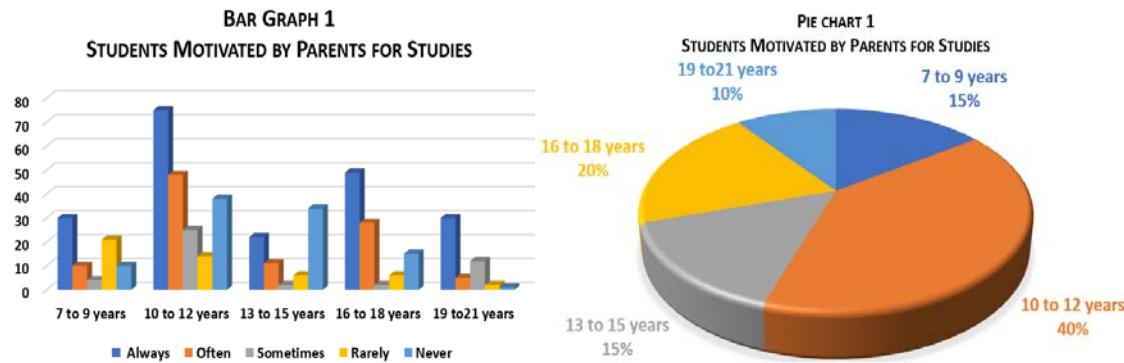
$$\chi^2 = \sum \left[\frac{(f_o - f_e)^2}{f_e} \right]$$

Where f_o = Frequency of occurrence of observed or experimentally determined facts and f_e = Expected Frequency of occurrence

The results of different questions are explained as follows:

Table 1: Students Motivated by Parents for Studies

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	30	75	22	49	30	206	4.408
Often	10	48	11	28	5	102	
Sometimes	4	25	2	2	12	45	
Rarely	21	14	6	6	2	49	
Never	10	38	34	15	1	98	

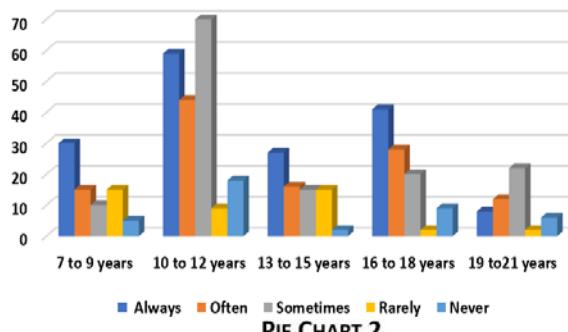

As indicated in Table 1, the chi-square value is 4.408 for students who are motivated by their parents for studies, based on a sample size of 500. This value demonstrates significant significance at the 0.05 level of probability, suggesting a notable effect on the studies of students aged 10 to 12 years who are motivated by their parents in the slum region. This significance is further illustrated in Bar Graph 1 and represented as percentages in Pie Chart 1, reinforcing the significant findings. These results align with previous literature findings (Khan *et. al.*, 2019).

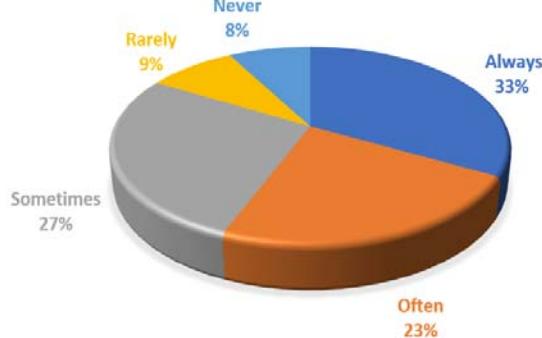
Table 2: Students Using Learning Materials

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	30	59	27	41	8	165	4.350
Often	15	44	16	28	12	115	
Sometimes	10	70	15	20	22	137	
Rarely	15	9	15	2	2	43	
Never	5	18	2	9	6	40	

BAR GRAPH 2
STUDENTS USING LEARNING MATERIALS

PIE CHART 2
STUDENTS USING LEARNING MATERIALS

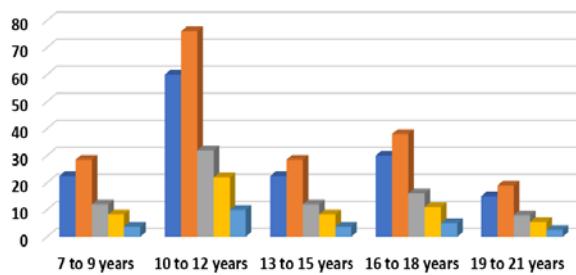

As indicated in Table 2, the chi-square value is 4.350 for the effect of using learning materials in studies on academic achievement, based on a sample size of 500. This value demonstrates significant significance at the 0.05 level of probability, indicating a notable impact of using learning materials on the academic achievement of students in the slum region. This significance is further illustrated in Bar Graph 2 and represented as percentages in Pie Chart 2. The pie chart shows 23% of students are observed to frequently use study materials, reinforcing the significant findings. These results are supported by previous literature findings (Killemsetty *et. al.*, 2022 and Suvarna *et. al.*, 2015).

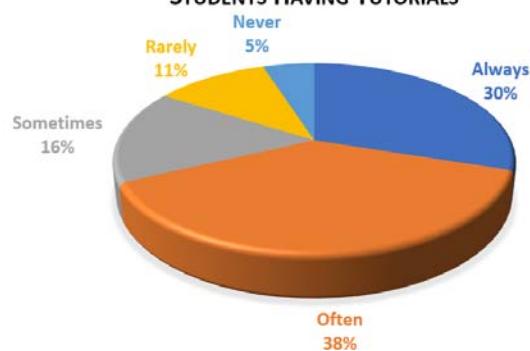
Table 3: Students Having Tutorials

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	22.5	60	22.5	30	15	150	3.83
Often	28.5	76	28.5	38	19	190	
Sometimes	12	32	12	16	8	80	
Rarely	8.25	22	8.25	11	5.5	55	
Never	3.75	10	3.75	5	2.5	25	

BAR GRAPH 3
STUDENTS HAVING TUTORIALS

PIE CHART 3
STUDENTS HAVING TUTORIALS

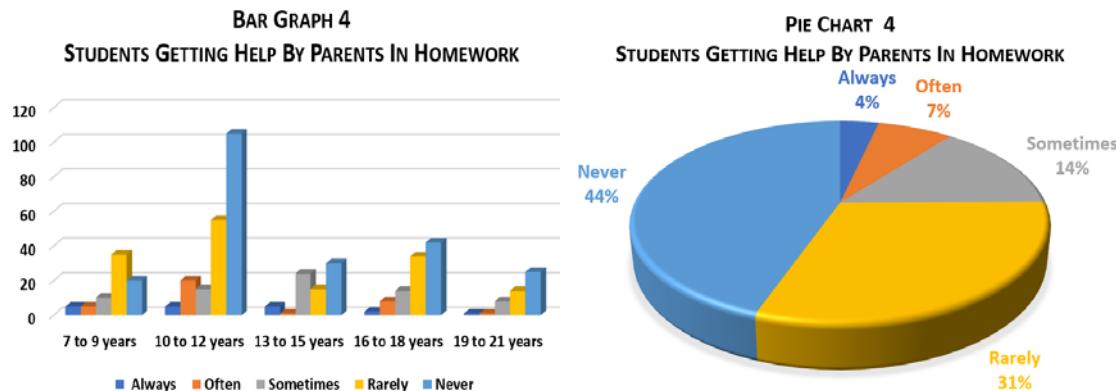

According to Table 3, the chi-square value is 3.83 for the effect of tutorials on the academic achievement of students in the slum region of Rajkot, based on a sample size of 500. This value demonstrates significant significance at the 0.05 level of probability, indicating a notable impact of tutorials on the academic achievement of students in the slum region. This significance is further depicted in Bar Graph 3 and represented as percentages in Pie Chart 3, where 38% of students are observed to be taking tutorials, reinforcing the significant findings. These results are consistent with previous literature findings (Khan et al., 2019; Suvarna et al., 2015).

According to Table 4, the chi-square value is 3.74 for students receiving help from their parents in completing their homework, based on a sample size of 500. This value indicates significant significance at the 0.05 level of probability, suggesting a notable impact of parental assistance on the academic achievement of students in the slum region.

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	5	5	5	2	1	18	3.74
Often	5	20	1	8	1	35	

Sometimes	10	15	24	14	8	71	
Rarely	35	55	15	34	14	153	
Never	20	105	30	42	25	222	

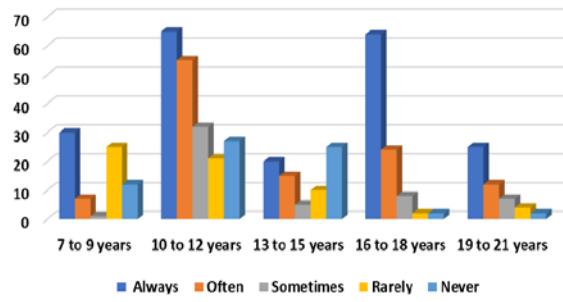
Table 4: Students Getting Help By Parents In Homework

This significance is further illustrated in Bar Graph 4 and represented as percentages in Pie Chart 4, where 44% of students do not receive any help from their parents in completing their homework, highlighting the significant findings. These results are consistent with previous literature findings (Busato *et. al.*, 2000 and Killemsetty *et. al.*, 2022).

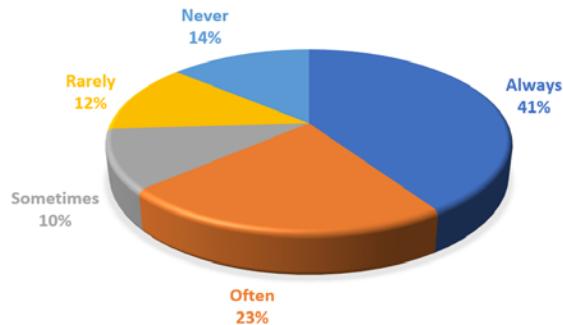
Table 5: Students Getting Guidance From Their Elders

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	30	65	20	64	25	204	4.607
Often	7	55	15	24	12	113	
Sometimes	1	32	5	8	7	53	
Rarely	25	21	10	2	4	62	
Never	12	27	25	2	2	68	

BAR GRAPH 5
STUDENTS GETTING GUIDANCE FROM THEIR ELDERS

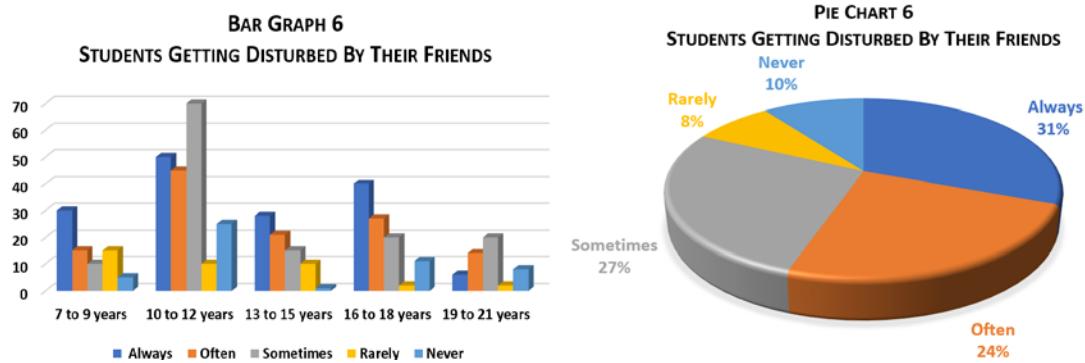
PIE CHART 5
STUDENTS GETTING GUIDANCE FROM THEIR ELDERS

As depicted in Table 5, the chi-square value is 4.607 for students receiving academic guidance from their elders, based on a sample size of 500. This value signifies significant significance at the 0.05 level of probability, indicating a notable impact of academic guidance from elders on the academic achievement of students in the slum region. This significance is further visualized in Bar Graph 5 and presented as percentages in Pie Chart 5, where 41% of students receive academic assistance from their elders, underscoring the significant findings. These results are corroborated by previous literature findings (Killemsetty *et. al.*, 2022 and Younas *et. al.*, 2020).

Table 6: Students Getting Disturbed By Their Friends

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	30	50	28	40	6	154	2.638
Often	15	45	21	27	14	122	
Sometimes	10	70	15	20	20	135	
Rarely	15	10	10	2	2	39	
Never	5	25	1	11	8	50	

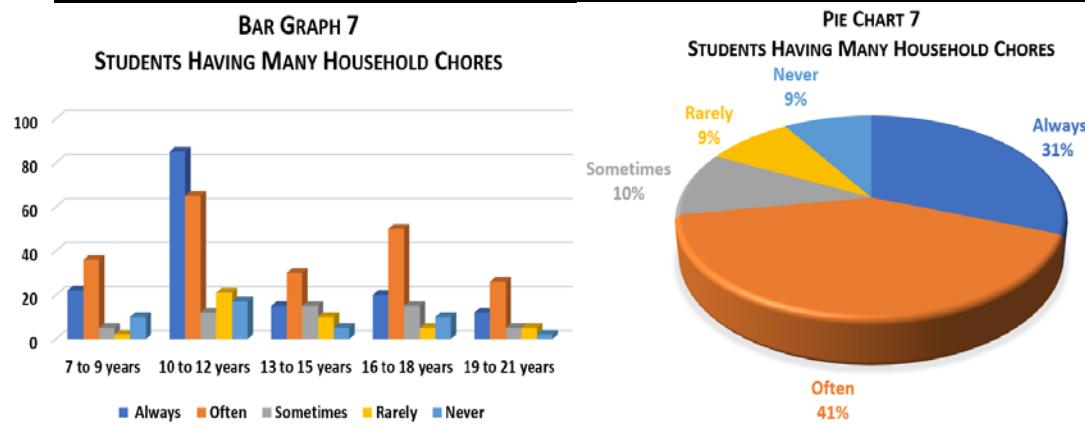

According to Table 6, the chi-square value is 2.638 for students being disturbed by their friends, based on a sample size of 500. This value indicates significant significance at the 0.05 level of probability, suggesting a notable impact of students being disturbed by their friends on the academic achievement of students in the slum region.

This significance is further illustrated in Bar Graph 1 and presented as percentages in Pie Chart 1, where 31% of the total students are affected by friends' disturbances, highlighting the significant findings. These results are supported by previous literature findings (Khan *et. al.*, 2019 and Younas *et. al.*, 2020)

Table 7: Students Having Many Household Chores

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	22	85	15	20	12	154	3.243
Often	36	65	30	50	26	207	
Sometimes	5	12	15	15	5	52	
Rarely	2	21	10	5	5	43	
Never	10	17	5	10	2	44	

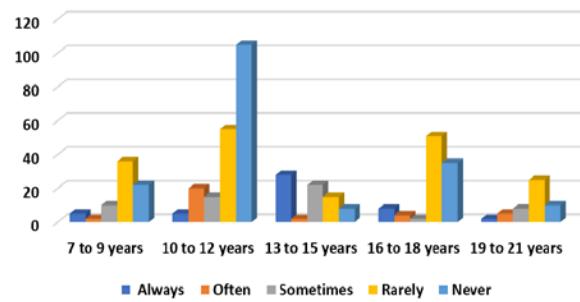
In Table 7, the chi-square value is 3.243 for students who have many household chores, based on a sample size of 500. This value indicates significant significance at the 0.05 level of probability, suggesting a notable impact of having many household chores on the academic achievement of students in the slum region.

This significance is further illustrated in Bar Graph 7 and presented as percentages in Pie Chart 7, where 41% of total students report having many household chores, underscoring the significant findings. These results are consistent with previous literature findings (Khan *et. al.*, 2019 and Suvarna *et. al.*, 2015).

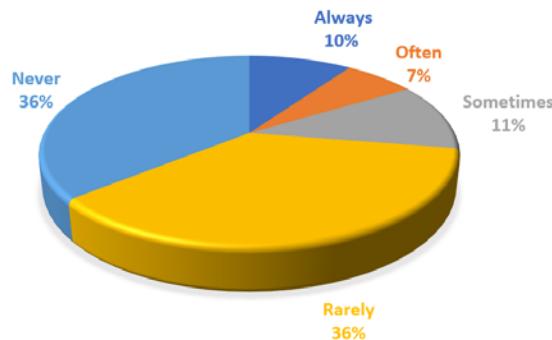
Table 8: Students Getting Disturbed By Their Siblings

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	5	5	28	8	2	48	3.378
Often	2	20	2	4	5	33	
Sometimes	10	15	22	2	8	57	
Rarely	36	55	15	51	25	182	
Never	22	105	8	35	10	180	

BAR GRAPH 8
STUDENTS GETTING DISTURBED BY THEIR SIBLINGS

PIE CHART 8
STUDENTS GETTING DISTURBED BY THEIR SIBLINGS

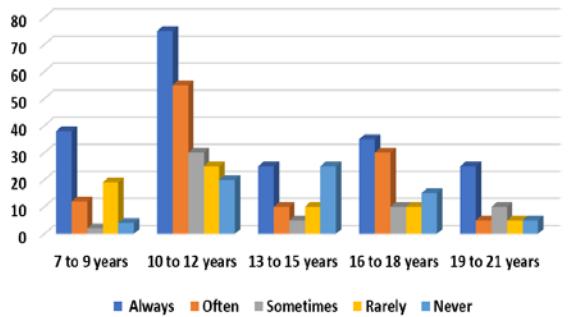

As presented in Table 8, the chi-square value is 3.378 for students experiencing disturbances from their siblings, based on a sample size of 500. This value indicates significant significance at the 0.05 level of probability, suggesting a notable impact of students being disturbed by their siblings on the academic achievement of students in the slum region. This significance is further illustrated in Bar Graph 8 and depicted as percentages in Pie Chart 8, where 36% of students are rarely disturbed by their siblings, indicating significant findings. These results are supported by previous literature findings (Gupta *et. al.*, 2023 and Suvarna *et. al.*, 2015).

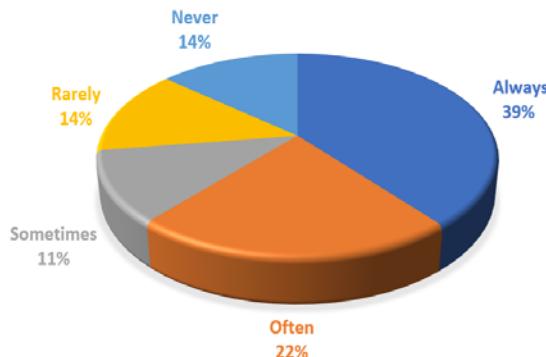
Table 9:Students Destructed By Electronic Gadgets

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	38	75	25	35	25	198	3.302
Often	12	55	10	30	5	112	
Sometimes	2	30	5	10	10	57	
Rarely	19	25	10	10	5	69	
Never	4	20	25	15	5	69	

BAR GRAPH 9
STUDENTS DESTRUCTED BY ELECTRONIC GADGETS

BAR GRAPH 9
STUDENTS DESTRUCTED BY ELECTRONIC GADGETS

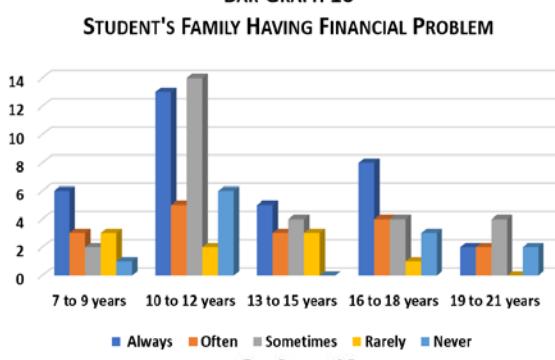

According to Table 9, the chi-square value is 3.302 for students being distracted by electronic gadgets, based on a sample size of 500. This value indicates significant significance at the 0.05 level of probability, suggesting a notable impact of distraction by electronic gadgets on the academic achievement of students in the slum region. This significance is further demonstrated in Bar Graph 9 and depicted as percentages in Pie Chart 9, where 39% of students report being distracted by electronic gadgets, highlighting significant findings. These results are supported by previous literature findings (Ashton, 2006 and Killemsetty *et. al.*, 2022).

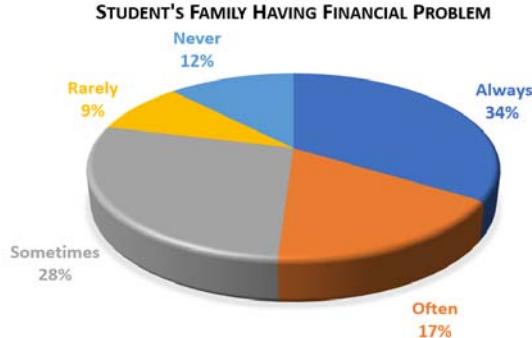
Table 10:Student's Family Having Financial Problem

Age Group	7 to 9 years	10 to 12 years	13 to 15 years	16 to 18 years	19 to 21 years	Total	Chi square value
Always	6	13	5	8	2	34	3.89
Often	3	5	3	4	2	17	
Sometimes	2	14	4	4	4	28	
Rarely	3	2	3	1	0	9	
Never	1	6	0	3	2	12	

BAR GRAPH 10

PIE CHART 10

In Table 10, the chi-square value is 3.89 for students whose families are experiencing financial problems, based on a sample size of 500. This value indicates significant significance at the 0.05 level of probability, suggesting a notable impact of the students'

families having financial problems on the academic achievement of students in the slum region. This significance is further demonstrated in Bar Graph 10 and depicted as percentages in Pie Chart 10, where 34% of students report experiencing financial problems, indicating significant findings. These results are consistent with previous literature findings (Khan *et. al.*, 2019 and Killemsetty *et. al.*, 2022).

Conclusion:

In conclusion, the findings of this study shed light on various factors influencing the academic achievement of students in the slum region of Rajkot, Gujarat:

- a) Firstly, parental motivation for studies significantly impacts the academic performance of students aged 10 to 12 years in the slum region. Students who are motivated by their parents tend to show better academic achievements, as evidenced by the chi-square value of 4.408. This emphasizes the importance of parental involvement in students' education.
- b) Secondly, the use of learning materials also plays a significant role in academic achievement. Students who frequently utilize study materials exhibit better academic performance, as indicated by a chi-square value of 4.350. This underscores the importance of providing adequate learning resources to students in the slum region.
- c) Thirdly, academic guidance from elders contributes significantly to academic achievement. Students who receive guidance from their elders demonstrate better academic performance, supported by a chi-square value of 4.607. This highlights the value of intergenerational knowledge transfer in enhancing academic outcomes.

Furthermore, factors such as parental assistance in homework completion, disturbances from friends and siblings, household chores, distractions from electronic gadgets, and financial problems in the family all have significant effects on academic achievement. These findings emphasize the multifaceted nature of influences on academic performance and the need for comprehensive support systems to address various challenges faced by students in the slum region.

In summary, this study underscores the importance of addressing socio-economic, familial, and environmental factors in promoting academic achievement among students in the slum region. By understanding and addressing these factors, educators and policymakers can develop targeted interventions to support the educational success of students in marginalized communities

References

- Arthur E.P. (2010). A meta-analysis of the five-factor model of personality and academic performance.
- Ashton J.R. (2006). [Back to back housing, courts, and privies: the slums of 19th century England](#). *Journal of Epidemiology & Community Health*. 60 (8), 654. [PMC2588079](#).
- Caves R.W. (2004). *Encyclopedia of the City*. Routledge. p. 601. [ISBN9780415252256](#).
- Craig G. (2013). Guinness World Records Paper back. Bantam, [ISBN 978-0-345-54711-8](#); 277.
- Davis M. (2006). *Planet of Slums*. Verso. (versobooks.com/en-gb/products/1959-planet-of-slums)
- Eckstein S. (1990). Urbanization Revisited: Inner-City Slum of Hope and Squatter Settlement of Despair. *World Development*, 18, 165–181.
- Firdaus R.R., Latiff I.A. and Borkotoky P. (2012). The impact of climate change towards Malaysian paddy farmers. *J Dev Agric Econ*. 5, 57–66.
- Flecha R. and Soler M. (2013). Turning difficulties into possibilities: engaging Roma families and students in school through dialogic learning. *Cambridge Journal of Education*. 43 (4), 451–465.
- [Fleeing W. \(2018\). Finding misery: The plight of the internally displaced in Afghanistan](#)[Archived](#) in 2018 at the [Wayback Machine](#) Amnesty International, page 9-12.
- [Goldstein S. and Naglieri J.A.](#) (2011). *Encyclopedia of Child Behavior and Development*. Springer.
- Gupta V.K. and Agarwal P.G. (2023). A Study of Slum Life in Different Parts of INDIA. *Vidhyayana*, 9 (1), 383, ISSN 2454-8596.
- Kaia L. (2006). Personality and intelligence as predictors of academic achievement, Personality and individual differences, doi: 10.1016/j.paid.2006.08.001.
- Khan F.N., Begum M. and Imad M. (2019). Relationship between Students' Home Environment and their Academic Achievement at Secondary School Level. *Pakistan Journal of Distance & Online Learning* Volume: V(II), 223-234.
- Killemsetty N., Johnson M., Patel A. (2022). Understanding housing preferences of slum dwellers in India: A community-based operations research approach. *European Journal of Operational Research*, 298 (2).
- Lawrence V. (2007), From the Puritans to the Projects: Public Housing and Public Neighbors, Harvard University Press, [ISBN 978-0674025752](#).

- Minnery J., Teti A., Haryo W., Do H., Cynthia C.V., Dean F. and Iraphne C. (2013). Slum upgrading and urban governance: Case studies in three South East Asian cities, *Habitat International*. 39, 162–169.
- Nitko A.J. (2001). Educational assessment of students (3rd ed.). Upper Saddle River, NJ: Merrill/Prentice Hall.
- Sharma A.K. (2020), An analysis status of slums in India, *International Journal of Research in Social Sciences*, 10(09), 25.
- Suvarna V.D. and Bhata H.S.G. (2015). A Study on Academic Achievement and Personality of Secondary School Students. Original scientific paper, 37.
- Tjiptoherijanto P. and Eddy H. (2005). Urbanization and Urban Growth in Indonesia. Asian Urbanization in the New Millennium. Ed. Gayl D. Ness and Prem P. Talwar. Singapore: Marshall Cavendish Academic, page 162.
- Younas M., Javaid M.I., Liu C., Khalid S. and Abu Bakar (2020). Effect Of Home Environment on Students' Academic Achievements At Higher Level. *Ilkogretim Online - Elementary Education Online*, 19 (3), pp. 3931-3947.

ઉચ્ચશિક્ષણના પરિણામે વિદ્યાર્થીનીઓના શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક દરજામાં

આવેલ પરિવર્તન

ડૉ. ધર્મિલા કરદાણી સમાજશાસ્ક

એ. કે. દોશી મહિલા કોલેજ

જામનગર

સ્વતંત્ર ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિકાસ બહુ જડપી થયો. 1984 માં ઉચ્ચ શિક્ષણ ના સંદર્ભમાં રાધા કિઝન આયોગ ની રચના કરવામાં આવી ઉપરાંત 1964 માં કોઠારી પંચે ઉચ્ચ શિક્ષણને વધારેમાં વધારે વ્યવહારિક બનાવવા પર ભાર મૂક્યો. ઉચ્ચ શિક્ષણ ના ધોયોઓમાં વિદ્યાર્થીનીઓની શારીરિક માનસિક બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિ કેળવાય અને વ્યક્તિમતાનો વિકાસ થાય જ્ઞાનનું પ્રસરણ થાય કુશળતા વધે અને જીવનની ગુણવત્તામાં વધારો થાય એ હેતુ સમાવિષ્ટ છે.

આજે ભારતમાં સ્વી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. આજાદી બાદ સ્વી શિક્ષણ એ હરણફળ ભરી છે. જે બદલાતા પ્રવાહોમાં મહત્વનું પાસુ ગણાવી શકાય કારણ કે વર્તમાન સમયમાં સ્વીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણના દ્વાર સુધી પહોંચી છે. તેઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની તકો એ ગતિશીલતાના દ્વાર ખુલ્લા કર્યા છે. સ્વીઓની શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક આકંક્ષાએ સ્વીઓના દરજામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ઉત્તરદાતાઓના શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક દરજામાં આવેલ પરિવર્તનને તપાસવાના હેતુથી હાથ ધર્યો છે.

સમગ્ર અભ્યાસ મુખ્યત્વે ચાર વિભાગમાં રજૂ કર્યો છે.

પહેલા વિભાગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ વર્તમાન સમાજમાં સ્વીઓનો દરજો શિક્ષણ ભૂમિકા પરિવર્તન વગેરે વિશેની ચર્ચા કરી છે.

બીજા વિભાગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે ઉત્તરદાતાઓના જ્ઞાનમાં થયેલ વધારાને તપાસવામાં આવ્યો છે.

ત્રીજ વિભાગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે ઉત્તરદાતાઓના સામાજિક દરજામાં આવેલ પરિવર્તનને તપાસ્યું છે.

ચોથા વિભાગમાં અભ્યાસના તારણો સંદર્ભ સૂચિ વગેરે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ પીએચી સંશોધનના એક ભાગરૂપ છે. જેમાં અમદાવાદની વિનયન વાણિજ્ય એજ્યુકેશન પ્રોફેશનલ ની બાર કોલેજ માંથી 400 વિદ્યાર્થીનીઓનો સંભાવનાત્મક નિર્દર્શ દ્વારા પસંદગી કરીને પ્રશ્નાવલી પ્રયુક્તિ દ્વારા ઉત્તરદાતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણને પરિણામે તેઓના દરજામાં આવેલ વિવિધ પરિવર્તનોને તપાસવામાં આવ્યા છે.

અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ વિભાવનાઓ

- ઉચ્ચશિક્ષણ-સામાન્ય રીતે ઉચ્ચશિક્ષણમાં કોલેજો યુનિવર્સિટી ડીપાર્ટમેન્ટ અને યુનિવર્સિટીની સંસ્થાઓમાં અપાતા શિક્ષણ તાતીમ તેમજ સંશોધન કાર્યનો સમાવેશ થાય છે
- દરજ્જો-દરજ્જો ચડતા ઉત્તરતા કમની સામાજિક વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિના સ્થાનનું સૂચન કરે છે દરજ્જો વ્યક્તિના સ્થાનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે
- પરિવર્તન-સામાજિક સંગઠનમાં એટલે કે સમાજની રચના અને કાર્યમાં થતા ફેરફારો એટલે સામાજિક પરિવર્તન

ઉચ્ચ શિક્ષણને પરિણામે વર્તમાન સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો

ઉચ્ચશિક્ષણ એ ભારતમાં મહિલાઓની વર્તમાન સ્થિતિમાં મોટા ફેરફારો આવ્યા છે. સ્ત્રીઓ તેમની પરંપરાગત ભૂમિકા ધરની ચાર દીવાલોમાંથી બહાર આવી શિક્ષણના દ્વાર સુધી પહોંચી છે. વિવિધ વિદ્યા શાખાઓમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી રહી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી હોવા છતાં હવે સામાજિક સ્વીકૃતિ સ્ત્રી શિક્ષણ અંગે વધી રહી છે. જે સશક્તિકરણ માટે મહત્વની બાબત છે સરકારની નવમી પંચવર્ષીય યોજનામાં પણ છોકરી ઓના શિક્ષણ સ્ત્રીઓના અધિકારોના રાષ્ટ્રીય વિકાસની મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. વિવિધ સરકારી યોજનાઓ ઉપરાંત મહિલા સંગઠનો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પણ સ્ત્રી શિક્ષણમાં યોગદાન આપી રહ્યા છે. જેના પરિણામે વર્તમાન સમાજમાં સ્ત્રીઓના દરજામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે જે પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા જોઈએ,

ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે જ્ઞાનમાં થયેલ વધારો

ક્રમ	વિગત	ઘણું જ	મહદ્દુંઅંશે	આંશિક	જરા પણ નહિ	કુલ
૧.	સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ થયો છે.	૨૭૪ (૬૮.૫૦)	૧૦૬ (૨૬.૫૦)	૧૮ (૪.૫૦)	૦૨ (૦.૫૦)	૪૦૦ (૧૦૦)
૨.	અંગ્રેજમાં પ્રભુત્વ વધ્યું છે.	૧૮૧ (૪૫.૨૫)	૧૯૦ (૪૭.૫૦)	૨૭ (૬૭.૫)	૦૨ (૦.૫૦)	૪૦૦ (૧૦૦)
૩.	કમ્પ્યુટરની જ્ઞાનકારી મળી છે.	૧૯૮ (૪૮.૭૫)	૧૫૭ (૩૮.૨૫)	૩૫ (૮.૭૫)	૦૮ (૨.૨૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૪.	સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાની ક્ષમતામાં વધારો થયો છે.	૨૭૭ (૬૮.૨૫)	૮૬ (૨૪.૦૦)	૧૬ (૪.૦૦)	૧૧ (૨.૭૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૫.	વ્યવસાય અંગેની તાલીમ લેવા મળી છે.	૧૯૮ (૪૮.૫૦)	૧૪૭ (૩૮.૭૫)	૪૨ (૧૦.૫૦)	૧૩ (૩.૨૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૬.	જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવા સમર્થ બની છું.	૧૯૬ (૪૮.૦૦)	૧૪૧ (૩૭.૭૫)	૩૬ (૮.૦૦)	૧૭ (૪.૨૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૭.	અધિકારો અને ફરજો વિશે સભાન બની છું.	૨૬૬ (૬૬.૫૦)	૧૦૪ (૨૬.૨૫)	૨૫ (૬.૨૫)	૦૪ (૧.૦૦)	૪૦૦ (૧૦૦)
૮.	સમાજની વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવા પ્રયત્નશીલ બની છું.	૨૨૭ (૫૬.૭૫)	૧૩૭ (૩૪.૨૫)	૨૫ (૬.૨૫)	૧૧ (૨.૭૫)	૪૦૦ (૧૦૦)

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતાઓ એક વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત બીજુ અનેકવિધ ભૂમિકા ઓ ભજવે છે. તેઓના ઉચ્ચ શિક્ષણના લીધે જ્ઞાનમાં તો વધારો થાય પરંતુ એ સિવાય બીજુ કઈ અસરો પડી છે તે વિશે તપાસતા....

ઉપયુક્ત ટેબલ પરશ્રી જોતા અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓ માં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે જ્ઞાનમાં થયેલ વધારાના વિવિધ પાસાઓ વિશે જોતા.....

1. સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ થયો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે 68.50 ટકા ઉત્તરદાતાઓમાં તેઓની સુષુપ્ત શક્તિઓનો ધણો જ વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. જ્યારે 26.50% ઉત્તરદાતાઓએ મહદ અંશે સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ થયેલો જણાવ્યો છે.

એટલે કે ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે સ્વીઓ પોતાનામાં પડેલી સુષુપ્ત શક્તિઓ ને બહાર લાવતી થઈ છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ વિષયક પ્રવૃત્તિઓ અને શિક્ષણેતર પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે રમતગમત કળા સંગીત વગેરે દ્વારા પોતાની રસ રૂચિ બહાર લાવવાનું સ્ટેજ તેઓને અહીંથી મળે છે.

2-અંગ્રેજીમાં પ્રભુત્વ વધ્યું છે

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓમાં અંગ્રેજિનું પ્રભુત્વ વધ્યું હોય તેવું મહાદાન છે જોવા મળે છે. જ્યારે 45.25% ઉત્તરદાતાઓએ ધણું જ અંગ્રેજીમાં પ્રભુત્વ વધ્યું હોય તેમ દર્શાવે છે.

એટલે કે આધુનિક શિક્ષણના અભ્યાસકર્મોમાં થયેલ પરિવર્તનના પરિણામે અભ્યાસકર્મોમાં પરદેશી ભાષાને મહત્વ અપાય છે હિન્દી અંગ્રેજી વિષયને ફરજિયાત મૂકવામાં આવ્યા છે. જેના પરિણામે તેઓ દેશમાં ગમે ત્યાં જાય ત્યારે મુશ્કેલી ન પડે આ માટે વિષયને ધીરે ધીરે પ્રાધાન્યતા મળતી થઈ છે.

3-કોમ્પ્યુટર ની જાણકારી મળી છે.

અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે 49.45 ટકા કોમ્પ્યુટર ની જાણકારી મળી હોય તેવું દર્શાવે છે. અને 39.25% ઉત્તરદાતાઓ મહદ અંશે કોમ્પ્યુટરની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ હોય તે જણાવે છે. એટલે કે કોમ્પ્યુટર ટેકનોલોજી પ્રવર્તમાન સમયમાં માનવીના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ બજવે છે. કારણ કે કોમ્પ્યુટરના જ્ઞાનના પરિણામે કોઈપણ કાર્યને સરળતાથી પાર પાડી શકાય છે. આ રીતે કોમ્પ્યુટર વિષય શાળા કોલેજોમાં પણ અગત્યનો ગણવામાં આવે છે જેથી વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયમાં રસ લેતા થયા છે.

4-સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાની ક્ષમતામાં વધારો થયો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે 69.25% ઉત્તરદાતાઓ સ્વતંત્ર નિર્ણય લેતા થયાની બાબતને ઘણો જ દર્શાવે છે. તેમજ 24% ઉત્તરદાતાઓ મહંદશે સ્વતંત્ર નિર્ણય લેતા થયાનું જણાવે છે.

અર્થાત પરંપરાગત સમાજમાં ડોકિયું કરતા જોઈએ તો કૌદુંબિક બાબતોમાં નિર્ણય લેવાની સત્તા માત્ર પુરુષો ધરાવે છે. એમાં સ્ત્રી ની વ્યક્તિગત ઈચ્છા ને કોઈપણ પ્રાધાન્ય મળતું ન હતું. પરંતુ શિક્ષણ અને આર્થિક તક મેળવેલી સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર કૌદુંબિક બાબતોમાં નિર્ણય લેતી થઈ છે તેઓનું સહભાગીપણું વધતું જાય છે. જે ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે સ્વતંત્ર નિર્ણય લેતી થઈ છે.

5- વ્યવસાય અંગેની તાલીમ લેવા મળી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે વ્યવસાયિક તાલીમ થઈ હોય તેવું 49.50% ગણું જ ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે. 26.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ મહંડ અંશે વ્યવસાય અંગેની તાલીમ મળેલ જણાવે છે.

એટલે કે શિક્ષણ એ માનવીને જે તે વ્યવસાયમાં જવા અંગે તાલીમ પૂરી પાડે છે. તાલીમ મેળવવા ના પરિણામે સ્ત્રીઓ જે તે વ્યવસાયમાં પોતે સફળ નિવક્ત છે. કારણ કે શાળા કોલેજોમાં અપાત્તા વ્યવસાયલક્ષી તાલીમ કોર્સ સ્ત્રીઓને ભવિષ્ય વ્યવસાય સાથે પોતાના ગૃહ સંચાલન સાથે પણ વ્યવસાય કરવા માટે મહત્વના પુરવાર થાય છે.

6- જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવા સમર્થ બની છું.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે 49% ઘણો જ જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવા સમર્થ થયા હોવાનું જણાવે છે. અને 37.75 ટકા ઉત્તરદાતાઓ મહંદશે જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતા થયાનું જણાવે છે.

એટલે કે ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે સ્ત્રીઓ ઘરની ચાર દીવાલમાંથી મુક્ત થઈ કુરિવાજો અને બિનજરૂરી પરંપરાઓમાંથી મુક્ત થઈ છે. અને જાહેર સ્થળોએ સાથે ફરવા જવું, જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો અને એ દ્વારા પોતાની શક્તિઓ, કાર્યકુશળતા, વિચારોને વ્યક્ત કરવાની તક મળે છે. એટલે કે શિક્ષિત સ્ત્રી ધીમે ધીમે એક દબાણ જુથ તરીકે બહાર જાહેર જીવનમાં આવી રહી છે.

7-અધિકારો અને ફરજો વિશે સભાન બની છું.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ઉત્તરતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે 66.50 ટકા ધણા જ અધિકારો અને ફરજો પ્રત્યે સભાન બન્યા હોવાનું જણાવે છે. 26.25% ઉત્તર લેતા આવો મહંડ અંશે અધિકારો અને ફરજો વિશે સભાન બન્યા હોવાનું દર્શાવે છે.

અર્થાત શિક્ષણના લીધે સ્વીઓમાં જાગૃતિ આવી છે. એ પોતાના હકો અને ફરજો ને વધુ સારી રીતે સમજતી થઈ છે. બંધારણ અને કાયદાશી તેઓને લગ્ન, મિલકત, કુટુંબ, વારસો, છુટાછેડા, ભરણપોષણ અંગેના હકો મળ્યા છે. તેનાથી શિક્ષિત સ્વીઓ સભાન બની છે. હવે સમાનતા અને સ્વાતંત્ર્યનો દાવો કરતી થઈ છે. પોતાના હકો પર નિયંત્રણ મુક્તિ પ્રથાઓનો વિરોધ કરવા લાગી છે. સમાજમાં તેના સામે અવાજ ઉઠાવવાની હિંમત કરતી થઈ છે. અર્થાત પોતાના હકો ભોગવવાનું સામર્થ્ય કેળવતી થઈ છે.

8- સમાજની વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવા પ્રયત્નશીલ બની છું.

અભ્યાસમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે અડધા ભાગ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓ ધણા જ અંશે સમાજની વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરવા પ્રયત્નશીલ બન્યા નું જણાવે છે.

38.25% ઉત્તરદાતાઓ મહંદંશે સમાજની વિવિધ સામાજિક સમસ્યાઓનો સામનો કરવા પ્રયત્નશીલ બન્યાનું દર્શાવે છે.

એટલે કે શિક્ષણના પરિણામે સ્વીઓમાં વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે. જેના પરિણામે સ્વી સમાજમાં પોતાના કુટુંબમાં કોઈપણ સમસ્યા સામે ઝૂમવા તૈયાર થાય છે. તે પોતાની હિંમત ન હારી જઈને સમસ્યા માંથી બહાર કઈ રીતે આવવું એ માટે પ્રયત્નશીલ બને છે.

*ઉચ્ચ શિક્ષણને પરિણામે સામાજિક દરજામાં આવેલ પરિવર્તનપ્રસ્તુત અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છે ત્યારે તેઓના જીવન અને દરજામાં કયા પ્રકારે

ક્રમ	વિગત	ધ્યાન જ	મહદ્વારાંશે	આંશિક	જરા પણ નાણિ	કુલ
૧.	આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે.	૩૪૭ (૮૬.૭૫)	૫૧ (૧૨.૭૫)	૨ (૦.૫૦)	૦૦ (૦.૦૦)	૪૦૦ (૧૦૦)
૨.	વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયો છે.	૩૧૪ (૭૮.૫૦)	૭૭ (૧૮.૨૫)	૮ (૨.૦૦)	૦૧ (૦.૨૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૩.	નેતૃત્વશક્તિનો વિકાસ થયો છે.	૨૨૨ (૫૫.૫૦)	૧૪૮ (૩૭.૨૫)	૨૫ (૬.૨૫)	૦૪ (૧.૦૦)	૧૦૦ (૧૦૦)
૪.	કારકિર્દી ધરતરમાં ઉપયોગી થયું છે.	૨૬૭ (૬૬.૭૫)	૧૧૧ (૨૭.૭૫)	૧૯ (૪.૭૫)	૦૩ (૦.૭૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૫.	ધ્યાનસિદ્ધિમાં ઉપયોગી થયું છે.	૨૭૭ (૬૮.૨૫)	૧૦૮ (૨૭.૨૫)	૧૩ (૩.૨૫)	૦૧ (૦.૨૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૬.	હકો પ્રત્યે સભાનતા વધી છે.	૨૬૫ (૬૬.૨૫)	૧૨૨ (૩૦.૫૦)	૧૧ (૨.૭૫)	૦૨ (૦.૫૦)	૪૦૦ (૧૦૦)
૭.	સંકટોનો સામનો કરવાની શક્તિ વધી છે.	૨૭૮ (૬૮.૫૦)	૧૦૦ (૨૪.૦૦)	૧૭ (૪.૨૫)	૦૪ (૧.૨૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૮.	રોજગારીની તક વધી છે.	૨૧૬ (૫૪.૦૦)	૧૩૬ (૩૪.૦૦)	૩૭ (૮.૨૫)	૧૧ (૨.૭૫)	૪૦૦ (૧૦૦)
૯.	સમાજમાં પ્રતિક્ષા વધી છે.	૨૬૮ (૬૭.૨૫)	૧૦૮ (૨૭.૨૫)	૧૮ (૪.૫૦)	૦૪ (૧.૦૦)	૪૦૦ (૧૦૦)
૧૦.	કુટુંબમાં દરજાને ઊંચો આવ્યો છે.	૨૭૬ (૬૮.૦૦)	૧૦૧ (૨૫.૨૫)	૧૮ (૪.૫૦)	૪ (૧.૨૫)	૪૦૦ (૧૦૦)

પરિવર્તન આવી રહ્યું છે જે અંગે માહિતી મેળવતા....

ઉપયુક્ત કોષ્ટક પરથી ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે ઉત્તરદાતાઓના જીવન અને દરજામાં આવેલ પરિવર્તનના વિવિધ પાસાઓને તપાસતા...

1.-આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ઉત્તરદાતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે ધણો જ આત્મવિશ્વાસ વધ્યો હોવાનું જણાવે છે. તેમજ 12.75% ઉત્તરદાતાઓ મહદેંશે આત્મવિશ્વાસ વધ્યો હોવાનું જણાવે છે.

અર્થાત ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે સ્ત્રીઓ પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી કરવા લાગી છે. અને આત્મનિર્ભરતાની ખુમારી એ આત્મવિશ્વાસ વધાર્યો છે.

2.-વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે મહત્તમ ઉત્તરદાતાઓ ધણો જ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયેલો જણાવે છે. જ્યારે 19.25% ઉત્તરદાતાઓ મહદ અંશે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થયેલો જણાવે છે.

એટલે કે વ્યક્તિત્વના શિક્ષણનો વ્યાપ અને વિસ્તારના પરિણામે સ્ત્રીઓને પોતાના સર્વોચ્ચ વિકાસની તક મળી છે.

3.-નેતૃત્વ શક્તિ નો વિકાસ થયો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે અડધા ભાગ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓમાં ધણો જ નેતૃત્વ શક્તિનો વિકાસ થયો છે. અને એક તૃતીયાંશ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓ મહદ અંશે નેતૃત્વ શક્તિનો વિકાસ થયેલો જણાવે છે.

એટલે કે શિક્ષણ એ એવું માધ્યમ છે કે સ્ત્રીઓમાં નેતૃત્વશક્તિનો વિકાસ થાય છે. સમાજુક જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં નેતા બનવા માટે સમર્થ બને છે. ખાસ કરીને રાજકીય પાંખોમાં નારી આંદોલનોમાં અસરકારક નેતૃત્વ કરી શકે છે.

4.-કારકિર્દી ઘડતરમાં ઉપયોગી થયું છે.

અભ્યાસમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ એ બે તૃતીયાંશ ઉત્તરદાતાઓને ધણું જ ઉપયોગી સાબિત થયું છે. અને એક ચતુર્થાંશ ઉત્તરદાતાઓને મહદ અંશે કારકિર્દી ઘડતરમાં ઉપયોગી થયું છે.

એટલે કે શિક્ષણ ઉદ્યોગીકરણ શહેરીકરણ વગેરે પરિબળોને કારણે સ્વીઓમાં ઉદ્વર્ગામી ગતિશીલતાના દ્વાર ખુલ્લા થયા છે. ઉચ્ચ જીવન ધોરણ માટે કારકિર્દીને સ્વીઓ મહત્વ આપતી થઈ છે.

5. ધ્યેયસિક્ષિ માં ઉપયોગી થયું છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે બે તૃતીયાંશ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓ ઘણું જ ધ્યેય સિક્ષિમાં ઉપયોગી થયાનું જણાવે છે. તેમજ એક ચતુર્થીંશ ઉત્તરદાતાઓને મહદ અંશે ધ્યેય સિક્ષિમાં ઉપયોગી થયું છે.

એટલે કે શિક્ષણથી સ્વીઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે. આર્થિક રીતે પગભર બની છે. અને જીવનમાં પોતાને શું કરવું તે માટે શિક્ષણ જ સિક્ષિમાં ઉપયોગી બન્યું છે.

6.-હકો પ્રત્યે સમાનતા વધી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના 69.25% ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે તેઓ ઘણા લોકો પ્રત્યે સભાન બન્યા છે. 30.50 ટકા ઉત્તરદાતાઓ મહદંશે હકો પ્રત્યે સભાનતા વધી હોવાનું જણાવે છે.

અર્થાત શિક્ષણ થી સ્વીઓ સામાજિક આર્થિક રાજકીય વ્યવસાયિક ક્ષેત્રમાં પોતાના હક્કોથી જાગ્રત બને છે તેમજ હકો પ્રત્યેની સભાનતાને કારણે સ્વીઓ પોતાના પર થતા શોષણ સામે રક્ષણ મેળવી શકે છે.

7.-સંકટોનો સામનો કરવાની શક્તિ વધી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના બે તૃતીયાંશ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતા ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે ઘણા જ સંકટોનો સામનો કરવાની શક્તિ વધી હોય તેમ જણાવે છે. અને એક ચતુર્થીંશ ઉત્તરદાતાઓ મહદ અંશે સંકટોનો સામનો કરવાની શક્તિ વધી હોય તેમ જણાવે છે.

એટલે કે શિક્ષણથી વિકસતા જતા ગુણો સ્વીને તેના જીવનમાં સંકટોનો સામનો કરવાની શક્તિ પૂરી પાડે છે સંકટ ભર્યા જીવનમાં લડવાની શક્તિ આવે છે.

8.-રોજગારીની તક વધી છે.

અભ્યાસના અડધા ભાગ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણના લીધે તેઓમાં રોજગારીની તકો વધી છે અને એક તૃતીયાંશ ઉત્તરદાતાઓ મહંદશે રોજગારીની તકો વધી હોય તેમ જણાવે છે.

એટલે કે શિક્ષણના પરિણામે સ્ત્રીઓ આર્થિક અને માનસિક રીતે સ્વભિર્ભર બને છે. તેમજ સ્વમાનભેર જીવન જીવવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે.

9.- સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા વધી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના 67.25% ઉત્તરદાતાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે ધણો જ સમાજ પ્રતિષ્ઠા વધી હોવાનું જણાવે છે.

અર્થાત શિક્ષિત સ્ત્રીને સમાજમાંથી તેમજ કુટુંબમાંથી અનેકવિધ પ્રકારના માન સન્માન પ્રાપ્ત થાય છે. જે સ્ત્રીઓના સ્વમાનમાં વધારો કરે છે. જેના પરિણામે સમાજમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થાય છે.

10.-કુટુંબમાં દરજ્જો ઊંચો આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના બે તૃતીયાંશ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણના પરિણામે ધણા જ કુટુંબમાં દરજ્જો ઊંચો આવ્યા નું જણાવે છે. એક તૃતીયાંશ ઉત્તરદાતાઓ મહંદશે કુટુંબમાં દરજ્જો ઊંચો આવ્યાનું જણાવે છે.

અર્થાત શિક્ષિત સ્ત્રીઓ નો કૌટુંબિક દરજ્જો અશિક્ષિત સ્ત્રીના કૌટુંબીક દરજાની સરખામણીમાં ઊંચો આવ્યો છે. કુટુંબમાં શિક્ષિત સ્ત્રીના વિચારો અને નિર્ણયો લક્ષમાં લેવાનું વલણ વધતું જાય છે.

*અભ્યાસના તારણો

- ઉચ્ચ શિક્ષણને લીધે જ્ઞાનના વધારાના સંદર્ભમાં બે તૃતીયાંશ ઉપરાંત ના ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું છે કે તેઓમાં નિર્ણય લેવાની ક્ષમતામાં વધારો થયો છે. સુષુપ્ત શક્તિનો વિકાસ થયો છે. અધિકારો અને ફરજો પ્રત્યે સભાન બન્યા છે.

-ઉચ્ચ શિક્ષણના લીધે 50% ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓમાં અંગેજુમાં પ્રભુત્વ વધ્યું છે. કમ્પ્યુટરના વ્યવસાય અંગેની તાલીમ મળી છે. જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવા સમર્થ બન્યા છે. અને સમાજની વિવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરવા સજજ થયા છે. એટલે કે મહંડ અંશે ઉત્તરદાતાઓમાં સામાજિક પરિવર્તન આવેલું જણાય છે.

-ઉચ્ચ શિક્ષણના લીધે ઉત્તરદાતાઓના સામાજિક દરજજામાં ઘણું જ પરિવર્તન આવ્યું હોય, મહંડ અંશે પરિવર્તન આવ્યું હોય, આંશિક પરિવર્તન આવ્યું હોય કે જરા પણ ન પરિવર્તન આવ્યું હોય એવા પ્રશ્નના સંદર્ભમાં 86.75% ઉત્તરદાતાઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે અને નેતૃત્વ શક્તિનો વિકાસ થયો છે.

-એ તૃતીયાંશ ઉપરાંતના ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ તેઓને પોતાની કારકિર્દિના ઘડતરમાં, જે સિદ્ધિ માં, હકો પ્રત્યેની સભાનતામાં, સંકટોનો સામનો કરવામાં ઘણે અંશે ઉપયોગી બન્યું છે અને એ દ્વારા પોતાનો ક્રોંટબિક દરજજો અને પ્રતિષ્ઠા વધારી શક્યા છે. તેમજ 37.25% ઉત્તરદાતાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના લીધે મહંડંશે નેતૃત્વ શક્તિ વધી છે અને રોજગારીની તક વધી છે.

સંદર્ભ સૂચિ

Puru shothaman Sangeeta (1998)"the empowerment of women in India", sage publication, New Delhi.

Rani, Sandhya G.(June 2011.Vol.II (I)ISSN 0975-5942)" women's education on Indian analysis"Asia Pacific journal of social sciences.

ઠક્કર, પ્રવિષ્ટા,,(૧૯૭૬)"ગુજરાત નો સ્ત્રીશિક્ષણ નો ઇતિહાસ,", અનંત પબ્લિકેશન,

અમદાવાદ

દેસાઈ, નીરા (૧૯૮૩)"ભારતીય સ્ત્રી નો પલટાતો દરજજો". આર.આર.શેઠની કંપની, અમદાવાદ.

દવે. જગદીશ કે. (૨૦૦૮-૦૯)"શિક્ષણનું સમાજશાસ્ત્ર", અનંત બુક ડીપો, અમદાવાદ.

શાહ,બુદ્ધિયંક શાહ કૌશલ્યા (૧૯૮૭)"શિક્ષણનો સમાજશાસ્ત્ર", યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
,અમદાવાદ. શાહ ,કલ્પના (૨૦૦૦)"સ્ત્રીઓ અને વિકાસ"આર.આર.શેઠ કંપની,અમદાવાદ.

नागमती की विरहव्यथा का प्रामाणिक दस्तावेज - पद्मावत

डॉ.विपुलकुमार एम. पटेल

सहायक प्राध्यापक -हिन्दी

जी.एम.डी.सी. कॉलेज नखत्राणा कच्छ |

❖सारांश :-

हिन्दी साहित्य के इतिहास में भक्तिकाल को 'स्वर्णकाल' की उपाधि से सन्मानित किया गया है। ऐसे विशिष्ट युग की चार उपधाराएँ हमारे सामने आई हैं। भक्तिकाल की इन चारों उपधाराओं में प्रेममार्गीशाखा का भी मूल्यवान स्थान है। इसी प्रेममार्गीशाखा के प्रवर्तक के रूप में जायसी का नाम उल्लेखनीय रहा है। प्रेम से परमात्मा को प्राप्त करनेवाले जायसी की महिमा हिन्दी साहित्य में अक्षुण रही है। भारतीय समाज में हिन्दू-मुस्लिम की धार्मिक एकता प्रतिष्ठित करनेवाले जायसी ने आखरी कलाम, अखरावट, चित्रलेखा आदि का निर्माण किया है। हिन्दी साहित्य में उनकी ख्याति 'पद्मावत' महाकाव्य के कारण रही है।

जायसी द्वारा निर्मित ५७ खंडों में विभक्त इस महाकाव्य का कथानक हिन्दी साहित्य प्रेमियों के लिए अनजाना नहीं है। रत्नसेन, नागमती, अलाउदीन जैसे पात्रों व विविध धटनाओं से सभर प्रस्तृत महाकाव्य के कुछ प्रसंग पाठक के हृदय को झंकृत करने में कमज़ोर नहीं रहे हैं। पुरे महाकाव्य का नागमती विरह वर्णन भी एक ऐसा ही रोचक एवं प्रभावोत्पादक प्रसंग है। नागमती विरहवर्णन समस्त पद्मावत महाकाव्य का एक विशिष्ट अंग है। ऐसा कहने में भी कोई अतिश्योक्ति नहीं है कि शायद पद्मावत में इस धटना का निरूपण न हुआ होता तो महाकाव्य नीरस ही रहता। प्रस्तृत प्रसंग में जायसी ने नायिका का दुःख व विरह का अंकन किया है। दुःख की सामग्री मीरा का मानना है-

“दिख की एक बूद आंसू भी सम्पूर्ण सृष्टि से अपनत्व स्थापित कर लेती है।”

हिन्दी साहित्य में यशोधरा की यशोधरा, सांकेत की उर्मिला जैसे कतिपय उदाहरण नायिका के विरहवर्णन के संदर्भ में उल्लेखनीय हैं। कहने का तात्पर्य यह है कि हिन्दी साहित्य में आरंभ से ही विरहानुभूति का अहसास होता रहा है। इसी सन्दर्भ में मालती जोशी का यह कथन सार्थक है-

“ऋग्वेद से लेकर आज तक के काव्य में विरहभावना की अभिव्यक्ति प्रचूर रूप में होती रही है। विरह के मर्म की अनेक मार्मिक स्थितियों ने काव्य के रसिकों के हृदय को समय समय पर आंदोलित किया है।”

विरह के सन्दर्भ में इन विचारों कक्षा प्रत्यक्ष अनुभव नागमती के द्वारा कर सकते हैं।

सामान्यतया पूर्वानुराग ,मान,मृत्यु जैसी स्थितियों में विरह उत्पन्न होता है । जायसी ने विरहप्रणालियों की इन विभिन्न स्थितियों को अपने काव्य में निरूपित किया है । नागमती के विरहवर्णन

में एक और विशेषता 'बारहमासा' का चित्रण है । पद्मावत में जो विरह विरहवर्णन का वर्णन है वह मान और प्रवास से संबंधित है । रत्नसेन प्रवास के लिए निकल पड़ता है, तब नागमती में विरह पैदा होता है । कहने में कोई आपत्ति नहीं है कि प्रेमभाव के चित्रे जायसी ने विरहभाव की सुक्षमाती सूक्ष्म व्यंजनाओं को व्यंजित किया है । विरह का आरंभ करता हुआ वह कहता है-

“खन एक आव पेट मँह साँसा,

खनहि जाई जिउ होई निराशा ।”¹

अर्थात् कवि कहता है कि उसके पेट में कभी साँस चलती है तो कभी ऐसा लगता है कि साँस निकल जायेगी । प्रिय के वियोग में उसका जी बावला -सा हो गया है । विरह का बाण उसे ऐसा लगा कि वह हिल न सकी ,उसके शरीर से सकत-प्रस्वेद निकला इससे उसकी चोली भीग गई है । इस प्रकार प्रस्तृत खंड में बारह महीनों में नागमती के मन में उत्पन्न होनेवाली वेदना का चित्रण है । यथा:

“चढ़ा अषाढ़ गगन धन गाजा, साजा बिरह दुंद दल बाजा,

धूम ,साम,धौरे धन धाए, सेत धजा बग पांति देखाए ।”²

कहता हुआ कवि कहता है कि आषाढ़ महीने के आसार नागमती को रास नहीं आते । जिस प्रकार बादलों का उमड़ना आसमान में लगा है, उसी प्रकार विरहरूपी बादल नागमती के मन में उमड़ने लगे हैं ।

आषाढ़ महीने में उसे दादुर की टंकार और पपीहा इन सभी की आवाज विरहिणी नागमती के लिए प्राणधातक सिद्ध हो रही हो ऐसा लगता है । इस प्रकार भारतीय नारी के जीवन में आनेवाले बदलाव को प्रकृति के विभिन्न तत्वों से उभरनेवाली वेदना को इस काव्य के माध्यम से हुबहू देख सकते हैं । इसी दिशा में आचार्य शुक्ल का यह कथन द्रष्टव्य है-

“नागमती के वियोगवर्णन में वेदना का अत्यन्त निर्बल और कोमल स्वरूप ,हिन्दू दाम्पत्य जीवन का अत्यन्त मर्मस्पर्शी माधुर्य और प्राकृतिक वस्तुओं तथा व्यापारों के साथ हृदय की साहचर्य भावना विषय के अनुसार संनिग्ध ,सरल और मृदुल प्रवाह में प्रवाहित रही है ।”

कवि ने सावन महीने में बारिश का आधार लेते हुए नागमती के मन में जो विरहरागनी जलती है ,उसका चित्रण किया है ।

“सावन बरस मेह अति पानी भरनि परी, हो बिरह झुरानी ,

रक्त के आंसू परही भुई टूटी ,रेंगी चली जस बीरबहूटी ।”³

इन पंक्तियों में जायसी ने बताया है कि सावन के मेधों में बहुत पानी बरसता है ,भरन पड़ रही है ,फिर भी नागमती विरह में सूखती जा रही है । जायसी ने भादो माह में नागमती के मन में होनेवाली विरहव्यथा का चित्रण करते हुए लिखा है-

“भा भावो दूभर अति भारी,कैसे भरो रेत अंधियारी ।”

कवि ने ईन पंक्तियों में भादो माह में नागमती की मानसिक एवं शारीरिक अवदशा का बेबाक वर्णन किया है । नागमती कहती है कि मैं पति के बिना ये अंधियारी रातें कैसे काटू । प्रियतम के साथ बिताई रातें उन्हें भयावह लगती हैं ।

कवि ने इस प्रकार शरद,वसंत जैसे विभिन्न महीनों में नागमती की विरहवेदना को व्यंजित किया है । कार्तिक मास की उजयाली रात भी नागमती को शीतल नहीं लगती ।यथा:

“तन मन,सेज करे अंगीदाहू ,सब कहँ चंद भएउ मोहि राहु ।”⁴

कुंवार ,अगहन के महीनों में भी नागमती में विरह की जलती ज्योति को देख सकते हैं । इन बदलते तमाम महीनों में मागशर ,पूस इत्यादि में भी नागमती अपने आपको टुटा हुआ महसूस करती है । इन विभिन्न महीनों में विरह के कारण नागमती के शरीर की जो दुर्दशा हुई है ,उसी सन्दर्भ में आलोचक कृष्णदेव शर्मा का मानना है-

“नागमती जितनी मन से गहरी विरहव्यथा व्यक्त करती है ,उससे भी गहरी विरहव्यथा उसके शरीर को देखकर अनुभव के सकते हैं । केवल कंकाल शरीर लेकर रोती हुई आत्मा का बेजोड़ निरूपण जायसी के पद्मावत में प्राप्य है ।”

फाल्गुन महीने में वनस्पति चारों ओर उल्लास करने लगी है,लेकिन नागमती के लिए होली का उत्सव भी कष्टदायक है ।

“चैत बसंता होई धमारी ,मोहि लेखे संसार उजारी ।”⁵

कवि लिखता है कि चैत महीने में वसंत के आगमन पर चारों ओर बहार है ,किन्तु नागमती के हृदय में पतझड ही पतझड है । कवि वैशाख महीने का निरूपण करता हुआ कहता है कि तपती धुप में नागमती के सूखे हृदय के कई टुकड़े हो गये हो ऐसा लगता है । नागमती अपने पति के विरह के

कारण शरीर का सारा अंग तिनका-सा हो गया है, उसके शरीर में अब केवल हड्डियाँ ही शेष बची हैं, ऐसी अनुभूति होती है।

समग्र चर्चा का सारसंग्रह यहीं कहता है कि इस खंड में कवि जायसी विरहिणी नागमती के मन के प्रत्येक भावों को बखूबी व्यंजित कर पाया है। इस खंड में व्यक्त नागमती के विरह को देखकर कह सकते हैं कि नागमती विरह में प्रज्वलित लौ है। जो भारतीय नारी के आदर्श एवं त्यागमय पतिप्रेम का प्रत्युतर दे जाती है। नागमती के रुदन से मानो पूरी सृष्टि रो उठी है, ऐसा लगता है।

❖ संदर्भ सूचि :-

(१) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी काव्य - संपा-डॉ. वीरेन्द्रनारायण सिंह-पृष्ठ-७०

(२) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी काव्य - संपा-डॉ. वीरेन्द्रनारायण सिंह-पृष्ठ-७१

(३) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी काव्य - संपा-डॉ. वीरेन्द्रनारायण सिंह-पृष्ठ-७१

(४) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी काव्य - संपा-डॉ. वीरेन्द्रनारायण सिंह-पृष्ठ-७२

(५) प्राचीन और मध्यकालीन हिन्दी काव्य - संपा-डॉ. वीरेन्द्रनारायण सिंह-पृष्ठ-७३

FOREIGN POLICY OF INDIA

Dr.Jagruti K.Pandya

HOD, Department of Public Administration

KSKVKachchh University

Bhuj-Kachchh

Independent India's First Prime Minister Jawaharlal Nehru making of a world power when India Independent. With the great Treaty of Nonalignment. It will saw the Indian power about great autonomous and nuclear independency. Our foreign policy starts in early of 1950s. But it works in after 1950. In Nehru's terms that power was based not on the projections of military might across the region or the globe, but on its potential to provide leadership in the search for an escape from war and poverty. India's foreign policy after 1971 was founded on the same basic premises that Nehru put forward at Independence, but general principles he laid down were substantially fleshed out and given shape. Foreign Policies are a set of plan of action for diplomatic dealings with International nations and bodies and regional grouping

India's foreign affairs are closely integrated with the country's fundamental security and developmental priorities. This section highlights India's foreign policy, its relation with the other countries etc. Users can find procedures related to passport and visa services. Details of Embassy and Consulates are given in this section. Indian staying abroad can get information about various schemes, acts, visa services and other facilities offered by the Union and state governments.

The Constitutional Principles

The constitution of India lays down certain principles in Article 51 under the Directive Principles of State Policy. These principles focus on the promotion of international peace and security-

As per the principles laid down in Article 51, the state shall Endeavour to-

1. Promote international peace and security.
2. Maintain just and honorable relations between nations.
3. Foster respect for international law and treaty obligations in the dealings of organized people with one another
4. Encourage settlement of international disputes by arbitration

Basic Principles Governing India's Foreign Policy

The principles have stood the test of time and are ingrained in international law and India's foreign policy practice. The principles of Indian foreign policy are as follows –

1. Panchsheel
2. The policy of Non-Alignment
3. The policy of Anti- Colonialism and Anti Racism
4. Peaceful settlement of International Disputes
5. Foreign Economic Aid – Support to UN, International Law and a Just and Equal World Order

Indian Policymakers understood the linkage between peace and development and the survival of mankind. Without global peace, social and economic

development is likely to be pushed to the background. In view of the destruction caused by two world wars, they realized that for the progress of a nation a durable world peace was needed. Thus, the founder of India's foreign policy, Nehru gave utmost importance to world peace in his policy planning.

India desired peaceful and friendly relations with all countries, particularly the big powers and the neighboring nations. While signing a peace agreement with China; he advocated adherence to five guiding principles known as Panchsheel. Panchsheel also called the Five Principles of Peaceful Co-existence was signed on 29th April 1954 and since then it has become a guiding principle of India's bilateral relations with other countries. Panchsheel includes the following five principles of foreign policy:

1. Mutual respect for each other's territorial integrity and sovereignty.
2. Non-aggression against each other.
3. Non-interference in each other's internal affairs.
4. Equality and mutual benefit.
5. Peaceful co-existence.

These principles of Panchsheel were later incorporated in the Bandung Declaration, signed in the Afro-Asian Conference held in 1955 in Indonesia. They are the core principles of the Non-Alignment Movement (NAM) and still guide the conduct of India's foreign policy.

1. Non-alignment is the most important feature of India's foreign policy. Its core element is to maintain independence in foreign affairs by not joining any military alliance formed by the USA and the Soviet Union, which emerged as an important aspect of Cold War politics after the Second World War.
2. Non-alignment was neither neutrality nor non-involvement nor isolationism. It was a positive and dynamic concept. It postulates taking an independent stand on international issues according to the merits of each case but at the same time not committing to coming under the influence of any military bloc. Furthermore, Non-Alignment gained popularity in developing countries. Thus, keeping away from the military alliances and superpower blocks was important for the independence of Foreign Policy.
3. India played a lead role in popularizing and consolidating the Non-Aligned Movement (NAM). India, under the leadership of Jawaharlal Nehru. Convened the Asian Relations Conference in New Delhi in 1947 to forge the idea of Asian solidarity. Another Asian Relations Conference was convened by India in 1949 on the question of the independence of Indonesia as India stood firm-against the colonial rule in other countries.

However, if we go deep in the basic features of NAM, it appears to be equally significant also in the changing context due to the following factors:

1. After the disintegration of the Soviet Union, the NAM can act as a check against undue dominance and hegemony of any country or block.
2. The developed (North) and developing (South) worlds have divergent views over several global and economic issues. The NAM may provide a forum for third-world countries to engage the developed nations in a productive dialogue.

3. The NAM can prove to be a powerful mechanism to forge cooperation, which is essential for their collective self-reliance in the present market-driven global order.
4. NAM can provide an important forum for developing countries to discuss and deliberate upon various global problems, issues, and reforms including the reform of the UN and other international financial institutions like the World Bank and IMF in order to make them more democratic and effective.

This period saw a gradual shift away from the early idealism that had characterized the country's foreign policy and the adoption of an increasingly "self-help" approach to foreign policy while retaining elements of the Nehruvian rhetoric's The third phase began with the end of the Cold War and the adoption of a more pragmatic foreign policy hewing closely to the principles of Realism. The Sources of India's Foreign Policy Systemic, national and decision-making factors helped shape post-independence India's foreign policy choices. However, this paper will argue that India's policymakers chose, quite deliberately to ignore systemic constraints and decided to pursue an explicitly ideational foreign policy and with mostly disastrous consequences. The pursuit of such a policy left India utterly unprepared to cope with a serious security threat from the People's Republic of China and culminated in a disastrous border war in 1962. Only in the aftermath of the border war did India embark on a "self-help" strategy designed to guarantee its security. The systemic constraints on India's foreign policy stemmed from the onset of the Cold war.

India's relations with its SAARC neighbors have seen many ups and downs barring Pakistan and Bhutan. With the former, they have always been very bad and with the latter always very good. The volatility in India's relations with each of its SAARC neighbors, notwithstanding their multifaceted links, is to an extent attributable to the huge power differential between them. This has often bred unnecessary fears and suspicions among them, which in the absence of frequent high-level exchanges have tended to create trust deficits and adversely color relations.

These negativities have been reinforced by perceptions, some real and some imagined, of Indian arrogance and interference. Global economic and political relations are in flux. In this context, to examine the possible advantage to India from looking at economic, political and strategic relations with the USA in an integrated manner.

The USA is seeking to not live by and change the rules it had worked to create, especially since 1990, to link economies globally to the advantage of its companies. It has stymied work at the WTO by not approving appointments to appellate bodies. It has unilaterally sought to terminate north...

Managing a stable relationship with China has been among the most challenging tasks in India's foreign policy ever since the founding of the People's Republic of China by the Communist Party in 1949. As the diplomatic relations between India and China enter the 70th year, this basic reality has not changed. Large territorial claims and occupation by China along the contested Himalayan border region, as well as constant tactical shifts in Chinese posture towards India, have led to deep mistrust of its strategic intentions. Repeated tensions over the territorial dispute, Chinese unwillingness to reach a fair-boundary settlement, deep encroachments across the Line of Actual Control (LAC) at different times as..India's ties with West Asia go back several millennia: there is archaeological evidence that during the Harappan civilization, India provided foodstuffs, textiles and items of gracious living such as jeweler to consumers in the Arabian Peninsula. Indian mariners, merchants and intellectuals traversed the Indian Ocean with their Arab colleagues for at least 4,000 years so

that over the centuries a shared civilization ethos was created that persists to this day. These linkages included the setting up of colonies of Indians in the towns of the Gulf and of Arab communities residing in Indian coastal towns, particularly in the Malabar. Shared historic ties, culture and knowledge have been the basis of Indian interaction and contacts with Southeast Asia.

CONCLUSION

The values and culture of India and Southeast Asia are interconnected, and this is based of contacts through civilizations. Historical evidence shows that there were exchanges through trade, Sanskrit and Indian epics. There is also well-documented evidence of technical innovations between Southeast Asia and India. These commonalities provide the basis for the synergies between India and the region. As the publication by Research and Information Systems (RIS) titled 'Act East: ASEAN–India Shared Cultural Heritage' states:

In 2022, Prime Minister Narendra Modi told President Vladimir Putin that "this is not the era of war". Yet, 2023 became a year of wars: fighting between Russia and Ukraine could soon enter its third year, and the ongoing war in the Gaza Strip, triggered by Hamas' October 7 attack, is now among the most destructive conflicts of recent decades.

The outcome of the Lok Sabha elections will send strategic signals to the neighborhoods and the world about the direction in which India is headed in 2024 and beyond. This year could be one of the most consequential ever for Indian foreign policy and strategy. Now a day's France also relief for its strong policy against India. Looking ahead, other conflicts around the world present clear challenges. China's belligerence has not abated even as its economy has shown some signs of difficulty and that worries the West and India.

References

<https://indianexpress.com/article/explained/explained-global/strategy-and-foreign-affairs-for-india-in-2024-dealing-with-realities-looking-at-opportunities-9085554/>
<https://byjus.com/free-ias-prep/principles-of-indias-foreign-policy/>

<https://sk.sagepub.com/books/india-foreign-policy/i875.xml>

Modern UGC NET Political Science, Anmol Publication, 2004

Published by :
<http://www.shantiejournal.com/>

• **SHANTI PRAKASHAN**

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

• **OTHER CONTACT**

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.